

Narcís M. AMICH I RAURICH, *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII). Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte a sant Feliu de Girona a l'antiguitat tardana* (Col·lecció de monografies de l'Institut d'Estudis Gironins, 19), Girona, Institut d'Estudis Gironins 2006, 320 pp.

Aquesta monografia és l'adaptació al públic docte i curiós de la tesi doctoral de l'autor, defensada el juny del 2002 a la Universitat de Girona. En el pròleg, Josep M. Nolla i Brufau en fa una primera valoració, avalada per la seva autoritat científica en matèria d'història i arqueologia antiga i tardoantiga. La nostra tasca hauria de consistir, doncs, en presentar aquesta obra no tan solament pel que fa als resultats que assoleix, sinó i potser de manera principal en el conjunt de circumstàncies que la fan polèmica i oportuna.

Polèmica, ai, no perquè hagi suscitat reaccions d'un cert vigor, sinó perquè polemilitza contra unes tesis que fins fa ben poc, en ple segle XX, encara tenien partidaris i a partir d'avui resten ja definitivament superades. Oportuna, perquè per primera vegada hom estudia el dossier sobre el cristianisme primitiu de Girona en les seves fonts, i les analitza i publica totes en el seu text, críticament establert per especialistes independents en el curs dels darrers decennis o abans.

Per això sol, la tesi ja era una aportació de primer orde. Al mateix temps, el treball de Narcís M. Amich s'inseria en una tasca callada i lenta que es menava des de la Universitat de Girona i des del grup responsable dels fascicles de la Història Urbana de Girona, que ha contribuït a canviar totalment moltes de les perspectives des de les quals hom havia abordat la història gironina. En aquesta tasca plural i ben organitzada, que està creant la base sòlida d'una segona o tercera, si es vol, escola històrica gironina, es trobaven a faltar immersions profundes en les antiguitats cristianes de Girona. El llibre de Narcís M. Amich aborda l'estudi dels dos bisbats que funcionaren a les comarques o a la circumscripció, demarcació, província, vegueria, terres del nord-est —o com se n'hagi de dir— de Girona durant el període inicial del cristianisme històricament conegut i documentat.

És molt probable que els estudis en curs i el dinamisme de l'escola històrica gironina a la qual acabem d'al·ludir faran que el llibre d'Amich sigui aviat insuficient com a guia històrica del cristianisme primitiu de les terres de Girona. L'exploració arqueològica de les antigues vil·les romanes conegudes comença a donar fruits tangibles en ordre a comprendre com es va produir la substitució de l'organització administrativa romana tardoimperial per una organització diferent, primer carolíngia, després feudal, amb elements que perduraren i altres que van caure, i perquè. El món romà tardoimperial no s'estudia amb fruit només a Girona, i les seves característiques són progressivament desvelades en llocs molt diferents. Els orígens del cristianisme a Catalunya avui ja no es posen en relació amb la suposada predicació de Pau, sinó amb Àfrica, i en la corroboració d'aquesta tesi hi ha tingut un paper decisiu l'arqueologia. És precisament de l'arqueologia d'on podrà venir un coneixement molt més ric dels orígens del cristianisme a la ciutat de Girona, quan s'excavi l'església de Sant Feliu. Si els testimonis de l'antiguitat que conté ara aquest temple ja són de primera categoria, és segur que una exploració arqueològica acurada del seu subsòl ha de reservar sorpreses. Dit això, el llibre de Narcís M. Amich roman un testimoni inescamotejable de la primitiva història de Girona pel recull de les fonts històriques que posa a disposició del lector en una edició fiable i manejable.

És aquest l'aspecte central del llibre. L'autor ha menat una recerca exhaustiva sobre tot allò que ha romàs escrit sobre Girona d'època tardoantiga. Primer, aplegant els testimonis; després, estudiant-los.

En l'arregleja l'autor ha començat pels *itineraria*: El d'Antoní (de fet, del temps de Diocleciana), s. III dC; la *Tabula Peutingeriana*, còpia dels segles XI-XII d'un antic mapa romà de la

segona meitat del segle IV; i la *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, del segle VII, inspirada probablement en la mateixa obra utilitzada per l'autor de la *Tabula Peutingeriana*. Amich analitza i compara les 'mansiones' del nord-est de Catalunya citades en aquests tres itineraris, des del Pirineu fins a Seterras. Una lectura afnada de la *Tabula Peutingeriana* permet d'identificar la 'mansio Ceruiana' on els altres itineraris llegeixen 'Cinniana'. L'anàlisi del problema l'obliga a desdoblar la via Augusta quan passa per l'Empordà: un tram seguiria l'actual carretera nacional II a partir de Figueres i arribaria a Girona per la Costa Roja; l'altre es dirigiria de Figueres a Siurana, Sant Miquel de Fluvià, Saus, Cervià, Raset i arribaria a Girona pel Congost. La 'mansio cinniana' del primer tram es relacionaria toponímicament amb la riera Cinyana, que neix al pla de l'Estany i rendeix aigües al Ter, baixant per Terradelles i Viladasens. La 'mansio Ceruiana' del segon tram es relacionaria evidentment amb el poble de Cervià. No cal dir que l'arqueologia confirma la romanitat de Cervià i Raset. No cal dir tampoc que afinar una lectura d'aquesta naturalesa no és quelcom que es faci cada dia.

Després dels itineraris hom passa als textos. A principis del segle V el papa Innocenci I esmenta en la seva *Epistola III* a Minici, bisbe, que hauria ordenat de forma il·legal un bisbe a la comunitat cristiana de Girona, en contra de la voluntat dels fidels. A part d'altres detalls relacionats amb la crisi priscil·lianista, la lletra d'Innocenci I suposa que a Girona hi havia una successió episcopal regular. Des de quan? Probablement des d'un moment indeterminat del segle IV.

Dos versos del *Peristephanon* d'Aureli Prudenci, escrit entre els anys 389-400, confirmen el martiri de sant Feliu a Girona en temps de Dioclecià (303-305) i el culte que aquest rebia a Girona durant el segle IV.

Les *Chronicorum Caesarangustanorum reliquiae* fan saber que el 531, després de la desfeta d'Amalaric pels francs, se celebrà un concili a Girona, en el transcurs del qual el *praefectus hispanorum*, Esteve, fou destituït i el càrrec abolit, essent administrada la població hispanoromana directament pels gots, la qual cosa significà un reforç del poder central del reialme, que de la Septimània aniria reculant fins a centrar-se a la península ibèrica.

Gregori de Tours (ca. 538-594) és testimoni del culte de sant Feliu a Narbona, confirmat darrerament per l'arqueologia, i de llegendes sobre les relíquies del sant gironí.

Isidor de Sevilla (560-636) va recollir en el seu *De viris illustribus* una curta biografia de Joan de Biclara, bisbe gironí (591-621), autor d'un *Chronicon* editat el 1960 per J. Campos, ara disponible en català en el n. 27 de la col·lecció Clàssics del Cristianisme (Barcelona 1992), considerat com la primera aportació de les lletres visgòtiques a la historiografia.

Brauli de Saragossa (ca. 585-651) esmenta la seu gironina en una lletra i es plany de la mort del bisbe Nonnit en una altra. El coneixement que tenia de la vida gironina i el fet que n'esmentí la seu episcopal amb respecte han fet suposar que Brauli podria ésser originari de Girona, i que la seva germana Pompònia hi seria monja en un cenobi femení del qual no es té cap altre indici.

Eugeni II de Toledo (finals s. VI-657) va escriure un poema en honor de la basílica de sant Feliu que hi havia a la regió de Toledo.

Ildefons de Toledo (ca. 607-667) és autor d'un *De viris illustribus*, on insereix una biografia del bisbe gironí Nonnit, gran devot i propagador del culte a sant Feliu.

Valeri, anacoreta del Bierzo (ca. 630-695), és testimoni en la seva *Replicatio sermonum a prima conversione* de l'existència d'una basílica titulada de sant Feliu en aquella regió, i sembla que coneixia la *Passio sancti Felicis*.

Julia de Toledo (ca. 642-690), autor de la *Historia Wambae regis*, relata la rendició de la ciutat de Girona a Wamba, essent-ne bisbe Amador, en temps de la revolta de Paulus. També explica que Recared havia donat una corona d'or votiva al sepulcre de sant Feliu i que Paulus la va fer servir per coronar-se rei.

Fèlix de Toledo (finals del s. VII) és testimoni en la seva *Vita Iuliani* de l'existència d'un cenobi titulat de sant Feliu en el lloc de Caba (Valcecava?).

Després dels 'scriptores' vénen els 'scripta', que són de tres menes: les actes conciliars, les fonts litúrgiques i l'epigrafia.

L'església visigòtica s'organitzà en províncies. Les seus de Girona i Empúries pertanyien a la Tarraconense. Toledo fou convertida pels reis visigots en la capital política i eclesiàstica del regne. El prelat gironíns assistiren a concilis provincials (Saragossa 380, Tarragona 516, Girona 517, Barcelona 540, Lleida 546, Saragossa 592, Osca 598, Barcelona 599, Egara 614, Saragossa 691) i a concilis toletans (III, IV, VII, VIII, XIII, XV i XVI). L'autor analitza amb cura les referències als bisbes gironins i emporitans que contenen les actes dels diversos concilis, estudia els canons del concili de Girona del 517 i resumeix amb claredat i concisió el contingut i la importància històrica de l'*Epistula de fisco Barcinonensi*, document essencial per a comprendre la fiscalitat visigòtica a la Tarraconense a finals del segle VI. Hi ha quadres dels concilis provincials, dels concilis celebrats durant els segles VI i VII i de les seus episcopals compreses en el districte fiscal de *Barcino* segons l'epístola referida.

L'estudi de les fonts litúrgiques obliga l'autor a un esforç per clarificar l'origen i els elements que configuraren la litúrgia hispana, així com la formació dels llibres litúrgics a través dels quals la podem conèixer i en els quals hi ha al·lusions a sant Feliu de Girona. A més d'enumerar aquests llibres i de restituir-los el nom originari que els designava, Amich analitza amb cura els testimonis manuscrits que n'han quedat i, sense entretenir-se en estudis pròpiament codicològics, recull els resultats de la recerca anterior pel que fa a calendaris i martirologis, *Liber orationum de festiuitatibus*, *Passionarium*, *Liber Hymnorum*, *Liber Manuale* o *Missae*, *Homiliae Toletanae*, *Antiphonarum* i *Liber Commicus* o leccionari. Amich descriu la tipologia i característiques generals de cadascun dels llibres litúrgics hispànics, enumera els exemplars que n'han subsistit citant la bibliografia adequada i es fixa particularment en aquells que esmenten sant Feliu: el *Martyrologium Hieronymianum*, en la recensió gal·licana d'Auxerre (finals del s. VI); l'Oracional de Tarragona, avui cod. LXXXIX de la Bib. Capitular de Verona i BL ms. add. 30852; el *Passionarium* que conté la *Passio sancti Felicis* (mss. de Silos i de Cardeña [s. X], ms. 44.11 de la Catedral de Toledo [s. XIII], ms. b-1-4 de l'Escorial [s. XI] i ms. 1 de la Catedral de Tuy [s. XII]), que transmeten l'obra d'un probable autor gironí, qui sap si el bisbe Nonnit, gran devot de sant Feliu; el *Liber Hymnorum*, que en un ms. dels segles IX-X procedent de Toledo i en un altre procedent de Silos, del s. XI, contenen l'himne *Fons Deus vitae perennis*, dedicat a sant Feliu de Girona, atribuït també a Nonnit; el *Liber Missae* ha transmès dues misses en honor del màrtir gironí Feliu, la missa *Omni cura* del ms. 35,3 de la Bib. Capitular de Toledo (s. IX) i la missa *Deum immense* del ms. BL add. 30845; les *Homiliae Toletanae*, representades en el ms. BL add. 30853, procedent de Silos, del segle XI, contenen un sermó sobre sant Feliu d'origen gironí, editat el 1994 per Gabriel Roure, i un altre sermó intítulat de *natale sancti Felicis*, que en realitat és un discurs sobre Honorat de Marsella, bisbe predecessor de Cesari d'Arle; l'*Antiphonarum*, representat pel ms. 8 de la Catedral de Lleó, dels s. X-XI, còpia d'un model del s. VIII o IX, la qual seria al seu torn còpia d'un ms. del s. VII, conté un *Officium in diem sancti Felicis* i la miniatura del foli 224, amb la representació del miracle de sant Feliu salvat per un àngel de les aigües del mar, la qual cosa suposaria que l'autor intel·lectual del manuscrit i/o el miniaturista coneixien la *Passio sancti Felicis*; finalment el *Liber Commicus*, representat en els mss. Madrid, Real Academia de la Historia 22 (Emilianensis IV) i Bib. de la Universidad de Madrid 31 (Bíblia d'Alcalà), assenyala com a lectures de la missa de sant Feliu *Eccli* 31, 8-11, *2Tim* 4, 17-18 i *Mt* 25, 14-23.

Possiblement a causa del caràcter summament especialitzat dels estudis sobre còdexs litúrgics visigòtics, Amich ha estat generós a l'hora d'oferir un resum de l'estat de les diverses qüestions implicades en la recerca dels textos felicians en aquella font. El lector és útilment orientat en el panorama més aviat complex de manuscrits, procedències, datacions, autògrafs i autories certes, probables o suposades. En un dossier complet sobre la matèria aquestes indicacions no hi podien faltar, i l'esforç esmerçat afegeix autoritat al llibre.

L'anàlisi de l'epigrafia d'època tardoantiga gironina no ofereix resultats decisius pel que fa a sant Feliu. L'autor té en compte el treball de G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà en els volums d'*Inscriptions Romaines de Catalogne. III. Gérone*, París 1991, i *Inscriptions Romaines de Catalogne. V. Suppléments aux volumes I-IV et instrumentum inscriptum*, París 2002. No hi ha res que s'hi rela-

cioni directament amb el màrtir gironí. Ja hem dit que la recerca arqueològica s'ha d'orientar urgentment cap al temple de Sant Feliu, perquè en aquests moments comença a ésser molt gran el desnivell que hi ha entre la massa de dades arqueològiques provinents de totes les terres gironines, compresa la ciutat de Girona, i l'estat zero de l'excavació de Sant Feliu. La descompensació de la balança demana una intervenció urgent i completa, sobretot després de les excavacions efectuades a la catedral, amb els resultats esplèndids que s'han aconseguit. El misteri arqueològic del segon temple gironí és un assumpte pendent que pessiga i ha d'ésser abordat sense dilacions.

Amb el dossier epigràfic s'acaba l'enquesta en les fonts escrites tardoantigues menada per Amich. Havent estat l'enquesta completa, l'autor pot dedicar un capítol a estudiar el culte a sant Feliu de Girona en època tardoantiga. Els orígens del culte són, naturalment, gironins; la difusió es constata a Hispània, sud de la Gàl·lia i nord d'Àfrica. Amich resumeix totes les dades arqueològiques certes sobre el cementiri romà de l'àrea de Sant Feliu i els *ustrina* descoberts en l'arenys de l'Onyar, vora els fonaments del campanar de Pere sa Coma. Atenció especial és prestada al conjunt escultòric funerari romà i paleocristià de l'església, els vuit sacòfags encastats al presbiteri, un dels quals és considerat tradicionalment el sarcòfag del màrtir gironí, que l'autor descriu amb detall i estudia a la llum de la documentació tardoantiga i altmedieval. La trajectòria coneguda del monument és seguida des del s. XI fins al 1943, quan fou retirat de l'altar major. El culte a sant Feliu més enllà de Girona és estudiat tenint en compte, ultra les dades documentals, dades arqueològiques d'altres localitats: Xàtiva, Guadix, Narbona, Guelma i Mezcloug, al nord d'Àfrica.

I així s'arriba a la conclusió, en la qual Amich fa balanç sobretot de les llacunes que determinen l'escassetat de la documentació escrita i l'estat actual dels coneixements que proporciona l'arqueologia. És el lament de l'especialista que ho ha furgat tot i que sap que encara queda molt per descobrir. Però aquest lament no pot ocultar la importància de la notorietat que el martiri de sant Feliu i el seu culte van donar a la ciutat de Girona en aquells temps reculats. Al mateix temps hom entreveu que el paper del bisbe en una ciutat tardoantiga era decisiu i que aquesta figura eclesiàstica assumia moltes vegades les atribucions reservades als magistrats municipals d'època baix imperial. L'episcopat gironí visigòtic és més ben conegut que el d'Empúries, i pren un relleu especial en les personalitats de Joan de Biclara i Nonnit, que van aixecar el prestigi del bisbat gironí a l'altura dels de Saragossa, Toledo i àdhuc Sevilla. Hom comprèn, doncs, que a les vigílies del gran trasbals sarraí, la petita Girona era una ciutat plenament integrada en el regne visigòtic, sense tensions entre la població hispano-romana i els nous amos visigots, que ja s'estarien acabant de fondre en una societat estructurada per la monarquia i l'Església.

En aquest llibre no hi ha res sobre sant Narcís. El seu nom es troba citat en l'índex d'antropònims, en esments accidentals. El culte de sant Narcís, patró de Girona, no té res a veure amb el cristianisme primitiu de Girona. Ni en fou bisbe, ni hi sofrí martiri, ni s'hi guardava el seu cos incorrupte. Pel que fa a Girona, és un sant del tot llegendari. Se l'inventaren els carolingis, per raons que més amunt hem tingut ocasió d'evocar. Sant Narcís s'insereix de ple en la falla geològica que hi ha a la Catalunya Vella entre el món visigot i el món carolingi. Amb l'aparició de sant Narcís en el cel gironí s'inicia una època que no té res a veure amb l'anterior. Millor dit, que vé a esborrar l'anterior. En aquest sentit, el silenci del llibre de Narcís M. Amich sobre el seu sant patró és de qualitat de trompetada. El sant de Girona, màrtir autèntic, és sant Feliu. Aquí hi ha un capítol pendent d'història eclesiàstica de Girona. Algunes ratlles d'aquest capítol ja han estat escrites, però el dossier és molt dens i poc aclarit. A part dels aspectes pròpiament militars que graviten sobre sant Narcís i el seu patronatge, valdria la pena estudiar en les fonts arxivístiques medievals i modernes, especialment en la sèrie de les visites pastorals però no només en aquesta, totes les notícies que encara no han tingut el tractament que mereixen. Com, quan i de quina manera es forma la llegenda del cos incorrupte? Quin origen i quin sentit té la història de les mosques, nascuda arran de la croada papal contra Catalunya de finals del s. XIII? Entre el primer esment de sant Narcís en relació amb Girona, del

segle IX, i la *Crònica* de Desclot, què hi ha de positiu en els textos hagiogràfics, litúrgics i homilètics sobre el sant importat pels carolingis? Pel sol fet que en el seu llibre Narcís M. Amich ha exposat amb claredat i eficàcia el dossier documental sobre sant Feliu, caldria tot d'una obrir el de sant Narcís, perquè la veritat vagi fent el seu camí d'una manera sòlida. En el nostre cas, l'estudi de la introducció de sant Narcís a Girona és connectada amb un episodi històric que en altres moments molt més acostats s'ha repetit: l'intent d'interrupció violenta i abolició final de la nostra història, el programa 'delenda est Catalonia'. L'interès de l'estudi rau en el fet que els carolingis van aconseguir al cent per cent el seu programa d'abolir el món visigòtic a la Marca. Els procediments utilitzats i els aliats que hi van ajudar haurien d'ésser objecte d'un estudi minuciós, per tal de tenir en compte tots els elements que avui, en unes altres circumstàncies, podrien ésser mobilitzats per aconseguir un efecte equivalent. La comprensió de la història, mestra de la vida, és una activitat que no podem obviar els qui intermitentment estem en perill d'ésser-ne exclosos.

De moment queda clar que el culte de sant Feliu és l'element a redós del qual s'estructura el primer cristianisme gironí, la incipient estructura episcopal de la ciutat i el burg o nucli del mateix nom que apareixerà en la documentació de l'alta edat mitjana. Queda clar també que Empúries va sobreviure a la fi de l'imperi romà d'Occident, i que durant el segle VI i VII el seu bisbe aglutinava la vida de la ciutat, centrada en els aspectes econòmics en el seu port. En canvi ignorem quines foren les relacions entre Girona i Empúries, quins eren els límits dels dos bisbats, com s'organitzava la vida cristiana en ambient rural. Les fonts escrites són molt limitades. L'arqueologia del futur possiblement decidirà alguna d'aquestes preguntes.

El llibre de Narcís M. Amich i Raurich conté, doncs, les llacunes insuperables en tot estudi sobre l'antiguitat tardana, en gran part perquè l'arqueologia encara no ha aportat tots els elements que pot arribar a oferir. Sense que s'hagi excavat en la seva totalitat la ciutat romana d'Empúries, sense excavacions sistemàtiques a Sant Martí d'Empúries, amb coneixements limitats sobre la implantació de la vil·la romana al territori de Girona, qualsevol pretensió d'explicar fil per randa el que va passar en aquella època seria una temeritat. Cal esperar que el treball dut a terme avui sobre els textos sigui completat amb el temps —no ens fem il·lusions— mitjançant la documentació arqueològica pendent d'exhumar, sense dubte abundosa. I diem que el treball sobre els textos és ben fet, atesa la bibliografia citada i el sentit crític amb què és manejada en cada apartat de l'estudi: sobre els *Itineraria* romans, sobre els textos patrològics, eclesiàstics i històrics d'època tardoantiga, sobre les actes conciliars visigòtiques, sobre els llibres litúrgics i homilètics, àdhuc sobre l'epigrafia. L'estudi d'Amich fa sensible que els textos són només relíquies parcials d'un món que es deixa intuir com molt més ric i dens del que els textos sols expliciten. Ara bé, neix també la seguretat ferma que el treball acomplert en aquest llibre serà extraordinàriament útil quan els estudis sobre aquella època puguin rebre nous impulsos. Ja que —hem intentat fer-ho notar— la investigació de la història no és una activitat gens anodina.

Jaume de Puig i Oliver

Michel ZIMMERMANN, *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIe siècle)*. I-II (Bibliothèque de la Casa de Velázquez, 23), Madrid, Casa de Velázquez 2003, XXII-613 i 614-1403 pp.

Immediatament després que el lector ha agafat aquest llibre i n'ha llegida la primera pàgina, pot començar de comprendre allò que té a les mans, car hi troba una dedicatòria destinada a la muller i als fills i als 'petit-fils', és a dir, la parella Zimmermann ja són avis de més d'un nét, i això significa: lector, sàpigues d'entrada que aquest és un llibre on hi ha el resultat de la feina, si no de tota una vida, sí de llargs anys, car hauria estat començada el 1975, acabada el 1990 i defensada com a tesi d'Estat en acabar el 1992 (XV). Conscient, doncs, d'allò que tinc a les mans, i tot i no ésser cap especialista en el tema que hi és exposat, m'atreveixo a empen-

dre'n la recensió perquè serà això, la d'un no especialista, que, però, tal com pot indicar la feina bibliogràfica aplegada en aquests vint-i-sis volums d'ATCA, n'ha anat resseguint aportacions d'altri, sobretot les publicacions de documents, i no ha mancat almenys una incursió en un tema que hi pertany, el de Feliu d'Urgell. El lector ja ha endevinat que aquestes darreres línies equivalen a una petició de disculpes pel meu l'atreviment.

Endinsem-nos, doncs, en el llibre i la seva temàtica. Durant els segles IX-XII la Marca Hispànica (o la Catalunya Vella) deixà una herència pobríssima d'obra literària, però en canvi és rica com poques d'altres terres en documentació notarial, on hom pot copsar tots els batecs d'una societat viva, que són la seva cultura; més encara, en la configuració col·lectiva de Catalunya «à coté de construction politique et de l'expansion économique, l'expression intellectuelle représente le troisième volet de l'affirmation catalane», perquè «dans une société fondée sur l'écrit, où l'encadrement juridique de l'existence quotidienne doit à chaque instant s'accommoder de l'initiative individuelle tout est porteur de signification culturelle» (3); i d'ací vénen totes les interrogacions possibles des de 'Per què escrivim?' fins a 'de quina manera es reflecteix en les biblioteques catalanes la història de la cultura occidental?' El material objecte d'estudi es conserva en les col·leccions de pergamins dels arxius catedralicis de Barcelona, Girona, Urgell, Vic i Elna, en les comtals i reials pròpies de l'ACA i en les dels monestirs que ara hi són aplegats; també en les edicions ja clàssiques dels nostres pergamins (5-6), a les quals s'afegeixen les de Pèire de Marca, Jaume Villanueva, Francesc Monsalvatge o Bernat Alart, i la corrua d'aquells qui tothora els imiten.

L'obra, tal com diu la fitxa inicial, és dividida en dos volums i les pàgines introductòries ens informen que s'estructura en quatre parts i deu capítols. La primera, *Le choix de l'écriture* (9-170), comença amb un capítol sobre *L'appel à l'écriture* (9-79), i ens presenta les raons que expliquen la riquesa dels 10.000 pergamins conservats a la Catalunya Vella, sempre amb transcripció de frases originals: l'escriptura és la forma de perpetuar una acció (10-11), és prescrita per la *Lex Gotorum* (II/1, v; V/IV: amb aplec de frases dels anys 1038-1132: p. 15, encara que les referències a la *Lex* desapareixen de la documentació d'intercanvi de béns el 1145, resten en testaments i capítols matrimonials: 19); després, l'única raó és l'exigència de memòria, que assegura l'estabilitat social (20-22).

L'appel à l'écriture es concreta en dos gèneres literaris, el dels testaments (25-38) i el de les 'convenientiae' amb llurs juraments (38-60). Els testaments, en continuïtat amb les quatre fórmules visigòtiques (35), són 'costum de cristians' (26), responen a autèntica basarda a morir intestat i en el seu conjunt de centenars de casos, es presenten com a «une originalité de la Catalogne» (36), segurament perquè permeten a la persona privada de seguir incidint en la seva societat més enllà de la mort i asseguren la continuïtat de la cadena vital entre avantpassats i successors. Les 'convenientiae' jurades són documents privats amb tendència a transformar-se en pactes notariais (41): estructurant les relacions de poder entre graus diversos de la societat feudal, esdevingueren «clef de voute de l'organisation féodale en Catalogne au XI siècle» (39) i, aplegats en el *Liber Feudorum Maior* o en el *Liber Feudorum Ceritanie*, esdevingueren «instrument de l'affirmation du pouvoir souverain» (59) i en aquest sentit «c'est par e dans l'écriture que surgit la Catalogne» (60). L'anàlisi dels documents conservats demostra el profund respecte amb què la societat catalana se'ls mirava en voler que de les mans del notari sortissin ben correctes, escrits de forma acurada; particularment interessants són les pàgines dedicades a llur conservació, on són recordades les destrosses causades per les 'ràzzies' contra Barcelona el 985 i Manresa el 1020 (67-69 i 74) i la necessitat de reparació de documents perduts (70-73).

El capítol II sobre *La fierté d'écrire* recorda la jerarquia social entre qui era il·letrat absolut, qui sabia de llegir però no d'escriure (82), qui podia dibuixar el propi 'signum' i qui podia subscriure el propi nom (87-89), amb llistes dels qui dibuixaven signe (94-95) i dels qui reconegueren incapacitat d'escriure (1107-1111): «l'aptitude à l'écriture constitue un élément majeur de discrimination socioculturelle» (91): de fet, la cultura notarial s'hauria anat imposant des de mitjan segle XII (112). El capítol III, *Genèse d'écriture*, es pregunta Qui escriví els documents? i la resposta és 'qui sap d'escriure'; els documents ho confirmen, perquè, almenys entre els cler-

gues, tothom escriu documents, des de bisbes i abats fins a ,scolares' que tot just aprenen de lletra, passant per tota la jerarquia; la novetat es troba en el camp dels seglars, on fins i tot consta una sola vegada que una dona, Alba, escriví un document, ara a Vic, Arxiu Capitular, 973b (110 i 1248); més en general, la novetat es troba en les llistes de seglars que escriviren actes ja entorn de l'any 1020 (131-132 i 923-969), com també n'hi ha dels primers que es qualificaren de ,notaris' (151 i 154-164); té alguna significació particular que els primers constin de Tarragona? I si aquells segles començaren amb la constatació que escrivia documents qui sabia d'escriure (per cert, el 1204 feia de notari sant Ramon de Penyafort? 149), s'acaben amb la que el notari és investit de funció pública, exigència confirmada per Jaume I el 1257 amb la constitució *De tabellionibus* (169); però ja «à partir de 1130, en liaison avec la reception du droit roman...», el notariat laic esdevenia dipositori oficial de la fe pública (169-170).

Entrats en la segona part, *Mouvements et pulsions de l'écriture* i en el seu primer capítol, *Richesses et métamorphoses de l'expression écrite*, ens trobem de ple en el problema del llatí dels documents, definit com a ,langue vivante' (176) i analitzat al detall en tots els viaransys que expliquen tècnicament la seva llunyania del llatí normal i com s'han format les frases específiques dels documents; i ací, ultra trobar la possiblement primera (i única?) rellicada en la transcripció (,omnia sua iurentia' < ,omnia sua uirentia': 184) i l'observació final sobre les «presions de la langue parlée» (205), crec que ja de bell començament el text l'hauria encertada si hagués indicat la causa general del fenomen: transcripció de les corresponents frases catalanes en paraules i frases llatines que l'escrivà s'ha trobades a la punta de la ploma i per a les quals de vegades ha rebuscat el mot estrany a fi de demostrar que dominava al llatí; i no pas frases d'entorn l'any 1000, ans del 2007: tres mostres:

- usque ad alias k. aprilis primas adveniendas (181: 1045)
fins a les altres k. d'abril primeres vinents (2007)
- quousque nos vobis abeamus redditum predictum debitum (183: 1093)
fins que nosaltes us haguem tornat l'esmentat deute (2007)
- et est ista omnia (192: 941)
i tot això es troba (2007).

Quan al s. XII el major coneixement del llatí ha fet impossible aquella espontaneïtat, també el nou llatí havia deixat d'ésser la llengua dels catalans (206).

Tot seguit l'autor analitza les descripcions i ens dóna alguna observació com és ara, que aquestes són detallades quan es tracta de terra però resten mudes davant la mar: aquesta és basardosa, com si en qualsevol moment en pogués sorgir una razzia d'aquells sarraïns que destrueixen Barcelona, Elna o Manresa (234).

Amb la pàgina 246 entrem en l'apartat que col·loca la creativitat dels escriptors dins els formularis que venien del temps visigòtic (256-257), aplegats en el ms. Ripoll 74 d'ACA (mitjan segle X) i en el de Santes Creus, de darreries del segle XII, ara a Tarragona, ms. 104; l'aplec de Ripoll sembla respondre a la voluntat unificadora dels comtes (257-278). Malgrat tot, la creativitat seguia manifestant-se en preàmbuls (*Prologus de donatione ecclesiae*) i en les referències bíbliques (282-284). Hi havia d'altres possibilitats de fer surar la pròpia personalitat, com p. e., desplegant els propis coneixements de llengua grega (297-319) i fins tot en algun intent d'assaig literari, com el fragment del 986 (324-325).

La vintena de pàgines entre la 328 i 348 esbrinen la consciència de la successió temporal en els escriptors d'entorn l'any Mil: manifesten que realitats actuals són diferents pel fet de tenir antiguitat, com l'església terrassenca, que havia estat ,Egarentis sedes' (328); en la segona meitat del segle X la dominació dels francs ja era cosa passada (329); fets ,ab antiquis temporibus' són recordats perquè causaren un canvi entre l'abans i el després, com les destruccions per ràzies sarraïnes (presa de Barcelona per al-Mansur, 985). No manca consciència de futur en les donacions, almenys «usque ad tertiam et quartam generationem» (334). I per aquest camí arribem al tema de les datacions: són coneguts i de vegades utilitzats tots els sistemes, però l'originalitat catalana consisteix en la datació pels reis francs, mantinguda durant quatre segles; l'autor hi veu una càrrega clarament política perquè «la datation des documents constituait

l'espace privilégié de l'affirmation politique catalane» (337), perquè «en faisant de la datation des documents le baromètre de leur conscience politique, les Catalans affirmaient leur droit à prendre en main leur destinée» (346-347). Alguns d'aquells actes delimitats pel temps tenien repercussió en l'eternitat, manifestada en els preàmbuls dels actes de donació, expressats amb un seguit de variants (354-364); la consciència d'eternitat comporta la de la transgressió amb la consegüent necessitat d'esmena (366-367) i amb taxes dobles, triples o quàdruples del valor de compra (368-378).

En la pàgina 425 encetem un tema realment important el de la presència de la llengua catalana en la documentació llatina d'aquells quatre segles. Immediatament després de la presència carolíngia, ja en el primer decenni del segle IX, compareix per Gerri un topònim català i aquesta presència durarà un segle i mig; després, entre 950 i 1030, segueixen els noms dels nombres i l'onomàstica, els noms d'accidents geogràfics i els d'objectes casolans (437-438); un pas més i entre 1030 i 1100/1120, s'han estès a la terminologia que defineix la possessió de la terra i les relacions econòmiques (441), però, fet encara més important, els mots catalans goixen a l'interior dels actes escrits i només els adjectius segueixen en llatí o són llatinitzats (442); el darrer pas són els verbs que presideixen frases senceres, les bàsiques dels juraments, des del terç decenni del segle XI (447-455); immediatament després, el 1043 segons Joaquim Miret i Sans, arribava el primer text literari en català (442), llengua exclusiva o predominant de les rancúnies, querimònies i clams (459-460). El prof. Zimmermann en dedueix que la d'aquells quatre segles fou una situació excepcional, en la qual la gènesi de la llengua anava de bracet amb la construcció política de la terra (426).

La tercera part és dedicada a *Livres et lecteurs*: ens presenta l'escriptori de Vic, paradigma dels altres, però encara ara destacat per la qualitat de les seves còpies (468), i tot seguit el de Ripoll, esplendorosament actiu entre els anys 948 i 1070 (469-472); d'entre totes, la figura que destaca és la d'Ermerir Quintil·là, de Vic (468 i 462-463). Els 'scriptoria' copiaven llibres, el pergamí era car i les hores esmerçades incomputables i per això el llibre podia ésser un tresor, entorn el qual naixeria un mercat (474 i taula: 477): copiar una *Bíblia* costava un any de feina i pujava a cinc-cents sous (478); hi havia exemplars que els inventaris qualificaven d'optimi' (488-489); retinguem l'observació següent: «le livre est, avec le cheval, le seul bien figurant dans les legs testamentaires qui ne soit pas donné, mais vendu» (474), exceptuats els 'libri Divinitatis' que tampoc no eren venuts ans devien passar, en virtut d'un cert dret d'espòli, a les corresponents institucions (475 i 482-483); i una notícia realment important: el 1196 era documentat un 'libro de paperio' (480).

En conseqüència, el llibre delimitava un estrat social, habitat per aquells qui en deixen en herència (489-492); però tant monestirs (501) com clergues de graus superiors, diaques (503-504), preveres (505-510) i bisbes (511-513), deixen llibres a institucions eclesiàstiques; per cert, el 849 (és a dir, quaranta anys després de la crisi de Feliu d'Urgell), el bisbe urgellenc Sisebut encara feia circular un *Manuale Toletanum* (398). En començar el segle XIII, el 1214, tant en l'elecció de metropolità de Tarragona com en les de bisbes i d'abats, hom feia constar les capacitats 'científiques' del presentat: «literatura sufficiens viget, cum sit in sacris scripturis et utroque iure sufficientissime eruditus» (515); la 'scientia litteralis', les 'sacre littere' o el 'Vetus et Novum Testamentum' entren constantment en les informacions sobre eleccions eclesiàstiques.

El primer volum s'acaba amb un capítol dedicat a *L'infrastructure culturelle: les bibliothèques*, començant per les parroquials, de les quals informen les dotalies: quatre són els llibres necessaris: saltiri, missal, leccionari i antifoner, però són escasses les esglésies que els posseeixen tots i durant el segle IX només n'hi ha dos: missal i leccionari (527-530); la tendència és la d'adquirir els llibres que manquen i a mitjan s. X l'homiliari s'afegeix als quatre esmentats (532-535); d'altra banda, calia substituir els llibres visigòtics, que haurien resistit fins a la dècada del 860-870 i així, ultra el *Manuale Toletanum*, ja conegut, és també documentat l'*Ordo toletano*, que seria el *Liber ordinum* (530-532). També figuren llibres en els testaments: els clergues tenen llibres litúrgics, els canonges hi afegeixen els de dret (538-540) i els bisbes els dels Pares

de l'Església (545-551): un cas esbotza els esquemes: el d'Ermemir Quintil·là i el seu nebot Guillem Ramon; aquest, des del 'scriptorium' i biblioteca de Vic fou cridat per Arnau Mir de Tost a fi d'aprofitar l'experiència vigatana per a la configuració de la nova col·legiata d'Àger, d'on el 1056 esdevenia abat (541-543). Els fogars de cultura (abadies i capítols catedralicis) són exposats en ells mateixos (551-588) i en llur projecció pastoral (589-607); figuren entre els primers Sant Serni de Tavèrnoles (557-559), Ripoll (559-576), Montserrat (577), Poblet (579-582) i Santes Creus (582-588); és recordada la projecció pastoral de Vic (591-597), Urgell (597-603: amb la notícia d'un inventari de la biblioteca a París, BN, lat. 18.604), Sant Cugat (604-605) i Girona (605-606). Era veritat que a Catalunya, en acabar el segle XI, hi havia 4.500 volums? També cal tenir en compte que els manuscrits es deterioraven (607).

Amb el segon volum comença la part sintètica; el primer pas consisteix a preguntar-se si la Catalunya dels segles IX i següents fou més visigòtica que franca (620) i ho esbrina en paleografia (621-626), litúrgia (626-631), literatura (632-647) i dret (648-668). La lletra visigòtica resistí, però durant el s.IX desapareixeria; resten llibres o fragments escrits en aquella lletra, entre d'altres un *Liber de variis questionibus* atribuït a Feliu d'Urgell, ara a El Escorial, S.I.17 (625). La substitució de la litúrgia fou llarga, i nombre de llibres del s. IX seguien essent d'aquella litúrgia (el 874 a Barcelona, el canvi no era total: 628). La 'literatura' és una demostració contínua del predomini d'Isidor, tant a Ripoll (amb taula de manuscrits: 634-635) com a Vic (637-638); Isidor irradia pertot, amb tota mena de reutilitzacions. La llei gòtica: set-cents documents actuals l'esmenten entre 814 i 1247, sots denominacions diverses (taula: 657), diversitat d'usos (658-659) i recompte de manuscrits (660-668). La cultura del poble es manté en la línia antiga en els testaments, la formació del clergat, l'himnari i els conceptes utilitzats (668-674). Però la consciència de l'arrelament visigòtic dels segles IX-XI no conduí a la reconstrucció del regne visigot (672-674).

Pesava l'herència clàssica, sobretot la llatina sota Boeci i Horaci (675-694), però també la grega (695 ss.), mantinguda per mitjà dels glossaris (714-715), que servien als capdavanters per demostrar coneixements de grec. Pesava l'herència doctrinal dels Pares, tant grecs com sobretot llatins (724-731), amb quatre noms propis: Ambrós de Milà (731-732), Jeroni (732-734), Agustí (734-739) i Gregori el Gran (740-752). Però la integració dins l'imperi carolingi obria la porta a obres com les de Beda, tan venerades com les d'Ambrós i d'Agustí (753-756); també a les d'altres, com les de Defensor de Ligugé i Teodulf d'Orléans, als llibres sobre la vida monacal (761-763), als *Capitularia* de la legislació franca i a les hagiografies (761-770).

La desaparició de la dinastia carolíngia representava un pas vers la sobirania els segles X i XI, establint relacions amb nous centres: mancant l'influx directe de Cluny, aquest tingué fort impacte indirecte (776-780), començà una relació directa amb Roma i amb d'altres indrets d'Itàlia (780-790), s'establiren xarxes monàstiques (Fleury, el Puig, Conques, La Grassa, Sant Ponç de Tomeres, Sant Víctor de Marsella), amb Sant Jaume de Galícia (790-822); i per aquest camí arribava en el segle XII l'obertura a les aportacions culturals del Nord dels Pirineus: les de la primitiva escolàstica, dels Victorins, del nou dret canònic i sobretot el redescobriments del dret romà: «A partir du second tiers du XII siècle, les clercs catalans commencent à fréquenter les universités italiennes (Bologne, Lombardie) et languadociennes (Toulouse, Montpellier)», més encara: «Le XIIe siècle marque le terme de la période patristique: c'est au moment où, totalement émancipé, il se construit en État et assimile les nouvelles expériences culturelles avant de contribuer, au siècle suivant, à leur enrichissement» (829).

Amb la indicació dels punts més vius dins el panorama anterior, entrem en el darrer capítol: els escrits bíblics són pertot, amb quaranta-cinc saltiris, vint-i-un evangelis, tretze lletres de Pau (taula: 836-840) i referències bíbliques en preàmbuls i escatòcols, on, però, la collita és magra (851); les pàgines sobre homiliaris i sermonaris resumeixen el sermó de Llobet Benet, abat d'Arles (857-858), i recorden els d'altres; els himnaris són abundosos (taules: 860-861 [no desembocaren en els *Goigs*?]), també la literatura dedicada a la Mare de Déu (861-864) o als sants (865-870).

El ric capítol sobre escoles i ensenyament comença per la figura del 'caput scolae' (872-873: taula dels barcelonins), segueixen les de gramàtics i escolàstics (878-881) fins que compareix el 'magister' que en el segle XIII es multiplica, com també les pensions als canonges estudiants en virtut del Concili Provincial Tarragoní del 1229 (882-886). Els llibres o són de gramàtica o *De divinitate*; en gramàtica domina Priscià, seguit de Donat i Beda (888-891), hi ha reculls d'al·luvió i neixen els glossaris (892-897). Els llibres són utilitzats amb l'ajut de comentaris o definicions de mots, amb pràctiques mnemotècniques, construcció de versos i glossaris (taula d'aquests en els manuscrits d'ACA, *Ripoll* 59 i 74: 912-913). Els llibres notariais fan referències a lleis o a canons, però molt selectives (925-938); al final, s'imposa el dret romà i el costum de la terra (949).

Gerbert mantingué relacions sòlides amb Miró Bonfill, Llobet de Barcelona i Garí de Cuixà; aprofità les biblioteques de Vic i de Ripoll per al quadríviu (954-962); entorn l'any Mil, els llibres àrabs rebuts de Còrdova impulsaren grans progressos en matemàtiques, geometria i trigonometria, amb irradiació del ms. d'ACA, *Ripoll*, 335 (969-971), alhora que l'or musulmà començava a arribar a Barcelona (963-968). Els anys posteriors a Gerbert, sota Olibà, Ripoll toca el cim: la biblioteca té 246 volums, el 'scriptorium' produeix obres originals; a mitjan segle XI, el motor de l'interés pel quadríviu és el monjo Olibà, amb herència concentrada en dos manuscrits, l'antic 37, perdut (matemàtiques) i l'actual d'ACA, *Ripoll*, 42 (música) (972-978). Dins aquest marc neix la historiografia, superant les notícies d'annals, i la minsa dedicació a les ciències amb el testimoni del Vat., Reg. lat. 123, de tema astronòmic (979), tenim restes esparses de medicina, física i geometria (980).

A mitjan segle XII arriba el corònim Catalonia i els *Gesta Comitum Barcinonensium*; les capes lletrades no havien conservat la història visigòtica i es manifestaven indiferents a les gestes dels francs (983); l'única història era feta per nosaltres mateixos, tornant a vida i cultiu allò que s'havia degradat «in eremo vaste solitudinis», sobretot a partir de la destrucció de Barcelona el 985 (997-1001), tot i que les datacions segueixen consignant els reis francs, conegudes mitjançant les entre quinze i vint *Genealogiae Regum Francorum* (985-995): sense ajut del rei, els catalans s'han de valdre d'ells mateixos i ésser protagonistes del propi destí, cosa que es manifesta en tres direccions: els títols comtals s'enriqueixen i concreten ('comes Barcinonensis'), són conscients de quina és llur 'pàtria', a partir de les comarques; els anys posteriors al Mil, les autoritats locals (bisbes i sobretot comtes) substitueixen els reis en la documentació i la nova trajectòria col·lectiva engloba dins sentir unitari els fets posteriors a l'arribada dels francs (1001-1013). I ací l'autor resumeix les seves conclusions (1015-1020).

Acabada la part central del volum trobem les fonts (1023-1046), la bibliografia (1047-1095) i els vint-i-vuit annexos (1098-1260); en la impossibilitat de fer esment de cada un, assenyalaré les mostres de documents notariais en el manuscrit d'ACA, *Ripoll* 74 (1129-1132), la llista d'altres peces copiades en el mateix volum (1191-1194) i les vuit reproduccions de pàgines manuscrites (1249-1260).

Potser aquest resum de l'obra és excessiu però ja és una forma de manifestar la seva importància; perquè, possiblement sense dir-ho, potser sense que tampoc no se'n adoni el lector, ens ha passat davant els ulls una història literària de Catalunya, del segle IX al XII; una història literària que no es pot confondre amb una història cultural (la pintura, l'escultura, l'arquitectura romàniques i la música també en formen part), però n'és un component, i aquest ja és a l'abast de tots. I aquest és el resultat del llibre.

No sé si em sabré explicar. En un moment en què pàgines d'historiadors de l'Alta Edat Mitjana demanen perdó perquè en els esdeveniments, dels quals parlen, no hi poden subratllar les tesis de la causalitat universal de l'economia, en tot aquest estudi no sols no he sabut veure cap invocació a la dita causalitat universal, ans ni tan sols recordo haver-hi llegit el nom de la dita deessa. En canvi, allò que segurament constitueix la gran vàlua d'aquesta investigació és el fet que tots els aspectes humans que proporcionen els milers de documents d'aquells quatre segles són presentats amb tot el detall que ofereixen els petits o grans fragments textuais sembrats a balquena per les pàgines dels dos volums, sense que això impedeixi que les introduc-

cions o els resums finals dels successius capítols mantinguin el fil conductor de la visió global. *L'Écrire et lire en Catalogne* no sols és el resultat d'una gran i llarga investigació, ans encara l'estudi bàsic que ha de permetre en el futur de tenir una visió de conjunt d'allò que, almenys en les seves grans línies, foren per a Catalunya aquells segles, en què s'anà pastant la seva cultura nacional.

La valoració és, doncs, totalment positiva, però això no significa de cap manera que no hi hagi algun punt millorable, i, fora d'alguna rellescada en llatí, em voldria referir a un: en un parell d'ocasions he trobat referència escadussera als ,pueri': i això vol dir que per a una sèrie almenys dels llibres destinats a l'ofici diví, la dels antifoners, qui sap si també la dels volums de salms, els ,pueri' no eren pas protagonistes marginals, ben al revés, car molts d'aquells venerables volums morien a les mans dels ,pueri' que, convertits en ,escolans' de les esglésies, els feien servir de material didàctic per a aprendre de lletra; i, en repassar els actes de visites pastorals, hom troba les queixes dels rectors contra els ,pueri' que fan malbé els llibres de cor. Hauria estat escaient de recordar que aquest fou el destí de tants d'aquells volums venerables; al cap i a la fi, l'actuació d'aquells entremaliats ,pueri' no deixava d'ésser una manera de ,lire'.

Una darrera observació: n'està segur el dr. Zimmermann que la doctrina de Feliu d'Urgell era herètica o potser ha caigut en el parany de considerar veritat absoluta allò que proclamava l'imperi de Carlemany o el seu oracle Alcuí? I aquesta observació porta a fer-ne una de més abast: aquest llibre tan bo (i n'és, de bo!) resulta que no ha estat revisat posant-lo al dia fins al moment de publicar-lo almenys en la bibliografia; ho dic perquè al començament el dr. Zimmermann es queixa de la manca d'un punt de referència textual llatí, previ a l'impacte carolíngi; ni que sigui en grau mínim, aquest punt de referència era a l'abast del públic ja entorn el 2000, en el centenar de fragments textuais de Feliu d'Urgell repescats dels tractats polèmics amb què l'atacaren l'esmentat Alcuí o Agobard de Lió, per cert enlloc no esmentats.

No sé si s'he fet un gra de massa, amb aquesta recensió tan llarga; penso, però, que per a més d'un lector aquesta serà una primera possibilitat de conèixer amb un cert detall un llibre, que s'hauria de convertir en aliment de la ,intelligentzia' de Catalunya.

Josep Perarnau

Benigne MARQUÈS, *Els documents del monestir de Santa Cecília d'Elins (881-1198)*, dins «Urgellia», XV (2002-2005), 9-174.

Ubicats en l'actual municipi de Montferrer i Castellbò, resten d'aquell monestir només «uns fragments de mur de l'Església» (10), però, en canvi, és consistent la seva documentació, conservada en l'ACat d'Urgell, que ara l'arxiver, dr. Benigne Marquès, ha posat a l'abast de tothom. La introducció resumeix la història turmentada de la casa religiosa, sempre monestir benedictí, primer per a monjos, després per a monges, ja suprimit el 1383 i definitivament el 1436.

La documentació ací publicada puja a noranta-quatre pergamins, que van del 881 al 1198, completada per quatre taules, onomàstica la primera (134-147), d'escripsans la segona (147-148), de topònims la terça (148-160), i d'esglésies la quarta (160-163). Hi ha encara un darrer complement, reproducció fotogràfica a tota pàgina i color de vuit dels documents (167-174). La transcripció dels textos ens proporciona una primera agradable sorpresa, la de col·locar-nos davant un formulari, almenys al començament, divers dels utilitzats en la darrerament ja tan coneguda documentació catalana d'aquells segles: *Consta(t) nos (me) (ut) vobis (...) vindere...* (34-37, nn. 2, 3, 5); i encara que en algun dels documents primitius compareix el mòdul més conegut de *Manifestum est enim...* (44/12, del 953; 58/28, del 1008), el de *Constat nos (me)...* (54/22, del 991; 55/24, del 1002; 57/26, del 1004) es va repetint més d'un segle; el 1005 entra *Per banc scripturam...* (58/27; 63/31, del 1012).

Però allò que dóna una certa unitat a la documentació posterior al 1050 és el fet que, mentre els documents anteriors al dit any giren tots entorn a l'autoritat, aparentment única després del document inicial de l'emperador Carloman, dels successius comtes d'Urgell normalment qualificats de ‚comes et marchio‘ (fora d'un moment en què compareix a Ponts dictant sentència entre el bisbe d'Urgell i l'abat de Santa Cecília el cèlebre jutge barceloní Marc Bonfill: 64-68, núm. 33, del 1024), en la segona meitat del segle XI, d'autoritat en compareix una altra, i superior al comte, la del papa Gregori VII, present i fent sentir el seu poder de decisió a través del legat, Amat, bisbe d'Oloron, que imposa la seva presència amb una decisió, presa dins el marc de la reforma gregoriana, que trasbalsa la història del monestir, ja que el 1078 suprimeix la comunitat masculina, substituïda per una de femenina, sempre dins la *Regla de sant Benet*, trasplantada a Santa Cecília d'Elins des de Sant Pere de les Puelles de Barcelona, decisió que, segons el document, els comte i comtessa d'Urgell haurien suplicat al legat de prendre (80-81, núm. 47); s'hi llegeixen expressions dures, com la que el bisbe d'Oloron hauria estat enviat pel papa «ut... propelleret inde symoniacham heresim» (80, líns. 3 i 4). El 1168, un altre papa, Alexandre III, confirmaria l'operació (108/71); el fet és que els comtes es posaren a col·laborar en la reforma gregoriana, acceptaren el tràngol en la història del monestir i immediatament trobem dos documents del 1080 (81-88), escrits en un llatí pretensions per un escrivà, Ermengol de nom, que s'autoqualifica de ‚lator legis ac iuris‘ (84 i 88), i qualifica el comte d'Urgell de ‚consul Urgellitanus et marchio‘ (82; cf. 85: ‚consul et marchio Urgellitanus‘), que precisen les bases materials de la nova comunitat, de seguida completats per establiments de terres fets en nom de la comtessa Llúcia i de l'abadessa Ledgarda, establiments, en virtut dels quals la comunitat rebrà almenys tasca, quan no una part més consistent dels fruits; i no trigaria gaire a arribar aquella sessió solemne (davant els bisbes d'Urgell i de Coserans, dels clergues de la catedral i dels prohoms de la terra), en què la comtessa Llúcia exigiria al vescomte Ramon de reconèixer les seves malifetes i de delimitar el senyoriu temporal de Santa Cecília (90-91, núm. 53: «...vicecomes gratia Dei compunctus recognovit se simulque exvacavit...») i tot seguit assenyala el ròdol del monestir; era el 1083; trenta-tres anys després, tot un comte d'Urgell entonava el ‚mea culpa‘, que feia extensiu a predecessors seus, i reconeixia «reatum suum suorumque parentum... quod contra Dei precepta ausi sunt ecclesias Dei suo sub dominio retinere» i les restituïa tant a Sant Serni de Tavèrnoles com a Santa Cecília d'Elins (100, núm. 62); el 1168 el vescomte Ramon de Castellbó reconeixia les seves malifetes, «forcias et toltas et adempmentata atque districta que ibi unicuique feci» (109/72/12); i el 1167 Arnau de Castells tornava els molins, dels quals s'havia apropiat (107/70, 111/74). El darrer document del recull, escrit en el pas del segle XII al XIII, és una llista de ‚lexius‘ o deixes fetes a Santa Cecília (132-133/94); el sentit de la paraula és clar: «de terris et vineis et ortis et arboribus» i podria precisar el sentit que l'Alcover-Moll no s'atevien a definir. Una deixa o donació molt particular és la de 89-90/52, del 1083, en què, si no m'he descomptat, vint-i-vuit propietaris del Pallars Jussà donen cada un «.i. olivario», que en un cas consta que és ‚ab integrum‘, i no acabo de veure si en cada cas era només una olivera sencera o tota una feixa plantada d'oliveres; donacions semblants es tornen a trobar a 115/78/13, 130/91 i 132/93/7 del final.

En aquells anys en què el segle XI s'escolava i el XII naixia, també compareixien formes noves de documentació com les denominades ‚francheza securitatis‘; ambdues són datades el mateix dia, 18 d'abril del 1085, són redactades pel mateix escrivà, ‚Ioanes‘, però mentre el primer (núm. 56) és totalment llatí, el segon (núm. 57) és gairebé tot ell escrit en català: «...hec est franchezza securitas que facit comte Ermengol dono a quitar roca de rivo Tort per hedificacione a alod franc...;...dono decima de Pugol de pa e de vino e de qual nudriment i fa hom... » (94/57/1-3), el primer és de la comtessa Llúcia i de l'abadessa Ledgarda, el segon del comte Ermengol IV; la llengua del primer és tota traducció de l'escrivà, la del segon és el ‚llatí‘ que era capaç de confegir el comte i que l'escrivà, amatent, es limità a transcriure? El cert és que les frases que precisen el cens anyal pagador per una propietat establerta són més abundoses de mots catalans: «unam pernam, que bene valeat duodecim denarios, et uns iunctols de moltó,

et sex fogasas et alios usaticos, sicut ceteri mansi similes illi» (114/77). I ja que parlem de donacions, deixes i establiments, recordem que aquests feren néixer la institució de l'hereu; «nec possitis ipsum honorem dividere inter infantes, set unus post alium abeat absque ulla divisione»: era el 1169 (110/73/14-15).

Són moltes les notícies sobre l'estructura interna del monestir; d'una banda, a partir d'un cert moment, desapareguda, sembla, la comtessa Llúcia, el darrer responsable jurídic de la casa religiosa és l'ardiaca de la Seu, Ramon (103/65-66); assistim a l'elecció d'una abadessa, «unanimi voce» (104/67); per l'altre extrem assistim a actes de donació d'una filla per a futura monja (95-96/58; 111/75; 120/82); els problemes per a la vida de la comunitat no mancarien: hi respondria aquella donació a una monja d'una església amb les terres adjacents? (116/79); i qui sap si les monges, antigues nenes donades, no serien l'explicació d'aquell document del 1135 pel qual el comte d'Urgell col·locava Santa Cecília sota control de Sant Serni de Tavèrnoles amb l'encàrrec que «devotas quas ibi sunt eiciatis, qui diu male vixerunt ibi, et postea mitatis ibi monachos, qui honorifice vivant» (102/64/15-17).

Fixem-nos un moment en aspectes més veïns d'aquest anuari: el 1083 consta que la Seu d'Urgell té «caput scole» i es deia Guillem (91/53/2); també, que un segle més tard un pelegrí a Sant Jaume de Galícia feia testament, en el qual deixava llibres litúrgics, missals i breuari (126-128/89); hi és significatiu el ròdol de la seva pàtria, on concentra les donacions: Santa Maria de Rocamador, la Mare de Déu del Puig de França i Sant Pere de Rodes. No mancaven situacions de misèria, potser en un mal any, el 1177, en què tota una família signava una venda, «cogente necessitate victualis cibi, quo multum indigemus» (126/89).

Els darrers anys, el gran elogi que hom pot fer a un recull de documents antics és que els seus originals llatins siguin transcrits correctament i no presentin entrebancs a la lectura, i el present recull de documentació del monestir de Santa Cecília el mereix amb ple dret. De més a més, l'autor ha completat la publicació dels prop de cent pergamins (cent justos, comptant-hi els sis que resumí Jaume Pasqual en l'arxiu de la Col·legiata de Castellbó i han desaparegut: 31), amb una introducció, que agrupa les tipologies dels pergamins (10-21), assenyalant els falsos (25-28) i n'estableix la cronologia (28-30), ultra la d'abats i d'abadesses (24-25); ja coneixem les quatre taules finals. Coronen la publicació els vuit pergamins reproduïts en fotografia en les darreres pàgines (167-174).

No cal dir que l'editor, dr. Benigne Marquès, mereix agraïment i enhorabona per la feina i per la qualitat de la feina; l'honora ell i «Urgellia», a la qual augurem esplèndida collita sota la direcció, totjust encetada, de la prof. dra. Carme Batlle i Gallart.

Josep Perarnau

Diplomatari de la Catedral de Vic. Segle XI, (Fascicle tercer) Ramon ORDEIG I MATA, editor, Vic, Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs – Publicacions de l'Arxiu i Biblioteca Episcopals 2005, pp. 417-680.

[Els dos fascicles anteriors han estat objecte de recensió dins «ATCA», XXII (2003), 738-741 i XXIII-XXIV (2004-2005), 533-535]. Aquest nou lliurament, amb els seus dos-cents vuitanta documents, núms. 1106-1385, porta la sèrie de l'any 1052 al 1076.

La majoria dels pergamins elevaven a categoria pública donacions, establiments, compraves, intercanvis, formulades seguint el modul de *Per hanc scripturam...*, frase completada pel genitiu que precisa el tema, p. e., «venditionis», «donationis», «commutationis», etc. Només cap al final es nota algun canvi, per exemple, la variant *Per hunc pactum scripture...* (546/1237; 558/1251), i la utilització d'un altre mòdul: *Manifestum est enim...* (596/1298). D'alguna manera, en general els documents giren entorn la Seu, el bisbe i bisbat o el capítol de Vic, amb poques excepcions, com és ara algun establiment de terra sota senyoriu de Sant Pere de Roda (597/1299; 623/1325); en algun cas, és possible de dibuixar damunt un mapa el ròdol d'un

alou: «a parte orientis in flumine Tezer (Ter), et de meridie in serra de Holone (Santa Maria o Sant Joan d'Oló?), et de occiduo in flumine de Lubregad (Llobregat), et de circio in flumine de Adest»: 507/1199/13-14: del Ter al Llobregat: són quilòmetres quadrats!

D'altres provoquen un ressò humà ben particular, perquè l'operació de venda consta realitzada «propter necessitatem famis», no sé pas si per raons només individuals o perquè el ,Mal Any' era general (496/1185/14, del 1059; 606/1306, del 1067; 617/1318/10 de final del text, del 1068); en tals circumstàncies no devia mancar qui necessités l'«hospitale pauperum Albergerie iuxta Palatium» (520/1211/21). Hi ha almenys un parell de casos en què un document fet i acabat i signat per tothom, notari inclòs, és substituït per un altre (560/1254 = 592/1292): el comprador d'uns drets senyorials vol fer constar que els drets esmentats gravaven un alou propi, i el venedor també vol fer constar que no ven per deu sous barcelonins, ans a fi de posseir un cavall i un cot; fou una venda ,in rem valentem', encara que no consti? L'altre cas (625/1327 i 626/1328: amb només un dia de diferència) té més rerefons (o almenys ho sembla): un senyor i la seva pubilla venen un tros de terra i l'endemà es repeteix l'acta notarial, fent constar el nom del gendre: la pubilla resultava casada i pel casament els seus béns passaven a titularitat del marit; si ell no figurava com a venedor, la venda podia ésser anul·lada.

D'entre el conjunt de donacions, destaquen les dotals d'esglésies amb motiu de la consagració d'alguna, i d'entre aquestes la de Sant Martí del Brull, el 1061, la introducció a la qual és d'autèntica volada teològica (530-531/1219, del 1061); Michel Zimmermann comença el seu *Écrire et lire en Catalogne...*, recordant que entre els segles VIII-XII, després de Feliu d'Urgell, Catalunya no tingué literatura sobre cap tema, tampoc de teològica; de la dotàlia del Brull, no consta ni el copista, cosa que mai no manca el final d'un document, i no puc pas saber si el qui confegí aquella peça se la va inventar o la va copiar, però fins i tot en la segona hipòtesi, demostra que posseïa un bon nas teològic; m'he de controlar molt per no transcriure-la, perquè, ni que fos limitada a la introducció, resultaria massa llarga; la idea és la de les noces de Crist-espòs i l'Església-esposa; per la consagració, el temple i sobretot la comunitat que s'hi reunirà, passa a formar part de l'Esposa i en conseqüència, el qui l'ha feta construir, en aquest cas el vescomte de Cardona, amb la dotació li fa una estrena de noces: «predictam ecclesiam titulo dotis tanquam Christi sponsam volui insigniri» (531/1218/9-10).

No cal dir que són intransferibles els testaments (recordem una observació de Michel Zimmermann: els testaments són exclusius de cristians), molt nombrosos en la doble forma de darrera voluntat directa o en la de testimoniatge de decisions testamentàries donades de viva veu, protocol·litzades abans de sis mesos després de la mort del testador. La llista és llarga, i a través d'ells és possible de conèixer moltes dades biogràfiques dels clergues de la Seu vigatana; és sabuda la talla intel·lectual d'Ermemir Quintil·lià, però aquestes pàgines ens fan saber que gaudia de la confiança de nombre dels seus contemporanis (478/1169; 520/1202; 521; 522; 622/1323; 596/1297; 608/1309; 619/1321...); entre els testaments, alguns tenen una significació ben particular, la d'ésser escrits en preparació d'un llarg viatge: «ad Ispanie partes», a guerrear en terra de moros (498/1187, del 1059; algun fa constar que s'hi ha decidit ,pro amore Dei': 651/1244, del 1063); o en pelegrinatge a Sant Jaume de Galícia (444/1134, del 1055, on consta lloc i malaltia de la mort: «apud Burgos... ex dissenteria infirmitate»; 518/1209, del 1060); però són més nombrosos els qui s'arrisquen a visitar el Sant Sepulcre (522/1212; 539/1229; 595/1297; 633/1335/11), i fins i tot a anar-se'n a Roma (520/1211/3; 528-529/1217); d'entre aquests testaments, té un dring particular el del bisbe vigatà Guillem [Guifré de Balsareny], que el 6 de febrer del 1074 es desposseïa dels darrers béns, o, tal com ell deixava escrit: «volo relinquere omnia et Christum sequi ex toto corde... ut faciam me monachum...» (657/1360/3-5), a Ripoll.

En un parell de casos ens elevem a nivells superiors; és digne d'ésser llegit el 570-572/1267, del 1064, perquè permet de tenir davant els ulls l'essència del feudalisme: la participació tres vegades esglaonada en els drets senyorials damunt una mateixa i única propietat; d'altres permeten de veure com els dits drets senyorials van i vénen del comte a algun(s) baró(ns) inferior(s): (593/1294, del 1066: els castells de Gurb i de Sallent retornen de Guillem

Bernat de Queralt als comtes de Barcelona); un altre, desgrana fins al detall què hi ha dins un jurament feudal de fidelitat: 481-483/1171 i 483-486/1172, del 1078, en què els castells de Besora i Curull tornaven als comtes esmentats; tenim 'convenientiae' entre senyors feudals, bisbes inclosos, com les establertes entre els de Vic i de Girona (594/1296), o entre el bisbe de Vic i el vescomte de Girona (497/1186; 571/1267); fins i tot trobem la definició d'una de les institucions feudals, la tasca: «...undecimam partem frugibus que exinde exierint, que dicitur tascha» (585/1284/12; 587/1286).

Però el punt més elevat d'aquesta documentació diria que és l'acta de Pau i Treva (599-601/1301), en la qual bisbes, abats, comtes, vescomtes i altres magnats, com si fossin una parcial i primerenca Cort de Catalunya, decidien la vigència de les Lleis de Pau i Treva, uns *Usatges* per a la protecció dels habitants, pagesos i vilans inclosos, i fins i tot els matxos i les mules, i no cal dir els esplets de les collites, en tot el bisbat de Vic, document que hom considerava perdut i que ara En Ramon Ordeig, en preparar aquesta edició, ha descobert i publicat.

No és pas que les informacions de temàtica cultural siguin molt abundoses, però s'hi refiguren, tot i que no en diguin res, per exemple les que esmenten la persona d'Ermemir Quinçil·lià; 1056, Ramon 'sacer et canonicus' deixava la casa on vivia al tutor del seu nebot «ut faciat eum docere et perducere ad clericatum» (457/1147/9-10); sabem els noms de cabiscols: el primer és Olivà, sempre qualificat de 'caput scole' (472/1163/3-4, del 1058; 523/12129, del 1060); segueixen Bernardus (521/1211/7, 13 i 47, del 1060); i Guilbertus (671/1374/ entre les signatures, del 1074), ambdós anomenats 'caput scholarum', cosa que portaria a preguntar-se si l'escola era plural; també compareix un 'Petrus, scolasticus' (583/1281/signatures); un 'Guisla grammaticus' (514/1283/7) i un 'Guibertus scolasticus' (634/1386/3-4). El *Liber Iudicum* és esmentat diverses vegades (527/1217/3), però fora d'aquest, potser només compareix un altre llibre, un *Officiarium* (520/1211/24). Aquells nostres passats tenien consciència de viure en un marc que integrava la seva Marca Hispànica-Catalunya dins Occitània i per això a l'hora de la mort feien deixes a santuaris del Llenguadoc: Santa Maria del Puig (573/1269), Santa Fe de Conques o Sant Pau de Narbona (609/1309); també per a la defensa de Barcelona, amb esment particularitzat dels murs i torres de defensa de la Rambla actual (586/1285/1-4).

Sembla complir-se en la llengua d'aquests documents aquella llei formulada per Michel Zimmermann, segons la qual com més llatí sabien aquells escrivans menys permetien que mots catalans transpuessin en llurs escrits. La llengua és la vigatana del segle XI i potser només hi he trobat una entrebancada de l'escrivà, a 550/1243/3-4: «...ut si distribuatis...» < «...ut[si obiero,] distribuatis...»»; hi ha un cas de manca d'ablatiu absolut: «...ordinante et recipiente iudice Eriballo [et presentes] Bonefilio et Guilelmo cl[ericos et Viscacre sacer]...» (629/1332/4-5); segurament m'hauria convençut més «...ordinante et recipiente iudice Eriballo [et presentibus] Bonefilio et Guilelmo cl[ericis et Viscacre sacro]...». La lectura resulta no sols llista, ans plaent i tot i l'editor n'ha d'ésser reconegut i remerciat.

No cal llegir gaires pàgines per trobar-se amb mots catalans: 'exovare'; 'serrad', el 1053 (426/1116/4 i 5); 'riba' del mateix any (427/1117/6); 'solario', 'riera', també del 1053 (428/1119/15); 'grogum', encara del 1053 (431/1122/32); 'barrilio' es troba gairebé en cada línia de 439/1130, també 'plata' (ibid., lín. 36); els 'diners' compareixen el 1054 (i 445/1136/13), també les 'vids', que est ad ipsas triles' (440/1131/5 i 8); el mateix any, en la pàgina i document següents trobo 'ermum', 'cintana = quintana', 'curt = cort', 'exida', 'estremis', 'frigoler' (441/1132/3-9); el 1055, llegim 'ruvira' i 'fexam terre' (445/1135/5 i 10); també 'terra taschal' (446/1137/4 i 9) i 'moneda' (ibid., 13); el 1056 ens portarà 'estrada mulnera' (454), 'guàrdia' (457/1147/10), i 'orient' (458/1149/8; 'aurient' 460/1152/4); és del 1057 'reg[u]er' (459/1150/8 i 9), 'aulod' (460/1152/6); 'vids' (461/1153/3), 'ferragenals' (462/1154/3-4), 'migera I de ordeo' (463/1155/8), i 'rocha de ipso merchadal' (463/1156/8); acabem amb el 'meo scuto vermello' (406/1157/8 del final de pàgina). La llista es podria fer inacabable.

Ramon Ordeig ens ha posat a les mans tot aquest bé de Déu i ho ha fet amb la qualitat, que no minva, tot i que hom hi pogués trobar, potser, alguna falla. Pel bé de Déu i per la qua-

litat, gràcies per haver-nos posat a l'abast de la mà uns anys importants de la vida d'aquella institució central vigatana, l'influx de la qual s'escampava per tota la Marca Hispànica.

Josep Perarnau

Jaume MENSA I VALLS, *El pensament català dels segles XIII-XV. Aportacions més significatives*, dins «Comprendre», VII (2005), 15-41.

No és normal en aquestes pàgines que un article de revista sigui objecte de recensió. L'excepcionalitat del tema, és a dir, l'intent de resumir en poques pàgines la trajectòria del pensament català de tres segles, ha d'ésser saludat, ni que fos només perquè no és freqüent de trobar autors que s'aventurin a visions de conjunt. L'autor s'hi ha excepcionalment llençat i també de forma excepcional mereix que hom faci conèixer el resultat de la seva valent audàcia i intenti de col·laborar en el projecte, que, certament, n'és mereixedor.

Comencem resumint la intenció del prof. Mensa: «presentar les que, segons la meua opinió, són les aportacions més destacades dels teòlegs i filòsofs catalans al cristianisme de la seva època», presentació que de cap manera no pretén d'ésser «global, panoràmica, completa i acabada», ans només record d'aquelles aportacions que encara ara ens semblen significatives (15); i el camí que travessa aquelles tres centúries, més que un pont ben acabat, fa la impressió d'unes passeres que permeten de travessar el gual a peu eixut, perquè consisteix en la presentació d'aquells caps de brot, cada un dels quals seria una de les dites passeres. I si al començament trobem Ramon de Penyafort, Pau Cristià i Ramon Martí, acompanyats per Ferrer el Català, Bernat de Trilla i Pere d'Albalat (15-18), segueixen tot seguit els dos grans noms de Ramon Llull (18-22) i Arnau de Vilanova (22-27) i a continuació aquell primer grup de dominicans és substituït per un conjunt de deixebles de Duns Escot, que ja actuen en llur qualitat de mestres de filosofia o de teologia a Barcelona o a Lleida: Alfred Gonter, Antoni Andreu, Guillem de Rubió, Joan Bassols, Pere Tomàs, Pere d'Atarrabia i Ponç Carbonell (28-29). A partir d'ací, els noms es fan presents més per llur vàlua personal que per l'adscripció a un orde religiós determinat: Guiu Terrena, Joan d'Aragó, Bernat Oliver (30), i altra vegada gegants: Francesc Eiximenis (31-33) i, després de Bernat de Puigercós, Nicolau Rossell i Jaume Domènech, arriben Nicolau Eimeric i Vicent Ferrer (33-36), i ja ens trobem a les portes d'un humanisme de Bernat Metge i Ausiàs Marc, amb les aportacions d'Antoni Canals, Felip de Malla i sobretot Ramon de Sibiuda (36-39), després del qual ja seríem en una altra època, la de Joan Lluís Vives.

No cal dir que Jaume Mensa ens ha posat a les mans aquells passos (o passeres), que permeten de tenir davant els ulls un bell panorama del 'pensament català' dels tres darrers segles medievals. No seria difícil de transformar aquestes vint-i-cinc pàgines de passeres en un incipient pont o almenys en palanca que permeti un caminar normal entre una i altra banda del corrent fluvial del temps, superant els saltironets a què obliguen unes passeres. Intentaré d'aportar-hi quelcom, ni que siguin menudències.

La primera observació és una pregunta: tant com el títol és general ('pensament català'), l'explicació que immediatament el segueix és molt més delimitada: «aportacions dels teòlegs i filòsofs catalans... al cristianisme»: i aquesta és la pregunta: aportacions per a tota la realitat de Catalunya, o només al cristianisme. Evidentment, tothom, i l'autor no n'és excepció, quan parla del pensament o de la cultura catalana dels darrers segles medievals només té en compte el pensament o la cultura d'un poble emmarcat en una estructura política cristiana, com la que ell mateix es donava en les *Constitucions de Catalunya*, que reafirmaven i estructuraven una entitat política de 'cristiandar', entitat política que, en canvi, no era pas l'única existent a Catalunya i per tant 'catalana'. Just en aquest volum XXVI d'«ATCA», hom pot veure els resums dels estudis de Tessa Calders i Artís, *La literatura hebrea de creació dels jueus catalans: una aproximació*, dins «I Congrés Jueus», 105-119., i d'Eduard Feliu, *La trama i l'ordit de la història dels jueus a la Catalunya medieval*, dins «I Congrés Jueus», 9-29, a través dels quals resulta clar que

el pensament català dels segles XIII-XV ha tingut també una altra expressió; de més a més, l'estudi de Josep Ribera Florit, *El rerafons filosòfic de la controvèrsia maimonidiana a Provença i a Catalunya*, dins «I Congrès Jueus», 91-104, ens recorda que la trajectòria filosòfica dels jueus catalans caminava paral·lela a la dels cristians, ja que també ells s'havien d'encarar amb les conseqüències de la irrupció dels llibres d'Aristòtil en el cor d'una tradició en la qual inicialment no encaixaven i hi responia des de Barcelona el 1305 amb la prohibició d'utilitzar els llibres aristotèlics de ciència natural en la formació del jovent hebreu, per la mateixa raó que a París al mateix temps Ramon Llull lluitava contra les posicions doctrinals dels averroistes. També sobre l'Islam de les nostres terres som informats de la preponderància de la filosofia d'Algatzell per l'article de Vincent Lagardère, *La chancellerie ou Dîwân al-rasâ'il à l'époque almoravide (1035-1146) en Andalus et au Maghreb*, dins «Revue des études islamiques», LXI-LXII (1993-1994 [1998]), 19-62 (cf. «ATCA», XXI (2002), 929, núm. 16.800), filosofia que arribaria a Ramon Llull a través del seu mestre-esclau, tal com podem deduir del fet que un dels seus primers texts fou la traducció catalana de la *Lògica d'Algatzell*. Qui sap si la predilecció per Algatzell no s'explica pel fet que aquest ja havia donada a aquell problema, una resposta que convenia a Ramon Llull.

El pensament català dels segles XIII-XV no era, doncs, monocorde, ans almenys u i tri; potser l'interrogant és el de si els vasos comunicants que devien existir entre els tres arribaren en algun moment a produir un pensament sintetitzat; que aquests vasos comunicants existiren ens ho certifica l'aportació del prof. Mauro Zonta, *The Autumn of Medieval Jewish Philosophy: Latin Scholasticism in Late 15th-Century Hebrew Philosophical Literature*, dins *Herbst des Mittelalters. Fragen zur Bewertung des 14. und 15. Jahrhunderts*, curantibus Martin Pickavé-Jean Aertsen, Berlín-New York, Walter de Gruyter 2004, 474-492; i *Il pensiero ebraico tardomedievale*, dins *La causalità. Causality. La causalité. Die Kausalität*, curantibus Pasquale Porro, Costantino Esposito, Turnhout, Brepols 2003, VII-710 i «Quaestio. Annuario di Storia della Metafisica», 2 (2003), amb idèntica numeració, on el lector interessat pot veure la llista dels llibres de filosofia d'autor cristià i català, traduïts a l'hebreu en els darrers segles medievals.

Les pàgines del prof. Mensa comencen indicant els tres precedents (de valor molt desigual) en els quals s'ha inspirat a l'hora de confeigir la seva visió de conjunt i, ni que sigui disculpant-me per endavant, crec que no s'haurien d'oblidar unes pàgines meves, molt semblants en l'estructura bàsica a les seves (resums de successius autors i obres), les dels *Tractats catalans*, *De Penitentia*, de Sant Ramon de Penyafort (1239) al bisbe de la Seu d'Urgell, Guillem Arnau de Patau (1364). Amb edició de textos inèdits, dins «Escritos del Vedat», VII (1977), 259-298, que, a diferència d'aquelles, faciliten l'accés directe a les fonts i, ni que sigui a través d'un tema concret, permeten de copsar l'evolució d'un pensament en la seva diacronia històrica.

Com a indicació vàlida per a totes les presentacions, m'atreveria a suggerir que caldria donar de cada autor, en primer lloc, les seves obres, si fos possible totes, però almenys les principals; ja sé que en el cas de Llull això seria impossible, i per això segurament n'hi hauria prou indicant les bibliografies, bo i diferenciant entre les dividides en temes (Longpré, Carreras i Artau), i les cronològiques (Platzeck, Bonner). També caldria completar la llista, encabint-hi, per exemple, Joan Marbres («Canonicus»), Joan de Palomar i Jaume Gil, o donant més importància a algun dels ja aollits, com per exemple Bernat Ermengol, del qual caldria subratllar el fet que, dominic ell, que tenia les de perdre, de braçat amb Pere III el Cerimoniós, es plantà contra Nicolau Eimeric en la defensa de l'ortodòxia de Ramon Llull i fou el primer a destapar les falsedats i abusos de l'inquisidor; i li calgué pagar les conseqüències.

El conjunt fa la impressió d'una bona corrua d'autors, dins la qual destaquen, tal com fou realment en la realitat, uns caps de colla que són sant Ramon de Penyafort-Ramon Martí, Ramon Llull, Arnau de Vilanova i Ramon Sibiuda. No ens hauríem de preguntar què representen uns i altres? Per ventura una línia de gruix considerable aniria de Penyafort a Llull i a Sibiuda: la força del pensament tradicional que portarà l'herència dels sants Agustí i Anselm i Bonaventura i la dels grans teòlegs Joan de Salisbury i Ricard de Sant Víctor i pel camí de Sibiuda tant directament a través del *Liber de homine*, com mitjançant la seva quintaessència

concentrada en la *Viola animae*, de Pierre Dorland, la farà arribar als grans centres nòrdics del Renaixement. Una línia de gruix poc menor, no sols assumirà (dominicans o framenors) les exigències metodològiques de la ciència nova portada pel redescobriments d'Aristòtil, ans encara no tindrà cap empatx a foragitar del camp tot aquell que no se sotmetia a la nova ortodòxia, per obra de Bernat de Puigcercós, Guiu Terrena, Nicolau Eimeric o Jaume Gil.

El prof. Mensa ha indicat l'existència d'un tema d'estudi, ha dibuixat el plànol de la seva realització, ha posat fonaments i fins i tot ha alçat parets. Caldrà completar l'edifici i la preparació i la joventut del prof. Mensa són garantia que l'edifici serà més que dignament coronat.

Josep Perarnau

Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*. Segona edició revisada i ampliada (Col·lecció Blaquerna, 3), Barcelona i Palma de Mallorca, Universitat de Barcelona i Universitat de les Illes Balears 2006, 454 i onze pàgines de reproduccions.

La primera edició d'aquest llibre merescué la recensió de la prof.ssa Michela Pereira publicada en aquestes pàgines del volum XXIII-XXIV (2004-2005), 535-538; el judici altament laudatori («un lavoro per più aspetti prezioso»: 538) és ara confirmat pel fet, sense cap mena de dubte excepcional, que aquella edició s'esgotés en poc temps i que hagi calgut aquesta segona.

Tal com diu el sotstítol, aquesta és ,revisada i ampliada', revisió i ampliació explicada en el breu proemi a l'*Addenda* (no seria millor *Addendum*? No barrejaria un singular amb un plural ni un femení amb un neutre) de la pàgina 411, en el sentit d'afegir ,addicions i correccions' relatius a «textos catalans de caràcter científic i pràctic» en la darrera part de l'actual volum (411-454), pàgines d'innegable riquesa informativa, que demostren l'existència d'una realitat d'abast internacional, per ventura, més que desconeguda insospitada, la d'una atenció estudiosa de gran abast envers una literatura catalana (o de països veïns, com Occitània) de tipus científic o tècnic.

Per l'èxit d'aquesta segona edició i per la constant vigília a mantenir-se informat i a informar de les novetats en aquest camp, és d'estricta justícia rememorar l'autor i no plànyer-li l'enhorabona, en particular per allò que significa el fet que el seu llibre hagi arribat tan prest a repetir l'edició. I, si no m'erro, la significació consisteix en això: sense pretendre cap do profètic, es pot pronosticar que no haurem d'esperar gaire temps fins a adonar-nos que el llibre que ens ocupa s'haurà convertit en ,el Cifuentes', que vol dir en el llibre bàsic per a l'estudi del seu camp, de consulta indispensable.

Amb molt de gust, doncs, a fi que una autèntica segona edició, no limitada a revisió i ampliació, ans consistent en una veritable integració de les novetats, ens doni ,el Cifuentes' definitiu, assenyalo la riquesa de vocabulari per a les arts de la mar en la documentació acabada de publicar per Gabriel Llompart (fins ara un desconegut ,del Cifuentes') en els «Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols», XXIII (2005), 23-73; i afegiré que en el mateix volum, Josep Hernando torna a posar-nos a l'abast de la mà l'inventari d'aquella extraordinàriament rica i impensable biblioteca d'arts ocultes, pertanyent a un cert Pere Marc, mestre de cases empresonat, que el 1440 fou decomisada i cremada per la inquisició catalana; publicat l'inventari el 1876 per Andreu Balaguer i Merino, ara torna a la llum (122-125); afegiré que un dels texts presents en aquella biblioteca era *Lo libre de Semiforas, lo qual donà lo Creador a Adam*, no sé si idèntic a *La clau del Semiforas*, també inventariat; sembla haver estat conegut un segle abans entre els jueus aragonesos i els barcelonins, car podria estar relacionat amb la contalla del Semhammeforas, a la qual pertany aquest fragment:

«...ante hostium Templi... erant duo leones unus hinc et alius inde in introitu Templi, qui fuerant ibi positi ut si aliquis vellet intrare templum terreretur a leonibus supradictis,

ne possent legere nomen Semhammeforas, quod est nomen Dei, et est tante virtutis, quod primus qui illud legeret faceret mirabilia magna solus... et ex tunc virtute ipsius nominis faciebat mirabilia et miracula multa, ita quod equitabat super radium solis et sustentabatur ab eo. et de terra faciebat passeret vivos et sanabat omnes infirmos quacumque detinebantur infirmitate...» («Revista Catalana de Teologia», IV (1979), 342): no seria pas un convers Pere Marc?

Fos qui fos, l'interès envers les aplicacions 'científiques' abastaven tots els estrats socials i això vol dir la importància d'aquest llibre per al coneixement d'un component de la societat i de la ciència catalana en els segles veïns al pas vers l'Edat Moderna.

Cal, doncs, repetir l'enhorabona a Lluís Cifuentes i incitar-lo a donar-nos 'el Cifuentes'.

Josep Perarnau

Ramon LLULL, *Doctrina pueril*. Edició crítica de Joan SANTANACH I SUÑOL (Nova Edició de les Obres de Ramon Llull, VII), Palma de Mallorca 2005, CXII i 306 pp.

Aquest és un llibre ben especial dins el catàleg de l'obra lul·liana escrita. No sols perquè és destinat a un únic lector (encara que darrere ell n'hi hagi hagut moltíssims d'altres), que era Domènec, el fill únic, ni sols perquè hauria estat un dels primers escrits lul·lians (l'editor el data entre el 1274 i el 1276: xxxi; i, doncs, absolutament contemporani dels primers passos del convent-escola de Miramar, existent i funcionant ja abans que el 1276 Joan XXI el confirmés), ans, sobretot, per la fesomia global del seu ensenyament, en el qual l'autor volgué posar per escrit davant els ulls del fill tot allò que la societat ambiental, la cristiana (o, si el lector prefereix, la de la cristiandat europea occidental en plena segona meitat del segle XIII) li proporcionava de saber com a herència comunitària abans que es llencés pels camins de la vida a aprendre de forma individual i personal les 'meravelles' que cada dia li proporcionaria la pròpia existència: un conjunt en el qual entra tot, sense que calgués clarificar-ne la procedència: els articles de la fe cristiana, les fórmules de pregària, les normes de conducta, però també les informacions per al coneixement del món ambiental presidit per 'les tres ligs' i la varietat d'oficis als quals es dedicaven els seus contemporanis i la dels estudis que podien seguir per a guanyar-se la vida o per a promocionar-se socialment o per a ésser útils al proïsme o per a servir Déu.

Aquest bloc no és sols important per a la història de la pedagogia catalana o per a comprendre la persona del fill Domènec Llull; ho és sobretot per a comprendre la doctrina del pare Ramon Llull perquè, si algun dels seus llibres ens pot fer conèixer quin era el conjunt o suma de coneixements, a partir dels quals el nostre polígraf començava la seva reflexió damunt la realitat per ell coneguda, aquest és segurament (o almenys aquesta és la meua impressió) la *Doctrina pueril*. En les seves pàgines, en efecte, trobem tot allò que només pel fet de tenir els ulls (i els altres sentits) oberts el fill Domènec Llull i el pare Ramon Llull i qualsevol dels seus contemporanis podien saber del món que els envoltava pels camins del coneixement sensible, de l'intel·lectual o del teològic, i és consignat en alguns dels capítols *De les .vij. arts*, on també ens passa davant els ulls allò que aquella societat n'havia deduït i havia aplegat en un cos de doctrina filosòfica, compartida pels seguidors de les diferents religions i és completada amb la doctrina ètica *Dels .vij. pecats mortals*; hi trobem, sobretot, allò que havia estat rebut o transmès per la fe i la religió cristiana, començant pel capítol inicial *Dels .xiiij. articles* i seguit pels sis consecutius, que constitueixen la part principal de l'ensenyament per a la vida. Aquest és el bloc, a partir del qual el mateix Llull s'esmerçarà a trobar el sentit més elevat a cada un dels seus elements pel camí de les 'significacions i demostracions' del *Llibre de contemplació en Déu* i després aplicant-hi la metodologia primfilada en les quatre figures de l'Art definitiva. En el sentit acabat d'exposar, difícilment hi podria haver un títol lul·lià més interessant que el que ara tornem a tenir nou de trinka a les mans.

Quan l'any 1972 Gret Schib publicava la primera edició crítica de la *Doctrina pueril* de Ramon Llull, ella en coneixia onze manuscrits, sencers o fragmentaris, del text català; només trenta-tres anys després el curador de la nova edició ha hagut de prendre acta de divuit exemplars catalans manuscrits, que, sumats als d'altres llengües pugen a vint-i-vuit (3-4); afegim-hi que l'exemplar propietat del Seminari de Barcelona, 'perdut' durant la Guerra Civil del 1936-1939, introbable en el moment de l'edició Schib (27-28), ha comparegut ara desfigurat a la Biblioteca de Catalunya, dins el Fons Marés; aquestes soles dades serien, si calgués, suficients per a justificar la nova edició.

L'augment de còpies manuscrites ha repercutit necessàriament en totes les seccions del llibre, començant per la bibliografia, que ha hagut d'acollir no sols la recent sobre el text reeditat, ans encara la relativa a les traduccions en altres llengües, per primera vegada tingudes en compte per a l'edició crítica de l'original i d'altres obres que han contribuït al coneixement de Ramon Llull o de la seva obra; i en aquest sentit, crec que calia recordar els estudis substantius tant d'Ephrem Longpré com d'Erhard W. Platzeck perquè són, amb Carreras Artau, encertadament present, anelles insubstituïbles de la cadena de grans lul·listes del segle XX; evidentment fer present Platzeck només per l'edició de la *Quaestio de congruo* no és pas un encert espectacular, i encara menys en constatar que el 2005 l'autor encara no coneixia les pàgines d'«ATCA», XXI (2002), 651-658, demostrant que aquell títol no era del mateix autor que escriví la *Doctrina pueril*. Hi ha algun altre títol que em sembla mancar: el o els *Tractat(s) de confessió*, lul·lians encara que no de Ramon Llull i de tema relacionat amb la secció de la *Doctrina...* dedicada als sagraments (69-83); és o són publicats dins «ATCA», IV (1985), 61-212. Per ventura no hauria estat gens desencertat de fer una referència al *Llibre de benedicta tu in mulieribus* (cf. LXIII, 3), ni que només sigui per la relació que pot tenir amb el capítol *Dels .vii. goys de nostra dona santa Maria* (115-131) i, ja posats a cercar la completeness, l'opuscle de Ramon Estruch de Cortielles, *Liber Saecularis et Jacobitae o Liber de conceptu virginali* (cf. «ATCA», XVIII (1999), 844-848), i els tractats puríssims enviats a l'emperador Segimon i als concilis de Constança i de Basilea, on l'herència lul·liana no pot ésser més explícita; són a «ATCA», III (1984), 59-191.

L'augment de còpies manuscrites ha incidit directament en la introducció, car tota la part dedicada a *Història de la tradició* (XLI-III-LIV) i a presentar *Manuscrits i edicions antigues* (LIV-LXX), té com a tema principal la presentació diacrònica de la successiva compareixença de les còpies manuscrites o la informació sobre cada una d'elles, i fins i tot la secció dedicada a la crítica del text, amb el 'stemma codicum' final (LXX-CIX), treballa damunt un material constituït justament pel conjunt de manuscrits ara coneguts.

I no cal dir que depenen d'aquest conjunt de manuscrits la darrera part de la introducció que tria un dels exemplars ja coneguts i el converteix en bàsic per a l'edició i ens n'explica els criteris (CIX-CXII) i el bloc principal del volum, que és l'edició del text escollit com a millor o més representatiu d'entre tots els exemplars catalans a disposició dels estudiosos, i sobretot el seu aparat crític, que és per definició recull de les variants de les diverses còpies, sobretot de les manuscrites; edició i aparat crític no serien els que són, si les còpies manuscrites o impreses no constituïssin un conjunt textual com el que hi ha a la base de la present edició.

Sense sortir del camp dels manuscrits ens trobem amb el gran tema d'aquell que ha estat pres com a base d'edició, el ms. B (CIX), actual 3187 de la BC, sembla que fins a l'any 1936 de la Biblioteca Episcopal del Seminari de Barcelona, resuscitat mitjançant el fons Frederic Marés després d'anys de sepultat i desfigurat; el cos del volum té el text incomplet per manca dels vuit darrers folis, que abans del 1936 havien estat completats amb d'altres on era copiat un text que no era de la família del manuscrit originari; no tenint per a aquesta darrera part ni el text primitiu ni el que el substituï fins al 1936, el text d'aquells darrers capítols ha estat transcrit del volum de Munic, Bayerische Staatsbibliothek, Hisp. [Cat.] 61 (CIX; cf. LIV-LV), amb la qual cosa tenim un text bàsicament del ms. B completat amb uns darrers capítols, que no són els que el completaven durant segles, ans han estat integrats a manca de millor. Una solució que permet de preguntar-se si l'editor no ha esdevingut autor, atès que de fet qui ha confeït el text

ací publicat és ell, sota la seva responsabilitat. És de doldre que no s'hagi pogut salvar la coherència del text.

Arribem, finalment a l'aparat crític; l'autor mateix ens innova que el nombre de manuscrits, llur pertinença a tradicions lingüístiques diverses i la tendència d'alguns d'ells a innovar i amplificar «ha fet desaconsellable la recollida sistemàtica de variants» (CX) i per contra aconsellable de reduir el dit aparat crític a vuit extrems ben formulats tot seguit (CX-CXI), la primera de les quals és que només el pròleg i el capítol primer tenen un aparat crític exhaustiu.

Amb les característiques indicades en els paràgrafs anteriors, la nova edició de la *Doctrina pueril* significa un clar pas endavant tant per la base manuscrita, ampliada, com pel fet d'haver pogut disposar del manuscrit considerat millor a fi de basar-hi l'edició, com per l'estudi de les múltiples relacions entre el text dels diversos manuscrits. Per això, grans gràcies!

Josep Perarnau

Paolo EVANGELISTI, *I francescani e la costruzione di uno Stato. Linguaggi politici, valori identitari, progetti di governo in area catalano-aragonese* (Fonti e ricerche, 20), Padova, Editrici Francescane 2006, 336 pp.

Aquest volum representa una novetat en la nostra historiografia, a la qual aplica la línia d'una escola historiogràfica italiana que, si no m'erro, subratlla la utilització de certs conceptes com a passeres que permeten de resseguir un camí que a través dels dits conceptes permet de descobrir una construcció política, en el nostre cas concret, l'ús del vocabulari específic i alhora connectat amb la pobresa franciscana, utilitzat sobretot per Francesc Eiximenis, pres com a inspirador i signe d'una política determinada.

Deixem la paraula a l'autor mateix; ell concentra en un cas concret el sentit de la seva tesi:

«...il francescano catalano Eiximenis colloca al centro del suo progetto di 'res publica' valenzana la figura del mercante, sia esso 'civis' o straniero, facendone il vero e proprio asse politico e di sviluppo della comunità. Capire come questa teorizzazione eiximeniana, partecipe di una riflessione sul mercato e sull'organizzazione delle comunità che la connette ad una già ricca testualità francescana due-trecentesca di respiro europeo... può aiutare a capire meglio i rapporti tra ragioni, e dunque tra etiche politiche, degli Stati e ragioni costitutive della «res publica' dei mercanti» (15-16).

Protagonista d'aquest influx d'unes idees en la configuració d'una 'respublica dei mercanti' dels estats integrats en la corona catalanoaragonesa hauria estat, per descomptat, Francesc Eiximenis, però abans Arnau de Vilanova pel seu influx directe damunt Frederic III de Trinària, no tant per idees sobre la mercaderia, com sobre la pobresa cristiana i franciscana i sobre la constitució d'un estat 'espiritualista' (29-157).

La contribució de l'autor consisteix a presentar una cara de la realitat fins ara no estudiada, per la qual mereix la gratitud, car, ultra l'exposició del tema és de justícia agrair-li el fet que posa uns escriptors catalans medievals en territoris en el qual fins ara no eren pas excessivament ni coneguts, ni per tant, avaluats, fins al punt de considerar que l'obra d'Eiximenis posseeix categoria europea.

Cal, doncs, assenyalar els aspectes que, vistos des d'ací, sembla clar que haurien d'ésser revisats en una reelaboració del tema. Em referiré a dos.

I el primer és la certesa amb la qual en les pàgines 44-63, l'autor no sols dona per segura l'atribució a Arnau de Vilanova de l'*Expositio super Apocalypsi*, i això dotze anys després d'haver posat el problema de la seva inautenticitat i d'haver donat les raons, per les quals no és possible d'atribuir aquell llibre a Arnau de Vilanova.

Per això, crec que cal dir clarament que qui volgués seguir atribuint a Arnau de Vilanova la dita *Expositio*..., s'hauria de considerar obligat:

- primer, a presentar els o alguns texts indubtablement autèntics d'Arnau de Vilanova, en els quals ell manifesti que ha assumit l'esquema joaquimita trinitari com a marc de la seva teologia de la història universal;

- segon, a demostrar que Arnau de Vilanova, després d'haver-se referit amb tota raó en l'*Allocutio christini* al rei Frederic com a «Trinacrie regem illustrem», ara, per una ,volta face' injustificada, li donaria el títol de ,rex Siciliae', títol exclusiu dels Anjou;

- terç, que un any després d'haver presentat a Climent V tots els seus escrits, sobretot els de tema escatològic, amb la petició de judicar-los des del punt de vista de l'ortodòxia, Arnau de Vilanova saltant per damunt el respecte degut al papa i a la seva autoritat, tornava a la palestra no pas amb qualche opuscle, ans amb tot un llibre teològic dedicat a l'*Apocalipsi*; és a dir, caldria demostrar que Arnau fou capaç de fer una cosa semblant i que de debò l'havia feta;

- i encara hi podria haver petits detalls, com per exemple, la frase de l'*Expositio*..., citada a 66, nota 103: «Ipse (Deus) enim non petit pretium nisi cor», frase semblant a la de l'*Alphabetum catholicorum*... (AVOTHO, IV, Barcelona 2007), on és introduïda a tall d'objecció (línies 938-944) i corregida allí mateix amb l'afirmació, aquesta sí d'Arnau: «oportet etiam Deo alia preter cor exhibere» (lín. 968): on és Arnau, en la frase de l'*Expositio* o en la de l'*Alphabetum*?

Altra observació fa referència a l'òrgan creador o elaborador de la política en la corona catalanoaragonesa. En l'exposició del dr. Evangelisti sembla que la seva tesi és confirmada pel fet que les idees d'Arnau de Vilanova trobaven bona acollida en Frederic III de Trinària, i les d'Eiximenis en els reis de la corona i en les dues capitals de València i Barcelona.

En aquest sentit crec que cal tenir en compte que, potser per dissort, aquells reis nostres del pas del segle XIV al XV s'assemblaven, segurament massa, als actuals sobirans de democràcies, que regnen, però no governen. Qui, des de mitjan segle XIV realment governava eren les corts amb el rei i les corts eren constituïdes no sols pel braç de les ciutats reials (en el qual Barcelona al Principat de Catalunya i València en el Regne de València tenien pes pràcticament decisiu), ans també pels de l'Església i de la Noblesa; eren els tres braços els qui sobretot cuinaven les decisions polítiques, a les quals el rei, oficialment almenys, es limitava a dir: ,Plau' o ,No plau'. Per això, l'exposició del dr. Evangelisti no s'hauria d'aturar quan ha assenyalat el possible influx d'unes idees en un rei o en una classe social d'una ciutat, sinó que hauria de prosseguir el seu itinerari fins a les celebració de les corts més o menys contemporànies.

Qualsevol pas en aquesta direcció seria un encert i podria comptar amb l'aplaudiment d'aquestes pàgines. I de moment, gràcies per haver escollit en les nostres terres el seu camp d'estudi.

Josep Perarnau

Arnaldi de VILLANOVA, *Epistola de reprobacione nigromanticæ fictionis (De improbatione maleficiorum)*. Edidit et præfatione et commentariis instruxit Sebastià GIRALT (Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia, VII/1), Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona i Fundació Noguera 2005, 290 pp.

Tal com és normal en les edicions de texts, també en el llibre que tenim a les mans, ultra els complements finals (bibliografia: 235-269; taules d'antropònims, de mots i de manuscrits: 271-290) trobem la divisió entre estudi introductori (11-218) i edició crítica de l'*Epistola magistri Arnaldi de Villanova ad Valentinum episcopum De reprobatione nigromanticæ fictionis* (219-233). Matemàticament les quinze pàgines del text d'Arnau de Vilanova, comparades amb les de la introducció (i encara més si destriéssim les 292 línies arnaldianes de l'aparat crític elaborat per l'editor), s'haurien de multiplicar per catorze perquè les dues parts principals del llibre

resultessin equilibrades; això sol ja diu com n'és d'important l'estudi del dr. Sebastià Giralt, tal com anirem veient en aquesta recensió; i espero que el dr. Giralt i el possible lector comprenguin que una publicació dedicada als textos catalans antics vulgui subratllar la importància de l'*Epistola* de mestre Arnau col·locant-la al llistat d'aquestes pàgines.

El breu text és la resposta de mestre Arnau, metge i teòleg (cf. p. 229), a una consulta del bisbe de València, Jaspert de Botonac (segons identificació, sembla segura, feta per Heinrich Finke: cf. 210, primera anotació d'aparat crític a la línia 6) i el fet que l'autor reconegui un 'debitum servitutis' envers el dit bisbe encaixaria amb la coneguda qualificació que anys després li donaria Climent V, la de 'clericus Valentinus', i per tant confirmaria la identificació; la consulta, resultat d'una conversa del dia abans amb monsenyor de Botonac, volia saber si algun mortal posseïa poder d'obligar els dimonis, tema sobre el qual mestre Arnau ja havia escrit en ocasió en què es veié obligat a restar en terra davant un temporal 'formidantis horrores' (lín. 13) i algú, considerant que aquell tràngol només podia ésser obra del dimoni, havia manifestat que no només Déu tenia el poder d'apaivagar aquell fortunal i de sotmetre el maligne.

La resposta arnaldiana, entre filosòfica i teològica, consisteix a fer un diagrama dels possibles poders mundans i d'analitzar-los un per un, arribant sempre a la conclusió que, d'una banda, afirmar el poder esmentat equival a «turpitudinem fraudis et erroris nephandissimi laberintum» (231, lín. 261-262), però de l'altra, que qui aventura una tal afirmació de poder humà damunt el maligne «non sit ad moris vicium quam nature pocius imputanda et sic, quantum hoc tolerat, meretur quodammodo excusari» (233, lín. 287-288). Mestre Arnau no diu (no ho sabia?) per què el bisbe de València s'ocupava del tema, però el tema de nigromància desfermava totes les alarmes perquè col·locava en el món real un contrincant de Déu, era, doncs, una ofensa divina i, qui sap si darrere no hi havia la doctrina càtara d'un maligne principi suprem per al món material. Fixem-nos en la resposta d'Arnau: mirada la doctrina en ella mateixa no pot ésser pitjor, tal com sentencien les sis conegudes paraules de la línia 231; però qui aventura aquella afirmació, segurament sofreix de malenconia (232, lín. 272) i en conseqüència la seva afirmació pot ésser, tal com ja sabem, efecte més d'un 'nature vicium' que d'un 'moris vicium'. Suposem que darrere la consulta del bisbe de València hi hagués un procés 'in causa fidei': amb la seva resposta, mestre Arnau hauria fet pràcticament impossible una sentència condemnatòria, car hauria fet passar l'acusat de la condició d'heretge a la de malalt.

Diguem alguna cosa sobre l'edició del text: la netedat del llatí fa que aquestes pàgines siguin llegides amb fruïció i en aquest moment i en aquestes pàgines aquesta no és una valoració o una lloanxa qualsevol, ben al contrari: en un temps en què massa irresponsables es permeten de publicar 'transcripcions' impresentables de documents o de texts llatins, assenyalar la qualitat de la del dr. Giralt és cosa d'absoluta justícia. I feta l'anterior afirmació, també puc afegir les comptades ocasions en què hi ha errada, com per exemple en el recompte de línies de la p. 222, on entre la 65 i la 70, no n'hi ha cinc, ans només quatre; la frase de 227, línia 172: «prout alia sunt, ab homine viliora sunt», crec que la coma s'hauria de desplaçar: «prout alia sunt ab homine, viliora sunt». Les altres observacions es refereixen a lectures alternatives de les que ens dóna el dr. Giralt, que segurament té tota la raó, perquè els manuscrits li donen; però, si són els manuscrits, crec que en aquests casos l'han errada: 221, l. 44: 'illa' < 'ille' (és el 'malignus spiritus' de la lín. 25); 222, l. 67: «sicut dictum est, corporeum incorporeum naturaliter imprimere nequit»: la repetició ('dictum est') remet a les línies 31-32: «nulla virtus substantie corporalis naturaliter imprimit in substantiam incorpoream»; encara hi ha almenys un altre paral·lel en la lín. 91: «lux corporalis non imprimit nisi in id quod...»; com que en ambdós casos paral·lels tenim, ben encertat, un 'in', crec que també la línia 67 hauria de fer: «corporeum in incorporeum naturaliter imprimere nequit»: sense l',in', què vol dir? Saltem a la p. 228, línia 245: 'perire' (morir!), no serà 'parere' (sotmetre's, obeir?); i acabem en la 231, lín. 258: «...quas dicunt in eius ciconia et scripturis aliis contineri»: per tant, la 'ciconia' és una de tantes 'scripturis', i doncs és un títol, *Ciconia*, que hauria de figurar en la pàgina 275, entre Chaucer i Climent V.

Si el text de mestre Arnau de Vilanova és breu, l'estudi introductori del dr. Giralt és tota una altra cosa. Abans, en efecte, d'arribar al text del tractat objecte d'aquesta edició, l'autor ens obsequia amb un estudi introductori de gairebé dues-centes pàgines, dividit en tres parts: la primera, intitulada *El De reprobatione nigromantice fictionis*, esbrina l'autenticitat arnaldiana de l'*Epistola...* i pren posició sobre punts com la datació, entre el 1276 i el 1288, l'estructura amb l'esquema del text (24-25), el gènere literari de 'quaestio' i les fonts utilitzades o almenys conegudes per mestre Arnau (13-52); la segona, *Contra la nigromància*, ens recorda la problemàtica medieval entorn aquest tema, amb particular atenció a com les qüestions eren vistes pels principals mestres en els decennis immediatament anteriors i contemporanis d'Arnau de Vilanova (53-141); la tercera, finalment, *La màgia en la medicina i la tradició arnaldiana*, no sols exposa aquesta zona fronterera entre medicina i màgia en l'obra escrita d'Arnau, ans desemboca en el fet que l'atenció del mestre a la dita zona acabà englobant per a molts tota la seva personalitat amb qualificatius com els de 'profeta, alquimista, nigromant o mag' (143-198). Segueix l'edició crítica de l'*Epistola magistri Arnaldi de Villanova ad Valentinum episcopum de reprobatione nigromantice fictionis* (199-233) i els complements de l'edició, ja coneguts.

Tant com l'autenticitat de l'*Epistola...*, sembla segura la valencianitat de l'autor (de la mateixa capital o de Cervera del Mestre, al Maestrat); l'*Epistola...* seria una mostra de la seva primera activitat d'escriptor de medicina, d'entorn el 1290, en la qual és fàcil de descobrir una 'quaestio' universitària, en aquest cas de la facultat de medicina; fins i tot el raonament és molt lligat als anys de formació, car «l'argumentació [és] basada en una tècnica plenament escolàstica d'acord amb la lògica aristotèlica» (26), comparable a la que el mateix Arnau desplega en algun punt de l'*Alphabetum catholicorum...*, per exemple en les líns. 213-220, 273-287 o 505-518, com si el joc entre conceptes metafísics i lleis lògiques fos capaç de dir la darrera paraula en la solució de les qüestions discutides. Però ja al final del seu text, mestre Arnau no es fia únicament de les seves possibilitats dialèctiques, sinó que invocà l'autoritat' (un altre concepte medieval bàsic) de Galè, 233, línia 284. Bon nombre de pàgines d'aquesta primera secció és dedicada a desentrenyar el coneixement que mestre Arnau de Vilanova tenia de la temàtica de màgia i astrologia, primer a base d'allò que ell mateix en diu en escrits seus i després a partir de les indicacions de l'inventari de la seva biblioteca, que, dissortadament, no són pas totes ben clares (29-37).

I així com Arnau només retreu la possible connexió entre màgia i malenconia, també Giralt es refereix al tema en les darreres pàgines d'aquesta seva secció (38-52), primer per fer-nos conèixer que la font de l'afirmació arnaldiana no és directament el *De interioribus*, ans un Galè passat pel *De melancholia* de Constantí l'Aficà (43-45); i després per subratllar el detall significatiu de relacionar la màgia amb la malignitat moral del nigromàntic, detall que tindria repercussió i aplicació en la controvèrsia amb els teòlegs contraris al *De tempore adventus antichristi* (46-52).

A partir d'ací, l'autor ens ofereix dos capítols, en els quals esbrina la situació de cada un dels temes en la literatura teòrica contemporània, tant la pròpiament màgica, el *Picatrix* per exemple, com en els tractats filosòfics i teològics dels grans mestres de la segona meitat del segle XIII, on no manquen aplicacions a les preses de posició de mestre Arnau en aquest o en d'altres opuscles de temàtica doctrinal; en aquest sentit crec que són dignes d'ésser assenyalades les pàgines 99-100 i nota 114, que no confonen la nigromància amb la 'curiositas' arnaldiana; també les pàgines 127-138, dedicades a esbrinar el pensament contemporani sobre la ficció nigromàntica, que és el tema bàsic de l'actual opuscle arnaldia. Quant a la 'curiositas', ara serà possible d'afegir-ne una altra mostra, la del *Tractatus de prudentia catholicorum scholarium*, lín. 96, en l'edició d'AVOTHO, IV, en un context que ajuda a copsar el sentit precís del mot. I quant a la ficció nigromàntica, certament no es troba en aquelles activitats que mestre Arnau considera encomiables perquè encaminen a la coneixença del Creador, sobre les quals també s'explana en el text acabat d'esmentar, línies 356-380, en particular en les 370-373 en sentit positiu, i 356-358 en sentit negatiu, per ventura equivalent a la 'curiositas'.

Fixem-nos un moment en el III apartat o capítol, intitulat *La màgia en la medicina i la tradició arnaldianes* (143-198), on l'autor mateix diu que s'ha aproximat «a la relació amb les arts ocultes primerament de l'Arnau històric i tot seguit de l'Arnau llegendari» (194); el primer aspecte és analitzat en les pàgines 148-172, el segon en les següents (172-194), començant pel corpus alquímic que li fou atribuït en la Baixa Edat Mitjana (172-175) i tot seguit per la múltiple figura que cregueren veure-hi els autors de l'Humanisme: profeta (177-180), alquimista (181-185), nigromant (185-189) i mag (189-194), on són analitzades les fesomies biogràfiques, almenys esbiaixades, de Giovanni Villani i d'Antonino Pierozzi, arquebisbe de Florència, de Symphorien Champier, de Geoffrey Chaucer, d'Alonso Tostado de Madrigal i de Juan de Mariana, de Francesc Eiximenis i de Gabriel Naudé. La primera part d'aquest darrer capítol continua esbrinant amb la metodologia del capítol anterior allò que l'obra autèntica de mestre Arnau accepta en el camp de les aplicacions de màgia natural (148-172); el resultat li serveix per a destriar dins el camp de màgia i ciències ocultes els escrits autèntics dels falsament atribuïts, com serien els *De sigillis*, *Remedia contra maleficia*, *De coitu*, *De sterilitate*, la traducció llatina del *De physis ligaturis* de Costa ben Luca, *De pronosticatione somniorum* i *De pronosticatione visionum que fiunt in somniis* (172-175 i 181-185).

Crec haver de dir quelcom sobre algun dels extrems tocats en el darrer capítol, on, per exemple, les pàgines 165-166 i 169-170, s'encaren amb la pregunta de si mestre Arnau acceptava la possibilitat de revelació divina com a font de coneixement mèdic, p. e., en les *Medicationis parabole*; la resposta del dr. Giralt és que, tant com es tracti d'una possibilitat a l'abast de tots els metges, «s'ha de centrar en la revelació humana» (166). Aquesta seria, si no m'erro, la interpretació encertada, si hom només hagués de tenir present aquella confessió de l'*Allocutio super significatione nominis tetragrammaton*, segons la qual, Déu «semper affuit mihi circa inuestigationem occulte ueritatis in creaturis, ita quod, postquam Ipse dignatus est me uidere, nulla quesita ueritas in aliqua materia considerationum mearum mihi latuit, cum tamen antea...» (AVOTHo, III, 148-149, líns. 203-206; cf. 41-42); però si ací no tenim altra cosa que una experiència personal, el *Tractatus de prudentia catholicorum scholarium* sembla que la fa transferible, ja que no sols l'afirma per als qui han estudiat i practiquen la medicina, ans, sobre la base del *Salm* xxxi, 8, per a qualsevol 'scolaris', és a dir, per a tot noiet que hagi començat els estudis de gramàtica llatina:

«...in quo promisso excellentia doctoris exprimitur. Ceteri (magistri) possunt instruerre, hoc est, menti aliquid imprimere documenta de qualibet ueritate, sed intelligendi potentiam dare nequeunt ullo modo, quia non possunt uim intellectiuam producere, nec productam valent in seipsa corroborare, ut ad intelligibilia percipienda sit clarior... Hic autem doctor utrumque potest. Si enim uim intellectiuam potuit ex nichilo in esse producere, multo fortius existentem poterit ampliori luce perfundere... » (líns. 71-82); i encara: «...constat, quod (Deus) insensibili opere potest lumen intellectus in mente augere..., cum sit Ipsius immediate, sed documenta potest imprimere menti, uel infundendo, uel per portam doctrine, scilicet per auditum intromittendo, sicut quando per se uel per alium hominibus loquitur... » (líns. 90-93).

No crec que hi pugui haver dubte sobre la forma de pensar d'Arnau de Vilanova en aquest punt de la 'revelatio': per a ell, Déu totpoderós té accés directe i lliure damunt tota la creació, material o intel·lectual. I ja que hem començat amb el punt de la 'revelació', seguim indicant punts en els quals em sembla que caldria revisar qualche afirmació, com, p. e., la pàgina 175, que es refereix a «l'interès mostrat per la càbala en alguns dels seus escrits teològics»: no diu en quins, però cal suposar que és l'*Allocutio... super tetragrammaton*; l'edició crítica d'AVOTHo III ha demostrat que la línia doctrinal d'aquest escrit no entra ni de lluny en la càbala, ans es mou en les coordenades del *De semine scripturarum*, aplicades no sols al tetragrama hebreu ans també al grecollatí.

El text de la pàgina 177 i la corresponent nota 72 ens innova que les profecies apocalíptiques d'Arnau foren «publicades per primera vegada en el *De tempore aduentus anticristi* el 1300,

com hem vist en el procés de Bonifaci VIII». Les 'profecies apocalíptiques' foren escrites el 1297 (cf. *Habent sua fata libelli...*, «Archivum Franciscanum Historicum», 98 (2005), 815-820) i publicades a París el 1299 (cf. *Sobre la primera crisi entorn el De adventu Antichristi d'Arnau de Vilanova: París 1299-1300*, «ATCA», XX (2001), 349-402); i no deixa d'estranyar que la font sigui el procés publicat el 1995 i les referències al *De tempore...*, siguin publicacions de segona mà, i mai no hi hagi una referència al text d'Arnau, ja publicat complet el 1988 dins «ATCA», VII-VIII (1987-1988), 134-169; i precisem, en relació a 191/5, que a París mestre Arnau no exposà les seves idees 'espirituals', ans només una nova forma de relacionar una afirmació de *Dan* XII, 11, amb una de *Mt* XXIV, 15, i certs pressupòsits (com el 'dies pro anno') i deduint-ne la possibilitat que l'Anticrist ja actuaria entorn el 1360; les idees 'espirituals' ja eren exposades entorn el 1295 sobretot en l'*Alphabetum catholicorum...* i en el *De prudentia catholicorum scholarium*, i ho seguirien essent anys després.

La pàgina 187, finalment, ens resumeix l'anècdota (més ben dit, l'acusació), que veié acompanyats Benet XI, Bernat Delicós i Arnau de Vilanova, on certament hom troba a manca allò que el darrer digué al primer en la *Protestatio, presentatio ac supplicatio Benedicto XI postridie kl. iunii a. d. M CCC IV data*, i sobretot allò que repetí en la *Protestatio XV Kl. augusti a. d. M CCC IV facta Perusii coram domino Camerario summi Pontificis*, publicades dins «ATCA», X (1991), 201-214 i 215-218, respectivament.

Per acabar, tres menudències: a 148, nota 3, línia 2, llegeixo 'musco/molssa', quan, d'acord amb el context i amb la traducció, 'most', esperaria 'musto'; a 173, nota 62, lín. 4, 'tenatur' deu ésser 'teneatur'; i 211, nota 21, lín. 2, 'consideracionis' certament ha d'ésser 'consideracionibus'.

El dr. Giralt acaba la part central del seu estudi fitant directament l'atenció en Arnau de Vilanova: «la recerca contemporània ha anat perfilant un Arnau ben ortodox i integrat en el pensament del seu temps, si més no en el camp de la medicina i de la filosofia natural... En realitat, convertit ja en una de les personalitats més estudiades de les ciències de l'edat mitjana llatina, la seva figura guanya en consistència i alçada intel·lectual tot el que perd en pintoresquisme, i es consolida com un dels cims de la medicina medieval» (198).

Ara només manca explicar l'edició del text, començant per presentar els nou manuscrits que n'han trameses còpies: Oxford, Merton College 230; Zagreb, BMetropolitana, MR lat 154; París, BN, lat. 17.847; Leipzig, UB 1.161; Londres, BL, Sloane 2.156; París, BN, lat. 6.971; i 7.337; Viena, Österreichische NB, 5.315; i BAV, Pal. lat. 1.180. Aquestes nou còpies, que van de mitjan segle XIV a mitjan segle XV, no sols han aportat novetats quant al nombre, sinó sobretot quant a la qualitat, car fins ara eren desconegudes les dues primeres, les millors, que han permès d'establir el 'stemma codicum' (217) i de prendre per base d'edició la còpia d'Oxford. El resultat ja ens és conegut pels primers paràgrafs d'aquesta recensió.

He posat una certa condícia a fer constar totes les falles o faltes d'aquest llibre a fi que el possible lector no pugui dubtar de l'objectivitat de la meua valoració: és absolutament positiva, per raons diverses, primer perquè l'edició del text i de l'aparat crític ha tingut en compte totes les còpies manuscrites i les edicions anteriors; segon, perquè ens ofereix un ampli context de la literatura contemporània sobre els temes tocats pel text arnaldia; i tercer, perquè, cosa no pas massa usual entre nosaltres, la informació no es limita a la literatura contemporània de tema mèdic, sinó que també té en compte la teològica relacionada. I si, prescindint d'allò que és discutible, ens fixem en les faltes indiscutibles, ens adonarem que no superen el llistó d'allò que és connatural en qualsevol obra humana.

Que per molts anys, doncs, el dr. Sebastià Giralt ens continuï donant semblants obres.

Josep Pernau

Arnau de VILANOVA, *Discurso sobre el nombre de Dios (Allocutio super Tetragrammaton)*, seguido de *Tratado de la Caridad* (Biblioteca Esotérica), Barcelona, Ediciones Obelisco 2005, 107 pp.

La rica i polèdrica personalitat d'Arnau de Vilanova ha atret, de sempre, l'interès d'estudiosos de diversos camps, interès que ha anat 'in crescendo' en els darrers anys: ho demostren els nombrosos estudis crítics, edicions i transcripcions d'obres arnaldianes, traduccions, etc. I un exemple d'aquest interès és precisament el llibret que recensionem, el principal objectiu del qual és oferir la traducció castellana de l'*Allocutio super significatione nominis tetragrammaton*, una de les obres teològiques primerenques d'Arnau de Vilanova. Precisament aquesta mateixa obra, conjuntament amb la *Introductio in librum de semine scripturarum*, ha estat editada críticament per Josep Perarnau en el volum III de les *Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia* el 2004 a Barcelona. L'estudi de Josep Perarnau aporta nombroses dades que ajuden a situar l'*Allocutio super significatione nominis tetragrammaton* en el seu context històric i cultural. Contra allò que els arnaldistes solien afirmar, Perarnau mostra que les diverses elocubracions sobre el tetragrames (també els cristològics) dels noms divins no procedeixen de la càbala jueva, sinó de l'inèdit *De semine scripturarum*, opuscle escrit per un monjo de Bamberg a començaments del segle XIII.

El llibre que recensionem comença amb un *Estudio introductorio* (7-22), que conté comentaris sobre la vida i algunes obres d'Arnau de Vilanova. Segueix amb una part intitulada *Alocución sobre el significado del nombre Tetragramaton* (23-72), integrada bàsicament per la traducció castellana de l'*Allocutio super Tetragrammaton* (27-73), i per una breu introducció, *A propósito de la «Allocutio»* (25-27). A continuació trobem una part dedicada al *Tratado sobre la Caridad* (75-92), formada per una *Presentación* (77-79) i el *Texto refundido* (81-92). Clouen el llibre un *Epílogo: el nombre de Dios y la caridad* (93-95), signat per Jordi Peradejordi, la *Bibliografía* (97-100), les sigles utilitzades (101), les *Abreviaturas bíblicas* (103-105) i l'*Índice* (107). Pels crèdits del llibre sabem que l'autora de la traducció és Carmen de la Maza. Les introduccions, en canvi, no són signades.

Comencem pels capítols dedicats a l'edició d'obres, és a dir, per la traducció al castellà de l'*Allocutio super significatione nominis tetragrammaton* i pel text refós del *Tratado de la caridad*. El text pres com a base de la traducció no és, com dèiem, el de l'edició crítica de les *Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia* (AVOThO), III, que havia vist la llum pública ja feia més d'un any quan va aparèixer el llibre recensionat, ans la transcripció de Joaquim Carreras i Artau, del 1949. Carmen de la Maza no ha pogut tenir en compte les notes de l'edició crítica ni l'estudi, extens i aprofundit, de Josep Perarnau. I tampoc no ha tingut en compte (cf. bibliografia) ni la versió catalana de Jordi Raventós (Clàssics del Cristianisme, 93, Barcelona 2002), ni la versió grega medieval (edició de Joan Nadal, *Arnaldi de Villanova, tractatus octo in graecum sermonem versi*, Barcelona 2002), publicada fa cinc anys per l'Institut d'Estudis Catalans. Ben segur que sobretot amb les notes, l'estudi i el text de l'edició crítica de J. Perarnau, la traductora hauria pogut donar un text més clar i solvent i una interpretació adequada dels passos difícils o obscurs de l'original llatí, que certament hi són.

La segona obra editada és el *Tractatus de caritate*, no pas el seu text sencer, ans només una refosa. Té algun sentit editar el text refós (o i més, quan l'original no és excessivament extens)? Si hom no disposava de l'espai per a tota l'obra, ho hauria estat preferible una simple selecció de fragments? No compartim de cap manera l'opinió que el *De caritate* «contiene gran cantidad de reiteraciones y giros innecesarios que se alargan a base de múltiples pleonasmos que eclipsan la belleza de la enseñanza arnaldiana» (79). El text pres com a base en aquest cas és la versió toscana editada per Miquel Batllori l'any 1951.¹ De cap manera no es pot, doncs, acceptar l'afirmació, segons la qual el *Tratado de la caridad* «fue escrito originariamente en romance

1. Cf. Miquel Batllori, *Les versions italianes medievals d'obres religioses de mestre Arnau de Vilanova*, dins «Archivio Italiano per la Storia della Pietà», I (1951), 395-462. Precisament M. Batllori creu que el copista de la versió objecte de l'edició 'millora notablement' l'estil d'Arnau de Vilanova, «posat el notable avenç de la prosa italiana del temps de Dant i de Boccaccio en relació amb la prosa catalana de Llull i de Vilanova» (p. 407).

toscano» (78), ans, no només sabem que l'obra fou redactada en català,² sinó també que la versió toscana de Miquel Batllori no és completa. Efectivament, anys ha que Josep Perarnau feu conèixer una versió napolitana que tot fa pensar més propera a l'original i completa.³

Ens hauria agradat de trobar en la bibliografia alguna fitxa dels estudis crítics arnaldians dels darrers anys. És sabut que les *I i II Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova* (Barcelona, 1994 i 2004) han posat sobre la taula el problema de l'autenticitat d'algunes obres espirituals i mèdiques, i el de l'atribució a Arnau de Vilanova de diversos tractats alquímics. Aquests estudis, publicats en els volums 13, 14 i 23-24 de l'«ATCA», i d'altres de relatius a la biografia d'Arnau de Vilanova segurament haurien evitat de donar la mateixa imatge mítica d'Arnau de Vilanova, que donaven algunes obres de mitjan segle XX.

L'objectiu de donar a conèixer en llengua castellana dues obres, interessants i d'actualitat, d'Arnau de Vilanova, és lloable i mereix la nostra aprovació; ara bé, calia fer-ho amb els coneixements indispensables que exigeix una tasca com aquesta.

Jaume Mensa i Valls

Joan CUSCÓ I CLARASÓ, *Els beguins. L'heretgia a la Catalunya medieval* (Scripta et documenta, 70), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 110 pp.

Els darrers temps, i per raons diverses, els beguins i potser encara més les beguines, han estat objecte de l'interès de teòlegs, filòsofs i historiadors de diversos àmbits de la cultura i de la societat. Una mostra d'aquest interès el trobem en la prestigiosa col·lecció de les Publicacions de l'Abadia de Montserrat, «Scripta et Documenta», els volums 63 i 70 de la qual són dedicats respectivament a *Les beguines* i *Els beguins*. Les presents pàgines tenen per objecte la darrera obra esmentada. L'autor, Joan Cuscó i Clarasó, ja havia publicat en la mateixa col·lecció, núm. 61, un estudi sobre *Els goigs a Sant Fèlix. Música, festa i tradició*.

Quin és el planteig del títol que ens ocupa? Em sembla que val la pena que resseguim la *Introducció* (5-14): hi trobarem detalladament explicitats els objectius, la delimitació del tema i la metodologia de l'estudi. Ja de bon començament, l'autor concreta el tema del llibre: «L'estudi que ens proposem és el de l'emancipació intel·lectual que, a través de moviments considerats herètics, sobretot els dels beguins i les beguines, es va produir en la societat medieval europea i, més concretament, en la societat catalana» (5). No es tracta només de conèixer aquests 'plantejaments heterodoxos', sinó també, segons l'autor, de dialogar-hi. Joan Cuscó constata que les notícies sobre els beguins catalans solen ésser disperses i referides a aspectes concrets (personatges, comunitats, fets...). Manca un estudi que «els posi en relació amb les inquietuds i les aportacions d'altres autors de l'època», com són, per exemple Arnau de Vilanova i Ramon Llull; raó per la qual, «en la majoria dels estudis parcials, de què disposem, hi ha aspectes que no acaben de quedar clars o que no es poden veure en tota la seva amplitud» (8).

Encara hi ha, segons l'autor, dos motius més per estudiar els beguins: la tendència de la bibliografia a situar el fenomen beguí només al Llenguadoc i Provença; i la informació que un estudi com aquest pot aportar al coneixement de la nostra història, fent possible una comparació d'aquella època històrica amb el nostre present; o, per dir-ho amb les mateixes paraules de l'autor: «la feina que resta per fer és molt interessant [...] per penetrar en les entranyes de la constitució històrica de la nostra societat i dels seus valors; per penetrar-hi des de la mirada

2. Efectivament, la sentència de Tarragona del 1316 dona l'incipit en català: «Beneyt et loat sia Jesu Christi» (cf. Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, XIX. *Viage a Tarragona*, Madrid 1851, 321-328).

3. *Trobada de tractats espirituals perduts d'Arnau de Vilanova*, dins «Revista Catalana de Teologia», I (1976), 489-512.

heterodoxa i lúcida; dels dels autors i els protagonistes de la història, que van cercar un model que anés més enllà de la massificació humana i que promogués la civilitat entesa com a col·lectivitat d'éssers lliures» (8). En conseqüència, «ens hem plantejat donar una visió de conjunt d'aquest moviment intel·lectual, laic i religiós, i posar-lo en relació amb les obres d'Arnau de Vilanova i de Ramon Llull i, al mateix temps, donar una visió més ampla del moviment i de la seva 'ubicació' en la societat medieval; oferir una explicació que obri nous llocs de debat i que faci possibles noves vies d'estudi. I per això hem dedicat una atenció especial a d'altres figures cabdals, tot i que contràries a aquest moviment, com Ramon de Penyafort i Ramon Martí de Subirats, i a personatges que proporcionen una visió més segura de l'època i de les preocupacions que la singularitzaven, per exemple Francesc Eiximenis» (9).

Un estudi com el que ara recensionem, sempre segons l'autor, pot desvetllar l'interès intel·lectual del lector, donant una «visió més ampla i plural d'una de les èpoques cabdals de la civilització occidental» (9). Alhora, un coneixement més aprofundit dels beguins també permetria de comprendre «una part més ampla de la nostra tradició cultural i política», per exemple, Jacint Verdaguer, Santiago Rusiñol, la clarissa i mística Eulàlia Anzizu o el moviment espiritualista del segle XIX, personatges tots ells o moviments «en què la llibertat de consciència i l'assumpció de l'ésser humà com a generador de l'ètica són cabdals» (10).

Per entendre millor «aquest moviment heterodox (polític, cultural i religiós)» (10), és a dir, els beguins, caldrà situar-lo en el seu context històric, caracteritzat per la transformació del comerç, per la creació de riquesa, per l'augment de les necessitats materials, per una espiritualitat cada vegada més banal, pel creixement demogràfic i per la societat urbana. «Els beguins neixen com a posicionament polític i religiós enfront de les noves necessitats i els nous problemes, plantejats en aquesta època en què es va començar a forjar la modernitat» (11), una època en què l'Església va haver de començar a fer compatibles els seus interessos com a institució amb els seus postulats ideològics.

I, atès que «els moviments herètics medievals» es consoliden en l'època, segles XIII-XIV, «de fundació de la 'nostra modernitat'», el seu estudi podria il·luminar encara el nostre present. Res d'estrany, doncs, que certa teologia actual (poc després l'autor esmenta la teologia de l'alliberament) «no diu coses tan allunyades ni remet a imatges gaire diferents de les que troben en els beguins, en els espiritualistes franciscans i en altres moviments herètics del passat» (12). En conseqüència, «l'estudi dels beguins i dels espirituals franciscans (i de la seva forta implantació arreu dels Països Catalans) són la punta de llança de la comprensió, no només d'un moviment intel·lectual i religiós heterodox o de les inquietuds i les problemàtiques polítiques i econòmiques d'una època, sinó, sobretot, de les mateixes inquietuds que encara avui esperen la contingència de la vida humana i l'expansió de l'humanisme com a model de vida i de benestar individual i col·lectiu» (14).

Vist el planteig global del llibre, sintetitzem-ne el contingut. En el capítol intitulat *Religió i raó en la Catalunya medieval* (15-24), Joan Cuscó dibuixa el context social (societat mercantilitzada i urbana, aparició de pobres) i eclesial (institucionalització de l'Església, cristianisme poc sentit, aparició dels ordes mendicants), que fa possible una «nova vivència de l'experiència religiosa» (15). La forta presència a Catalunya de càtars, de beguins i dels 'pobres cristians' auguren una etapa històrica complexa. Aquests moviments tenen en comú l'afirmació del valor de la pobresa, la voluntat de retornar als valors de l'Església primitiva. La proliferació de comunitats de donants arreu de Catalunya ens mostra «una de les característiques més importants de la mentalitat de l'època: la voluntat de posar els béns en comú i de portar un model de vida que ens acosti a la vida de Crist per fer possible una societat nova» (18-19). Malgrat la diversitat d'aquests grups i estils de vida, «tots aquests heretges compartien uns certs valors ètics, entre els quals destaca el vor de pobresa» (19). També Francesc d'Assís intentà donar resposta a aquesta situació i per aquesta raó els franciscans espirituals defensaven la fidelitat a Sant Francesc. «Reflexió i acció, raó i creença, són allò que cal harmonitzar a través de la vida, perquè la realitat és un lloc d'encontre dels contraris (de la bondat i de la maldat). Emancipació intel·lectual i abandó d'allò que és suflu per acostar-se a Déu i al propi mode d'ésser (per fer més

humà aquest món). Aquestes són les guies de la vida dels beguins i de les beguines, i els punts fonamentals de l'obra de Ramon Llull» (24).

El capítol *Política i religió: la persecució dels beguins* (25-32) planteja l'acusació i persecució dels beguins (que començaria amb el Concili del Laterà de 1215 i tindria els moments més àlgids després del de Viena del Dalfinat de 1311-1312, especialment a Tolosa, Marsella i Besers). «Posteriorment, sobretot a la segona meitat del segle XIV, la persecució dels beguins i les beguines s'aixamplà arreu (a Catalunya, al Llenguadoc...) i fou més contundent» (25). Quina era la causa subjacent d'aquesta persecució? «L'aflorent d'un model de vida que no és productiu» (25), i que no serveix, doncs, als interessos de les institucions. En aquest context, l'autor situa la tasca de Ramon de Penyafort, que hi tingué un paper central. Amb l'aprovació de la tortura (Innocenci III, 1252!) com a mitjà per a obtenir la 'confessió' de l'acusat, «el combat de l'heretgia agafarà tons tràgics» (30). La lluita contra els beguins s'ha de situar en l'àmbit on es discuteix i es constitueix la 'veritat política' (31); 'veritat', en la qual conflueixen interessos de cases reials, de pressupòsits teològics i de la consideració dels rols que els individus han de jugar a l'interior de la societat. La reflexió teològica (Albert el Gran, Ramon de Penyafort, Ramon Martí, Tomàs d'Aquino) constitueix i justifica el poder. En aquest context, l'autor mostra la similitud entre els beguins i el pensament 'alternatiu' que recentment ha aparegut a Europa i als EUA. Vists els resultats dels beguins, l'autor es pregunta si tenen més raó els beguins (o aquells que promouen una 'existència més humana') o Hobbes: «La qüestió no és fàcil ni banal i les aportacions i aspiracions dels beguins (i de Ramon Llull i Arnau de Vilanova) no han perdut el valor a l'hora d'enfrontar-s'hi» (32).

El capítol *Els beguins i l'emancipació intel·lectual medieval* (33-41) és dedicat a presentar els beguins i llur significació històrica. El beguinatge no fou un moviment marginal, ans tenien «una forta implantació arreu del territori» (33) i entre ells hi havia «la presència de persones preeminents de tots els estaments socials» (33). La seva forma de vida, en comunitat, amb l'afany d'ésser els veritables protagonistes de les seves vides, el qüestionament d'alguns valors dominants (mercantilisme, diner, forma d'exercir el poder...) representa un posicionament polític i alhora una proposta ètica. Segons J. Cuscó, l'època dels beguins és caracteritzada per tres fets: a) la implantació dels ordes religiosos, b) una major 'reglamentació' i 'oficialització' de l'Església; c) baralles internes entre 'les jerarquies eclesiàstiques'. També és l'època «en què neixen les universitats laiques i que en les pontificies es produeix una crisi teològica» [!?] (36). Contra el centralisme i l'estructuració jeràrquica de l'Església, els beguins volen viure amb més plenitud la fe religiosa; els beguins «són la culminació d'un procés de sensibilització religiosa iniciat d'ençà del segle XI», procés que té un moment important en la fundació dels ordes mendicants; els beguins representen també la 'consciència de la pobresa', que emergeix en aquesta època. En els beguins haurien confluït l'alè del cristianisme gnòstic i el 'gust' del nou saber que es difon per les universitats i per les escoles dels ordes religiosos. Aquest 'gust' per la filosofia és coherent amb la seva voluntat d'emancipació cultural. Com Spinoza, els beguins «comparteixen una mateixa visió de la religió com a llibertat» (40). «L'exemple de Spinoza, com l'exemple dels beguins, és un exemple ètic de primer ordre, encara vàlid: un exemple que a Catalunya ha rebrostat en èpoques diferents i de la mà d'autors diversos, per exemple en Ramon Llull i en Francesc Pujols» (40).

En el capítol *Arnau de Vilanova i els beguins* (43-50), després de recordar alguns aspectes de la seva biografia, l'autor se centra en els 'l·ligams ideològics i complicitats' entre Arnau de Vilanova i els beguins: «Molts dels seus llibres en català van ser repartits entre beguins catalans (1318), relació amb els espirituals franciscans de Llenguadoc; defensa de l'espiritualitat beguina en algunes de les seves obres. Aquesta defensa dels beguins portà Arnau de Vilanova a enfrontar-se amb les autoritats de l'Església. Els beguins tenen com a objectiu promoure la veritat del cristianisme». Precisament, la defensa que Arnau de Vilanova i els beguins fan 'del valor ètic del cristianisme' representa el camí de l'humanisme.

Els dos capítols següents porten per títol *Vilafranca del Penedès i els primers beguins catalans* (51-50) i *Les comunitats de beguins o 'beguinatges'* (61-70). En el primer d'aquests dos capítols,

després de definir els beguins com a «persones que pertanyien a una comunitat de laics cristians i que tenien la finalitat de desenvolupar una vida de 'perfecció' evangèlica» (51), l'autor recorda el naixement d'aquest moviment als Països Baixos i la seva difusió fins a arribar als Països Catalans: Vilafranca, Barcelona, Girona, València i Mallorca. Els primers beguins catalans documentats com a tals foren Guerau Pere i Bernat Fuster, ambdós de la comunitat de Vilafranca. Les comunitats de beguins estaven relacionades amb les dels franciscans. En aquest context, Cuscó esmenta Guillem Rubió. L'autor clou el capítol constatant les diferències entre els beguins i els tercerols en l'època moderna, diferències que són conseqüència del «procés de reglamentació i de vehiculació de les necessitats espirituals per part de l'Església» (59).

En *Les comunitats de beguins o ,beguinatges'* Cuscó presenta les característiques de l'estil de vida d'aquestes comunitats: pluralitat de comunitats (de vida ermitana o ,integrat'; masculines o femenines; retorn als valors de l'evangeli, amb la lectura directa —l'autor destaca la recepció que els beguins (i sobretot les beguines) fan de l'*Evangelí de Maria*); perspectiva urbana, interclassisme, organització no jeràrquica, atenció als pobres i malalts. El beguinatge femení —el més important— representa un revulsiu en un moment en què la «dona era vista amb to despectiu». Contra el mal exemple d'alguns sectors del clergat, la vida de beguins i beguines era una referència i model per a molts cristians. Per acabar el capítol, Cuscó esmenta alguns noms de beguines: Margarida Porete, Hildegarda de Bingen, Caterina de Siena, Juliana de Norwich...

El capítol següent és dedicat a Ramon Llull: *Mística i raó: Ramon Llull* (71-81). Els beguins eren lectors habituals de dues obres lul·lianes: la *Doctrina pueril* i el *Llibre contra anticrist*. Ramon Llull i els beguins compartien una mateixa visió crítica de la societat medieval i de l'experiència religiosa. Ramon Llull, com a alternativa a l'escatologisme d'Arnau de Vilanova, proposà en el *Blanquerna* —obra, en què descriu la vida dels beguins— una ,regeneració' de l'Església en forma d'utopia: «cal una transformació interior de cada individu per transformar la societat i tots els seus estaments i vicis. Llull seria, doncs, un precursor d'un model orgànic de civilització ideal que comença en l'interior (ànima) de cada individu, es transmet als altres mitjançant la paraula i l'exemple, i després permet convertir els infidels cap a la fe veritable, creant una societat universal i cristiana, que és la culminació de tot el procés i del projecte polític i utòpic» (76). Les darreres pàgines del capítol (78-81) són dedicades a Nicolau Eimeric i a la seva persecució dels ,lul·listes'. «En Eimeric, doncs, ja és ben clar que l'educació ja no és una eina per a l'alliberament individual i col·lectiu, sinó una eina per a l'ordre i per al domini dels uns (els qui tenen el poder i controlen l'educació) contra els altres (la majoria de la població). I és d'aquesta manera que el principi d'iniciació es tradueix en un principi d'ordre i de submissió jeràrquica» (81).

Segueixen encara dos capítols: el primer dedicat a Ramon Martí (*La teologia oficial: Ramon Martí de Subirats*, 81-88) i l'altre a Francesc Eiximenis (*La usura i la política*, 88-94). Recordada la trajectòria biogràfica de Ramon Martí, el presenta, juntament amb Llull, com un ,gran mestre de l'apologètica'. La diferència entre ambdós rauria en què Llull és més augustinian i Martí més propens a la nova teologia de Tomàs d'Aquino. Eiximenis, segons Cuscó, és un autor ,molt més moderat' que Arnau de Vilanova i els beguins «i, per tant, molt més representatiu de la posició oficial de l'orde franciscà» (90). En Eiximenis hi ha un gir: sobrepassà la «discussió sobre l'emancipació intel·lectual» i col·locà en primer terme la reflexió sobre «la Cosa Pública». ,Cosa pública' i ,usura' haurien estat dos dels grans temes tractats per aquest autor (92). Eiximenis, doncs, també posa damunt la taula «dues qüestions problemàtiques fonamentals [...] d'una banda el diner i el mercat (el guany i la usura, la pobresa i la caritat) i, de l'altra, quins són els fonaments de la societat cristiana i com cal plantejar-la».

Clouen el llibre un epíleg (*Idees, paraules i fets*, 95-104), en el qual l'autor sintetitza les principals conclusions i recalca l'actualitat que poden tenir per al nostre present el plantejament dels beguins i dels autors analitzats en el llibre, una bibliografia (105-108) i l'*Índex* (109-110).

Vist el planteig i el contingut del llibre, deu ésser arribat el moment de les observacions crítiques:

a) Comencem pel títol del llibre. El tema és sens dubte 'els beguins', tal com el títol indica. Ara bé, el subtítol (*L'heretgia a la Catalunya medieval*), més que explicitar o concretar el tema del llibre em sembla que confon: quin tipus de relació hi ha entre els beguins i l'heretgia a la Catalunya medieval? Si hi hagué més heretgies —com el contingut del llibre deixa clar— per què la paraula 'heretgia' no és en plural? En el curs del llibre, l'autor aplica conceptes com 'heretgia' i 'heterodòxia' als beguins. Més enllà de les constatacions fàctiques, no m'ha quedat clar per què els plantejaments dels beguins catalans (o àdhuc d'Arnau de Vilanova i Ramon Llull) poden ésser qualificats d'heterodoxos: en què consisteix la seva heterodòxia? Quan foren condemnats com a tals? Per quines raons? Foren sempre perseguits? Tampoc no he acabat d'entendre quin és el sentit que dona l'autor a paraules com 'heretge' o 'heterodox'.

b) En el llibre hi ha moltes dades 'històriques' gratuïtes, discutibles o fins i tot equivocades. Així, per exemple, l'afirmació que «d'ençà del segle XII, *La ciutat de Déu* va tenir repercussió en autors com Anselm, Abelard i Sant Bernat». A quin Anselm es refereix Joan Cuscó? Com prova Joan Cuscó que el motiu subjacent de la persecució dels beguins és «l'afforament d'un model de vida que no és productiu» (25)? Tots els beguins eren realment 'no productius', quan llur obsessió, tal com inculcava Arnau de Vilanova per activa i per passiva, era la de no caure en l'ociositat? Per la mateixa raó sembla que haurien d'haver estat perseguits els ordes contemplatius: ho foren? Qui són els 'Bernat Gui' i 'Pere Joan Oliva', citats, per exemple, en la pàgina 27? Quins són els autors o beguins catalans que afirmaven que la vinguda de l'anticrist «s'havia de produir pels volts dels anys 1325-1338» (28)? Com documenta l'autor que els beguins «no van ser un moviment marginal per la seva implantació arreu del territori» (33)? O que van ser un moviment «aliè a la seva societat i als problemes que l'envoltaven» (33)? En què es basa Joan Cuscó per a afirmar que els beguins tenien «un interès cap a la filosofia com a ciència de les coses divines i humanes» (38)?

c) La bibliografia utilitzada per l'autor, malgrat que el seu objectiu és en part fer una síntesi dels coneixements sobre els beguins, és parcial i dispersa. Vegem-ne una petita mostra. Per exemple, per a la reconstrucció històrica del moviment beguí no he sabut verue l'estudi de J. Perarnau, *Profetismo gioachimita da Arnau de Vilanova a Vicent Ferrer*; o el de J. de Puig, *Els estudis sobre el lul·lisme i l'arnaldisme medievals*. Per a l'estudi de les comunitats concretes, hi manquen els estudis de Perarnau (Girona i Barcelona), Rubio Vela (València) i Estelrich (Mallorca), etc. Hom podia trobar més bibliografia en el meu *Arnau de Vilanova, espiritual. Guia bibliogràfica* (Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials, XVII), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1994. L'autor tampoc no sembla haver aprofitat, almenys de forma explícita, obres com l'*Alia Informatio Beguinorum d'Arnau de Vilanova* —editada per Josep Perarnau l'any 1978— que li haurien permès de reconstruir les opcions vitals dels beguins. Repeteixo, són només alguns exemples dels molts que es podrien posar.

d) Qualque vegada Joan Cuscó reproduceix quasi al peu de la lletra frases extretes d'un llibre meu sense citar la font. En dono un exemple: a la pàgina 43 diu: «...un moment en què Catalunya estava en clara expansió política i econòmica, en què en l'àmbit cultural la presència de jueus i de musulmans suposava un estímul intel·lectual i en què, davant l'amenaça que representava l'Islam (Sant Joan d'Acre, últim reducte cristià a Terra Santa, va caure el 1291), hom es preparava per a la croada i l'apologètica». En el meu llibret *Arnau de Vilanova*, Barcelona, Dalmau editor 1997, trobem: «Catalunya era en aquest temps un país en expansió. En l'àmbit cultural, la presència de jueus i musulmans era un estímul de primer ordre. Davant l'amenaça que representava l'Islam (Sant Joan d'Acre, últim reducte cristià a Terra Santa, caigué el 1291), hom es preparava per a la croada i l'apologètica». Què se n'ha fet de l'honestat intel·lectual de l'autor?

e) Joan Cuscó dedica un capítol a Ramon Martí, com a representant de la 'teologia oficial'. Era necessari aquest capítol? Quin sentit té un capítol com aquest en un estudi sobre els beguins?

f) I acabem amb una valoració sobre el planteig general del llibre. Estic d'acord amb l'autor en la constatació que el nostre coneixement dels beguins de casa nostra és parcial i dispers, i que cal, doncs, un estudi global sobre aquest moviment; estic d'acord també que cal aprofundir en la relació entre l'obra d'autors com Arnau de Vilanova i Ramon Llull i els beguins; fins i tot que l'estudi dels beguins pot fer llum al nostre present. Trobo suggerent la hipòtesi, que d'alguna manera vertebrava el treball: els beguins representen un intent d'emancipació cultural. Ara bé, no estic ben segur que actualment hi hagi les condicions adequades de recerca històrica i d'anàlisi d'obres que farien possible un estudi global i de síntesi com el que l'autor es proposa. Sí que estic plenament convençut, però, que no es pot portar a terme un estudi de síntesi sobre els beguins catalans sense tenir en compte la globalitat dels estudis que existeixen sobre el tema i, encara amb més raó, precisament, perquè els estudis que existeixen són parcials i limitats. L'escassa bibliografia utilitzada per l'autor (especialment sobre el beguinisme, però també sobre Arnau de Vilanova i Ramon Llull) posa de manifest que l'estudi no és de síntesi històrica. El planteig del llibre falla per la seva base. Com podem pretendre que una reconstrucció així del nostre passat pugui il·luminar el nostre present?

Tant del contingut com de la metodologia d'un llibre publicat en la col·lecció «Scripta et Documenta» —col·lecció que s'ha fet un nom gràcies a estudis de qualitat— i que ha comptat «amb l'ajut de la Direcció General del Libro, Archivos y Bibliotecas del Ministerio de Cultura», segons llegim en la pàgina de crèdits, servidor n'esperava més.

N'esperava un diàleg, tal com l'autor promet en les pàgines inicials. I em trobo que ell s'ha col·locat davant un quadre del beguinisme que no sembla anar més enllà d'una clonació de les seves pròpies idees; i així el possible diàleg s'ha convertit en un monòleg, en una mena de *Manifest del beguinisme sociopolític*, una espècie de teologia de l'alliberament 'avant la lettre', en la qual els beguins només s'entrelluquen com figures emboirades.

* * *

En acabar l'any 1978 la seva edició de l'*Alia informatio beguinorum* d'Arnau de Vilanova, Josep Perarnau assenyalava que «les fonts arxivístiques són riques, diria que riquíssimes, de dades que esperen l'interès de l'investigador. La reconstrucció, de moment parcial i a la llarga esperem que total, d'aquells anys [inicials del segle XIV] no és sols interessant per la seva riquesa de vida, no sols és important per al descobriment de les grans línies de fons que marquen la vida del nostre poble, ans encara és fontal per a la comprensió de tot el segle XIV català...» (183); dissortadament, el llibre que ens ocupa, no sembla pas haver aportat noves dades objectives per a una millor coneixença i comprensió d'aquella realitat tan rica de vida i de pensament.

Jaume Mensa i Valls

Antonino MARRONE, *Repertorio della feudalità siciliana (1282-1390)* (Quaderni Mediterranea. Ricerche Storiche, 1), Palerm, Mediterranea 2006, 560 pp.

Després d'una presentació, en la qual l'editor de la col·lecció subratlla que l'aportació d'aquest llibre és resultat d'innombrables hores de treball pacient de recerca en fons d'arxiu palermitans, sobretot en l'Archivio di Stato, que ha anat acollint els arxius de nombroses cases del baronatge sicilià, completat amb l'Archivio Storico del Comune, som informats que dins un conjunt de cinc-cents vint-i-tres famílies baronials, documentades entre l'any de les Vespres Sicilianes, i el 1390, en què la presa de possessió de la parella reial Martí el Jove-Maria de Sicília posà fi als anys de govern de les quatre famílies vicarials, vuitanta-sis (o el 17 % del total) procedien dels regnes i terres de la Corona catalanoaragonesa; és veritat que les grafies de llurs noms en la documentació siciliana resumida són lluny de la correcció ortogràfica normalitzada,

però de molts d'ells la documentació extractada fa constar que eren catalans i d'altres els sols nom i cognoms no permeten de dubtar de l'origen familiar. Per això, tot i acceptant que la llista següent pot necessitar qualche correcció, m'atreveixo a donar-la perquè, tot i les possibles incorreccions, condueix a un recull que és notable per la riquesa de la seva informació.

Així, doncs, les famílies baronials sicilianes procedents de la corona catalanoaragonesa, de les quals aquest llibre assenyala documentació present en un dels arxius palermitans, són les següents (les xifres entre parèntesis que segueixen cada nom remetent a les pàgines del llibre); també m'he permès alguna semillibertat, com la de considerar de les terres peninsulars de la corona un personatge com Joan de Pròixida (o Roger de Llúria), perquè en aquell moment ja hi devia haver estat infeudat d'alguna baronia, i per tant pertanyia al respectiu braç noble:

Abbellis (d'Abella) (22); Balasc d'Alagó (26-35); Ramon Alemany (37); Sanç d'Aragó (50-58); Miquel Peris d'Arbes (58); Gonçal Ximenes d'Arenós (59); Garsias Sanç d'Asur (o Llopis d'Asur) (63); Jeroni Baldiri (71); Bertran de Bellpuig (80); Antoni Bonsfills (86); Guillem Galceran de Cartellà (124-127); Guillem Castellar/Castillar (130-131); Simó de Corts (Sescorts?) (155-156); Rimbau des Far (157-158); Berenguer des Puig (158); Hug d'Empúries (161); Francesc Fontcoberta (176); Pere des Grau (185); Roderic Gil de la Serra (219); Pere Eiximenis de Lleida (222-223); Roger de Llúria (230-231); Pere Llobera (231); Ramon Marquet (255); Pere Llopis de Maiola (263); Guillem Montagut (283); Guillem Ramon de Montcada (283-292); Berenguer de Montroig (295-296); Berenguer Orriols (308-309); Samsó d'Osca (309); Ramon Peralta (331-338); Guillem Perbullit (338); Gombau des Puig (309); Garsias Pomar (346); Joan de Pròixida (349); Pere de Puigverd (350-351); Arnau des Pujol (351); Joan Rayner (154); Bernat Ramon de Ribelles (355); Guillem Riera (357); Umbert Rocafort (359); Bernat Ros (371); Bernat de Sarrià (386); Galceran sa Rovira (392-393); Asnar Peris de Sosa (401-402); Miquel d'Esparsa (403); Arnau de Splan (409); Pere Estany (409); Sanç de Taust (422); Simó de Vallgornera (434-436); Berenguer Vilar (453); Bernat de Vilardida (453); Roderic Garsia de Vilana (453); Romeu Vilanova (454-455); Berenguer Vilaragut (455); i Ferran Eiximenis d'Íxar (456).

Les pàgines 459-541 contenen la llista alfabètica dels feus.

El fet d'assenyalar la documentació palermitana corresponent a cada una d'aquestes famílies catalanoaragoneses transplantades a terra siciliana entre el 1282 i el 1390, ha posat a les mans sobretot dels recercadors de fora l'illa una quantitat d'informació sobre les dites famílies que enriqueix de forma fins ara mateix impensable les possibilitats de fer-ne un seguiment individualitzat.

Si el tema de l'expansió catalana per la Mediterrània en la Baixa Edat Mitjana de vegades podria semblar una nuvolosa de difícil concreció, ara ens n'és precisada una franja geogràfica (l'illa de Sicília) i una de social (les famílies baronials), que tot d'una té noms, cognoms i potser fins i tot fesomies, almenys familiars. Això no obstant, hi hagué molts d'altres catalans que actuaren a Trinàcria durant aquell segle i que no figuren en les pàgines d'aquest llibre: les companyies d'almogàvers, de les quals potser només són coneguts els noms dels capitans, com l'altre Roger, el de Flor; els mercaders, que degueren ésser ben representats durant aquell segle; i d'altres catalans mes coneguts, com aquell Arnau de Reixac, arquebisbe de Monreale en temps de Frederic III d'Aragó; o aquell mestre portulà, Pere de Motmeló, home de tota la confiança tant del rei acabat d'esmentar com de mestre Arnau de Vilanova i aquest mateix: cap d'ells no figura en el llibre que ens ocupa i que semblen demanar un complement que els englobi tots. Som, doncs, lluny de saber amb detall allò que representà la intevenció catalana a Sicília entre el 1282 i el 1390.

Però aquest llibre ens en dóna un bell tast. Em sembla, doncs, d'estricta justícia de remerciar el senyor Antonino Marrone per la riquesa que ell pacientment ha anat atresorant durant anys de feina i que ara, tot d'un cop, acaba de fer accessible a tothom. I cal esperar que des dels Països Catalans hom la sabrà explotar com cal.

Josep Perarnau

Lluís BRINES I GARCIA, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, Sevilla, Novaedició, Grupo Nacional de Editores 2004, 654 pp.

Si qualsevol tema d'estudi del pensament de fra Francesc Eiximenis és lluny d'ésser fàcil, el que té per objecte la seva filosofia social i política augmenta considerablement en dificultat ni que només fos perquè el concepte de 'social i polític' del temps d'Eiximenis deu ésser sis segles distant del nostre i la materialitat de la seva doctrina deu ésser no excessivament difícil d'ésser sintetitzada i esquematitzada, però en canvi no és pas 'a priori' a l'abast de la mà establir la relació entre el dit pensament i la realitat social i política en el pas del segle XIV al XV; i en darrera instància, la consistència d'aquella filosofia consistí en això, en el seu encaix amb la realitat viva d'aquells moments. Encara que només fos per aquesta raó, cal remercier l'autor per la valentia d'haver-se enfrontat amb aital tema, encara que, evidentment, cal tot seguit veure com ho ha dut a terme i quin ha estat el resultat que ens ofereixen les pàgines del present llibre.

No sé si conscient d'aquesta dificultat, l'autor ha dedicat a preparar el tema i el possible lector els dos primers capítols dels sis que configuren l'obra, respectivament dedicats a informar sobre les obres escrites per Eiximenis i llurs edicions i sobre els estudis que els han estat dedicats des de darreries del segle XIX, tant en general, com en particular sobre les seves doctrines sociopolítiques (27-67), i a formular unes consideracions preliminars (69-115).

Aquestes tenen com dues parts: la primera, dedicada a les fonts eiximenianes, l'encerta a presentar el nostre polígraf immers en la gran tradició doctrinal del cristianisme fins al pas del segle XIV al XV: *Bíblia*, Pares de l'Església formant un estol immens d'Agustí a Bonaventura i entorn d'aquesta sòlida soca, que inclou els grans decretalistes contemporanis, per a Eiximenis personificats en el cardenal Hostiensis, Enrico di Segusio, tota mena de complements des de la tradició clàssica als 'espirituals' dels darrers temps passant per tota mena de temes, on no manquen els relatius a la milícia o a la mercaderia (69-87). L'altra part es podria resumir sota el concepte de *Com se'n servia i com l'hem de llegir i d'entendre*; i ací ens arriben les indicacions del dr. Brines, avisant-nos que Eiximenis no és un autor de pensament original (87), que té una peculiar manera d'escriure (88), car sovint ho feia en clau (93), i que constantment mirava de no crear-se enemics (91), sobretot en la casa reial (99), ans procurava d'estar bé amb tothom (107-108); per això, és «molt difícil, en alguns casos impossible, saber quin és l'exacte pensament eiximenià respecte a certes qüestions» (109) i així resulta «un autor ambigu» (110), en el qual, però, l'autor constata un 'penchant' místic en la seva segona època i sobretot en la *Vida de Jesucrist* (113; cf. 76, nota 233), contraposat a l'aridesa de les obres primerenques, en particular dels dos primers llibres del *Crestià* (113); també constata «una remarcable evolució en les seves obres en llengua catalana» (114), on és més perceptible l'esperit eiximenià de concòrdia (115), és a dir, de quedar bé amb tothom.

Ben avisats d'aquestes característiques, entrem en un dels temes majors, el del pactisme, començant pels seus pressupòsits i en concret pel teocràtic, resumit, d'acord amb el seu venerat Hostiensis, en l'afirmació que 'de iure' el papa és suprema autoritat també damunt l'ordre temporal, però que, en aquest, 'de facto' ho és l'emperador, perquè «magis potest in temporalibus» (120-121): l'autor sentència: «fa Eiximenis un brillant exercici de la seua astúcia» (121). Assenyalant la conseqüència en el pactisme econòmic: «Per a poder fer negoci, els comerciants han d'arribar a un acord» (123). Entrem en els antecedents del pactisme, tant en el pensament polític europeu com en la realitat de la corona catalanoaragonesa: el redescobriment del dret romà o 'ius commune' aportà la 'regula iuris' «Quod omnes tangit ab omnibus probari debet» i el redescobriment d'Aristòtil precisà que els 'omnes / omnibus' no s'havien d'entendre només els 'christifideles', ans tots els 'cives' d'una col·lectivitat (124-130); per a Catalunya trepitgem terreny conegut: assemblees de Pau i Treva ja en el segle XI (vegeu més amunt la recensió del *Diplomatari de la Catedral de Vic*), les reunions en moments difícils, a les quals són convidades les ciutats (1199, 1214 a Lleida i ja corts pròpiament dites a Barcelona 1283, a Cervera el 1359 i després de Casp, mort Eiximenis, a Montblanc el 1414), que anaren imposant la sobirania

compartida (130-135); i així som arribats a *L'estructuració del sistema pactista en el pensament eiximenià*, que es concentra en les següents tesis:

1. si els homes haguessin format societat abans del pecat original, aquella societat humana, totalment lliure sota la llei de Déu, hauria viscut en pau i harmonia (137);

2. després del pecat, calgué nou pacte amb Déu, acceptant la seva llei com a garantia de vida virtuosa i de benestar social (139);

3. en la nova situació tothom era lliure, però per culpa del pecat calgué elegir senyor, bo i exigint-li per pacte d'assegurar la convivència virtuosa i el bon estament de la comunitat (140-143);

4. el millor bé comú exigeix govern d'un de sol (monarquia), però paccionat i amb representació del poble amb d'acord de les tres mans (144);

5. no és la cosa pública per al príncep, ans aquest per a la cosa pública amb exigència d'exemplaritat i en reciprocitat de caritat cristiana (156).

Segueix l'apartat sobre les *condicions concretes de l'exercici del poder*, que per ventura es redueix a ésser una exposició de la doctrina normal sobre l'exercici de la sobirania, que, però, augmenta d'interès en arribar al tema del tirannicidi, plenament de moda en el pas del segle XIV al XV (168-183); dins una autèntica allau d'imprecacions del *Dotzè*, Eiximenis arriba a dir que «contra lo qual [el tirà] deu cridar tota natura, e contra ell se deu commoure e s deu llevar el cel e la terra, e tota consciència tement Déu fins que l'hagen mort e foragitat de tot lo món» (172), però a l'hora de la veritat, concretada en reis de carn i ossos, l'autor considera que també en aquest capítol Eiximenis s'ha deixat portar «de la seua proverbial astúcia» (174 i encara 180, sobre el mateix tema i amb idèntica astúcia).

«Una de les astúcies eiximenianes» és assenyalada per l'autor en parlar del binomi llibertat-servitud (187) i així creix en el lector la idea que el text d'Eiximenis (extrem reconegut pels estudiosos moderns), és clar i directe en exposar la doctrina abstracta, però que, en canvi, en tocar de peus a terra, entre la doctrina i la realitat topem amb les 'astúcies eiximenianes'. És un exercici d'astúcia oblidar lleis i poble en cas que un regne es trobi sense senyor i limitar-se a dir que «lo papa hi proveex» (182)? Al cap de pocs anys, en l'Interregne, Benet XIII no hauria fet altra cosa que seguir la doctrina de l'amic Eiximenis; però en un cas almenys, l'excusa en 'la seua proverbial astúcia' (214), no és encertada, car no hi ha astúcia del framenor gironí ans confusió de l'autor, quan posa en el mateix sac les obligacions envers la pobresa evangèlica d'un religiós que n'ha fet vot, sobretot si és franciscà, i les d'un bisbe o d'un clergue, que almenys no ha fet vot ni professió particular de pobresa.

La constatació que mestre Eiximenis escriu els llibres sucant la ploma en la seva 'proverbial astúcia' (353, de vegades doblada d'ambigüitat: 274) ens acompanya en l'exposició dels temes següents: el de l'antimonarquisme i antielitisme (274-283; cf. 553) a l'hora d'esbossar l'estructura de la societat, on hom no acaba de veure si per al gironí, ultra les queixes de la societat expremuda, no hi ha només (güelf, ell) una dinastia acceptable, la dels reis de França, i que, en canvi, qualsevol casa en la qual s'hagi infiltrat una sola gota de la sang dels Hohens- taufen (313; cf. 401-402), la de Barcelona inclosa, per aquest sol fet, put a sofre d'infern; la rellicada del 1391, que motivà la protesta del rei Joan I i la revisió del framenor, segurament no fou una badada.

Seguim amb les 'astúcies' eiximenianes: la primera vinent és per a mí inexplicable; d'una banda el gironí és conscient que no sols el dret canònic, sinó també la teologia, són absolutament contraris a batejar per força els fills dels jueus contra la voluntat dels pares, i en canvi ell ho accepta: per preteses exigències de la pau pública «és llegut forçar los infels a convertir-se e batejar los infans contra llur voluntat» (317-318, *Dotzè*, cap. 840); l'astúcia eiximeniana sembla haver estat tan elàstica com ell volia.

Tornem a trobar l'astúcia en la pàgina 355, on, a l'hora d'acollir mercaders estrangers es pot practicar l'accepció de persones (355); també a l'hora de decidir sobre adquisició i ús de riqueses (368), o en el tema tan discutit aleshores del préstec a interès, ni que sigui en la forma de creació o compra de censals i violaris (387 i 394-395).

I heus-nos arribats al capítol que ocupa les pàgines 397-488, dedicat a les idees profetico-escatològiques, ací exposades per la relació que en Eiximenis tenen amb les socials i polítiques. I no triguem gaire a trobar-nos en terreny desconegut, car, a diferència de l'empedrat de fragments textuals sobretot d'Eiximenis, però també de mestre Vicent Ferrer o de Joan de Rocatalhada o d'Arnau de Vilanova, a què estàvem acostumats en els capítols anteriors, ací ens trobem amb afirmacions personals rotundes, com la relativa al *De triplici statu mundi*: «...estimem fora de tot dubte la paternitat eiximeniana d'aquest opuscle...» (430); fixem-nos en un punt, que podria ésser força convincent, l'afirmat servint-se de frase d'altri, a la qual l'autor explícitament s'adhereix: «... he (Eiximenis) works always within the classical Joachimist patterns of three *status* and seven *etates*» (446, citació de H. Lee, M. Reeves, G. Silano); quant a l'esquema operatiu de les set 'aetates', ho deixaré córrer perquè no sé si es tracta d'*aetates mundi*' o d'*aetates ecclesiae*', car almenys a 440 les primeres són vuit, inventant-se'n una, desconeguda de Sant Agustí, la quarta, que, començant en Moisès, ell feia acabar en David; el problema rau en el fet d'afirmar que Eiximenis treballa sempre sobre la base, aquesta certament joaquimita, dels «tres status mundi» (que no s'han de confondre amb les tres 'lleys' de natura, d'escriptura i de gràcia, aquestes sí amb base teològica sòlida); jo no recordo haver trobat en aquestes quatre-centes cinquanta pàgines del llibre del dr. Brines cap fragment inqüestionat d'Eiximenis que manifesti la seva acceptació de la doctrina específicament joaquimita de les tres edats (Pare, Fill i Esperit Sant, repeteixo: no tres 'lleys'), i m'atreveixo a demanar-li que tingui l'amabilitat d'assenyalar-me en el seu llibre o en l'obra autèntica d'Eiximenis el o els fragments en què el gironí manifesti que comparteix la doctrina joaquimita de les «tres aetates mundi»; si el o els dits fragments no existissin, tindríem un resultat molt clar: mestre Francesc Eiximenis mai no s'associa a la doctrina específicament i declaradament joaquimita dels «tres status saeculi/mundi», mentre l'autor del *De triplici statu mundi*, sí que la prengué com a «pattern of his work».

Fixem-nos en algun altre detall; el dr. Brines ens repeteix que l'avinyonisme' de fra Eiximenis fou una opció del final de la vida, sense, però, que digui quan per a ell començà aquell final, car si només hagués estat cosa del 1409, en ésser nomenat per Benet XIII bisbe d'Elna i patriarca d'Antioquia, un servidor li preguntaria si es creu que Benet XIII tenia palla a l'ull: recordem la seva afirmació: «el seu final decantament avinyonista» (405), i «al final de la seua vida fou obertament partidari del segon [el papa d'Avinyó]» (429); em permeto de preguntar, doncs, al dr. Brines si l'any 1391, en què Benet XIII només era un futurible, però era el cardenal d'Aragó, anomenat Pero o Pere de Luna, i ja es fiava de mestre Eiximenis, aquest ja es trobava 'al final de la seva vida', quan li'n restaven encara vint anys; però el cert és que abans del primer de març d'aquell any mestre Francesc havia demanat al 'Cardenal de Luna' que protegís la comunitat franciscana reformista de la Vall de Xelva i el cardenal respongué a la petició fent-los arribar dotze florins d'or, que en aquella data ja eren fets efectius (cf. «ATCA», I (1982), 207, document 1); els peticionaris, doncs, consideraven que mestre Eiximenis tenia influència en el Cardenal de Luna i aquest hi féu honor, no pas mirant només de quedar-hi bé, ans amb uns contundents dotze florins d'or; si això no significa que el cardenal considerava el mestre, personatge totalment de fiar, també des del punt de vista de l'obediència avinyonesa que ell oficialment representava en les nostres terres, espero que algú em digui què significava.

Hi ha algun element de judici que ens desveli la significació dels dotze florins d'or entre el Cardenal de Luna i mestre Francesc Eiximenis? Remercio el dr. Brines per haver-me posat a l'abast de la mà dos fragments que, si no m'erro, permeten de conèixer la posició d'Eiximenis ja en els primers moments del Cisma d'Occident, en què ell escrivia el *Primer del Crestià*; el primer descriu asèpticament la situació de les dues obediències amb els respectius papes; trobem en el cap. 207 (405): «Ara...s'és llevat aquest scisme general entre aquests dos, dels quals cascú se apella papa. Aquell qui és en Roma se apella papa Urbà lo VI. Aquell qui és en Avinyó se apella papa Climent VII, per lo qual scisme huy crestiandat és en fort terrible brogit»; Eiximenis s'hi limita a una descripció asèptica i no pren partit, perquè els anys 1379-1381 en què

Eiximenis escrivia el *Primer*, Pere el Cerimoniós havia imposat la situació d'indiferència' (per cert, no recordo haver-la trobat esmentada en el llibre que ens ocupa).

Això no obstant, Eiximenis permet de veure allò que pensa, ni que sigui amb una proposició negativa, de claredat meridiana: la frase pertany al cap. 211 (406): «...per aquesta raó [pel tracte que havien donat als pobles sotmesos] han ells [els romans] perdut tant de temps la presidència espiritual e temporal, car aquí [a Roma] no ha papa huy...»: més clar, l'aigua: mentre escriu el *Primer* (1379-1381), a Roma no hi ha papa; certament hi havia Urbà VI, que viuria fins al 15 d'octubre del 1389, però els anys 1379-1381, en què escrivia el *Primer*, per a Eiximenis a Roma «no ha papa huy»: si a Roma hi ha Urbà VI, però no hi ha papa és que Urbà VI no és papa per a mestre Francesc Eiximenis; per a l'autor del *De triplici statu mundi*, en canvi, sí que n'hi ha i és Urbà VI, a favor del qual escriu les seves pàgines. El mestre no diu res de Climent VII perquè la prohibició del rei no li ho permet, però en afirmar rotundament que a Roma «no ha papa huy», ens diu, apartada per un moment l'astúcia, tot el que ens cal saber. I remarco la distància entre el respecte a la 'indiferència' decretada pel rei Pere III, d'una banda, i l'afirmació de la convicció personal, clara i neta i sense astúcia, que en aquells moments (1379-1381) a Roma no hi ha papa tot i que hi hagi Urbà VI.

Respecto profundament la convicció personal del dr. Brines en afirmar que mestre Francesc Eiximenis és l'autor del *De triplici statu mundi*, però les raons exposades no em permeten d'acompanyar-lo; i encara en donaré una altra: tal com hem trobat abans, el nostre autor escandeix constantment l'observació de l'astúcia amb què escrivia les seves pàgines mestre Eiximenis (174, 180, 187, 214, 274, 318, 353, 355, 368, 387, 394-395) i fins i tot la trobava en comparar les obres autèntiques amb el *De triplici...*, suposant que també fos autèntica; suposem, ni que només sigui per hipòtesi, que el darrer títol no fos obra autèntica de mestre Eiximenis, i aleshores em permeto de preguntar: el text del *De triplici statu mundi* és escrit sucant la ploma en astúcia o, per contra, en formulacions clares i escairades i de significació unívoca i indubtable?. Si la resposta fos favorable a la darrera possibilitat, tindríem que l'identikit de l'autor Eiximenis i el de l'autor del *De triplici statu mundi* no coincidirien.

Exclòs, doncs, el mestre gironí com a autor del *De triplici statu mundi*, m'atreveixo a proposar una hipòtesi (bo i remarcant que només és una hipòtesi, a l'espera que pugui ésser analitzada, desestimada o confirmada): com que en la nostra Província franciscana és conegut el capdavanter del partit urbanista, no gens menys que l'infant fra Pere d'Aragó, em pregunto si el *De triplici statu mundi* no hauria estat una reflexió sàvia destinada a apuntalar doctrinalment els partidaris del 'papa' de Roma, que per a ells era certíssimament Urbà VI, agrupats entorn del dit infant? Massa amics el fra infant i el fra mestre de teologia no sembla que ho fossin, ni tenint en compte les 'astúcies' eiximenianes.

Hi hauria nombre de punts a discutir, però la recensió ja és massa llarga i en demano disculpes.

Josep Perarnau

Sebastián FUSTER PERELLÓ, «*Time Deum*». *El Anticristo y el final de la historia según san Vicente Ferrer* (Colección San Vicente Ferrer), València, Ajuntament 2004, 290 pp.

La dedicatòria de la pàgina 13 ens diu que el llibre del P. Fuster és «fruto de una investigación de varios años». Des de sempre, en aquesta secció hom ha mirat d'escriure guiats per la distinció entre una obra (la recensió) i el seu autor; aquest, per l'esforç fet en gestar i donar a llum el llibre, és mereixedor de tota gratitud, mentre el llibre i no pas l'autor és l'objecte directament tocat per la recensió, que ha d'ésser objectivament resumit i justament avaluat.

En el cas del P. Fuster, em trobo amb més d'una dificultat a complir els dos adverbis programàtics, la de l'amistat i admiració personal (ni que la relació directa sigui tan poc sovintejada), i la que, tot just encetat el llibre, ja em trobo que m'atribueix l'afirmació (i encara subrat-

llada), que em sembla justa: «Ni Arnau ni Vicente son joaquinitas» (21); i cap al final, en presentar-nos la collita dels seus anys de feïnada, comença amb aquest títol: «Vicente está cerca de Joaquín, pero no es joaquinita» (275); sembla, si no ho entenc malament, que no fa por al P. Fuster de compartir la, diguem-ne, tesi meva. Però d'altra banda, creu que en qualificar (qualificació que no m'he pas inventada un servidor) mestre Vicent de ‚praedicator finis mundi‘ n'he fet un gra de massa (133). Doncs bé, malgrat tot, miraré de no ésser ‚a priori‘ parcial ni a favor ni en contra del llibre i faré els possibles a fi que la present recensió sigui objectiva i justa.

Potser no de tot podria estar ben satisfet, com quan l'autor m'encoloma la responsabilitat de la notícia que el sermó *Vos estis sal terrae* hauria estat predicat a Barcelona el 5 d'agost del 1413 (236, nota 319: «Según Perarnau... predicado en Barcelona el 5 agosto 1413»); no em puc atribuir tal honor, car no crec que hagués aventurada la dita afirmació, si el ms. 477 de la Biblioteca de Catalunya no ho fés constar en el títol del sermó, d'altra banda confirmat per l'anotació inicial del ms. d'Avinyó: «Barchilone in orto».

Però en el bell llibre del P. Fuster hi ha dos moments, que per obligació han d'entrar en aquesta recensió: les pàgines sobre la relació de mestre Vicent amb Arnau de Vilanova (88-93): en aquest punt, demanant disculpes per endavant, m'atreiria a suggerir al P. Fuster que esmercés una mica del seu temps i llegís l'estudi preliminar a la recent edició de la *Introductio in librum... De semine scripturarum*, dins les *Arnaldi de Villanova Opera theologica omnia* (AVOTHO, III): són dues personalitats que no caben en una bossa genèrica, perquè tenen unes característiques escairades i punxagudes summament personals.

Darrerament, de més a més, ha estat publicat un paràgraf de mestre Vicent fins ara desconegut, que, sense esmentar per res Arnau de Vilanova, ajuda a copsar la diferència bàsica entre ells; diu així:

«Item dico vobis quod in loco de Monserrat quidam heremita dixit michi quod heremite, credo quod duo, morabantur in tali monte, et hoc in Lumbardia, de quo non recordor, videlicet de nomine montis. Et ipsi heremite erant fide digni et multum devoti. Et ego replicavi ei dicendo quod non poterat esse, et allegavi testimonium Biblie: «Non est vobis noxe, etc.» [Act. 1, 7]. Et heremita respondit quod illud habebat verum tempore apostolorum, sed nunc erat expediens quod sciretur. Et ipse heremita per multa loca me investigaverat ut illa posset michi manifestare, attento quod audiverat dici quod ego predicabam adventum antichristi». Franco MORENZONI, *La prédication de Vincent Ferrier à Montpellier en décembre 1408*, dins «Archivum Fratrum Praedicatorum», LXXIV (2004), 225-267, en concret, 266, líns. 286-295.

Un servidor no puc aventurar pas que l'hermità de Montserrat hagués sabut que la interpretació segons la qual la resposta de Jesús a Act, 1, 7: «Non est vestrum nosse tempora vel momenta quae Pater posuit in sua potestate», ara convenia que fos interpretada de manera altra i, per ensenyament de Déu, ho podia ésser (conèixer el temps del restabliment del regne d'Israel no és cosa que es trobi a l'abast de les vostres forces, però ho és i hi és, si Déu es digna a fer-ho conèixer, i per tant ara és convenient de conèixer-lo); en conseqüència, la conveniència de conèixer ara els temps finals és una de les tesis bàsiques tant del *De tempore adventus antichristi* com del *De mysterio cymbalorum* d'Arnau de Vilanova. Per a mestre Vicent, en canvi, la resposta de Jesús en Act 1, 7, tanca amb clau i forrellat i balda qualsevol vel·leïtat de conèixer els temps finals i, per tant, no pot ésser expressada amb més claredat la distància entre la doctrina escatològica de mestre Vicent i la d'Arnau de Vilanova, distància que gira entorn la interpretació d'Act 1, 7.

L'altre cas de dissentiment és el de la pàgina 215, nota 270, i en concret l'afirmació que Siegmund Brettle va transcriure els quatre sermons friburgesos *De fine mundi* (veritat com un temple), i continua: «pero los considera pseudovicentinos (*San Vicente*, 177-195)»; m'he hagut de fregar els ulls i de rellegir-ho no sé quantes de vegades, perquè no m'ho arribava a creure; no cal dir que he rellegit les pàgines citades del llibre de Brettle i que no hi he sabut trobar

enlloc això de ‚pseudovicentinos‘; evidentment agrairia la indicació de pàgina i frase. Per la meua banda, penso que potser es refereix a les línies inicials del segon paràgraf de la pàgina 174: «Gerade weil man aber mit den Gedanken San Vicentes, die er über den Antichrist und das Weltende ausgesprochen hat, Missbrauch trieb und ganze Abschnitte böswillig interpolierte...»; si fossin aquestes les paraules, és evident que Brettle no és l'impersonal ‚man‘, al qual és atribuïda la manipulació i interpolació en texts vicentins.

Per això, a fi de deixar les coses en el punt de màxima claredat i evitar, dins el possible, que ningú no s'agafi a aquella nota per llevar autoritat als sermons de Fribourg, és justificat de copiar la segona part d'aquell paràgraf:

«...ist es um so bedeutungsvoller, dass wir hier eine so hervorragende Persönlichkeit, wie Friedrich von Amberg sie ist, zu Wort kommen zu lassen, denn nur so wird es möglich sein, sich ein absolut sicheres Urteil über das zu bilden, was San Vicente tatsächlich über den Antichrist und das Weltende gepredigt hat» (BRETTE, 174).

Més clar no pot ésser: enfront de manipulacions anònimes, estranyes i irresponsables de texts vicentins, nosaltres (remarquem el salt del ‚man - algú innominat‘ al ‚wir - nosaltres‘) tenim el testimoniatge d'una molt destacada personalitat com fou la de fra Frederic d'Amberg, que ens dóna la possibilitat de formar-nos un judici absolutament segur d'allò que sant Vicent predicà, justament en els quatre sermons que el mateix Brettle transcriu a continuació; no veig com es pot atribuir a Brettle l'afirmació que els dits sermons són ‚pseudovicentins‘.

A la feina! I fem cas de Jaume Balmes, segons el qual una bona informació sobre un llibre es pot obtenir llegint-ne el pròleg i les taules finals, que, en aquest sentit es converteixen en índexs. La introducció ens diu que les diverses preguntes que s'acumulen entorn mestre Vicent només pel fet d'esmentar l'anticrist, es poden encloure «en una sola. ¿Fue, de alguna forma, joaquinita»? (20) La taula final ens col·loca davant un treball dividit (joaquimíticament?) en tres parts: la primera dedicada als autors cristians fins a Joaquim de Fiore (39-75), la segona a allò que amb Henri de Lubac en podem dir la primera posteritat espiritual (medieval) de Joaquim, segles XII-XV (77-121), i la terça a Mestre Vicent (123-262), amb les consegüents conclusions (273-285).

Comencem, doncs, per l'exposició dedicada a l'Abat de Flore, que després d'un primer resum de la seva vida i obra, ens fa passar davant els ulls la línia de doctrina escatològica procedent dels més antics Pares de l'Església, al centre dels quals i de la qual hi ha sant Agustí d'Hipona: tots, especialment el darrer, reflexionen sota l'impacte de la setmana inicial del *Gènesi* i de les perspectives de l'*Apocalipsi*: la setmana creacional segueix configurant tota la història del món, en particular la de l'Església, que desemboca en el diumenge etern.

De la lectura del llibre del P. Fuster n'isc amb la impressió que ha estat escrit sota la direcció, potser ni tan sols conscient, d'una idea reduccionista: primer al·legant que el nombre de sermons dedicats al tema de la fi del món no és pas el 70 % que deia Fages, ans potser ni arribaven al 10 % com propugnaven Garganta-Forcada, sinó que es queden en el percentatge reduït de Desantes Guanter o a l'1, al 2 o al màxim al 5 % de Gorce. Un servidor no sóc qui per discutir-ho, entre d'altres raons potser perquè continuen compareixent manuscrits abans desconeguts, amb nous sermons de sant Vicent Ferrer, i, doncs, encara no podem saber quin és el total de sermons de mestre Vicent. Però sí que hi ha recomptes, certament parcials, que, això no obstant, també han d'entrar en el recompte global, i desemboquen en resultats ben altres. Agafem, per exemple, la primera sèrie conservada, la de Fribourg de Suïssa, que ara ja sabem fiable: són setze *Reportationes* redactades per un mestre en teologia i famenor, fr. Friedrich von Amberg; de les setze, quatre de les cinc primeres (els sermons predicats a Fribourg mateix) són dedicades al tema de la fi dels temps (publicades per Sigmund Brettle), a les quals s'ha de sumar el predicat a Paterniacum/Payerne sota el tema *Adbuc modicum vobiscum sum et vado* (*Inventari* 19): són cinc dels setze, és a dir, just el 31 %; si, de més a més, tenim en compte que a Fribourg ciutat només en predicà cinc (l'altre sembla destinat a la clerecia), el percentatge ens

puja, en aquell cas friburgenc, no extrapolable però real, al 80 %; i així, hom es pregunta de quina manera devia resumir la temàtica de mestre Vicent la gentada de ciutat o comarca, que aquella setmana escoltà el predicador? Segurament amb les mateixes paraules del títol dels quatre sermons: *De extremo iudicio*.

Hi ha una altra consideració, que és de pes, però per ventura no és raó definitiva: em refereixo al 'pathos' que el predicador sabem que posava en alguns temes i que per força havia de produir en els oients la convicció que allò era el nucli de la tesi, el clímax del missatge; sabem, en efecte que, quan a Tolosa de Llenguadoc predicava dels Novíssims, en concret de la resurrecció dels morts, llançà un clam, si no un bram, en cridar amb tota la força dels seus pulmons el «Surgite mortui, venite ad iudicium», clam o bram que, quaranta anys més tard encara era recordat amb tremolor emocional per un dels testimonis del procés de canonització: per a ells, és natural que aquest era 'el tema' de mestre Vicent.

Però crec que hi ha prou més: la doctrina del 'tost, tost e ben tost', no és pas, com algunes pàgines del P. Fuster em semblen donar a entendre, una 'contaminació' de les basardes de la societat contemporània davant tota mena de malvestats, també de les futuribles (135-137), que convertiria les preses de posició del predicador fra Ferrer davant les darreries o novíssims en quelcom de genèric o en un de tants temes que calia tocar per respondre a les necessitats reals d'una societat (i no crec equivocar-me, car el mateix P. Fuster se serveix del concepte de 'contaminació: 283); no em sembla una 'contaminació' de l'ambient que hom ha de respirar, ans una tesi vera i pròpia, que podem llegir formulada de forma tècnicament probatòria, per exemple, en el sermó *Adhuc modicum tempus vobiscum sum et vado* (Inv. 19), que mestre Ferrer va resumir així (215):

«De fine mundi loquendo, et quantum presens vita durabit, duo notabilia premittuntur. Primum est, quod non est homo in hoc mundo, quantumcumque deuotus et sanctus, qui sciat diem aut horam aduentus Christi ad iudicium. Secundum, quod illo non obstante, finis mundi in breui venturus est. Et ideo, mundus dicere potest ad nos verba premissa: sciatis firmiter quod "adhuc modicum tempus vobiscum sum et vado"» («ATCA», XVIII (1999), 95, líns. 869-875).

Quant a la primera part de la tesi, no hi ha cap dificultat, però la segona és objecte d'una autèntica demostració magisterial: «Secundum vero, quod mundus debeat finire in breui, probatur ter, ratione, auctoritate et miraculo» (*ibid*, 96, líns. 896-897); i s'explica i explica en cada una de les tres proves.

La prova de raó consisteix a aplicar a la totalitat del món la comparació amb una persona, home o dona, no sols vella i revellida, sinó de més a més, esgotada i acabada i decrepita, tant del cap com dels membres: sentència general: «no pot durar gaire»: «sicut persona antiqua et multum infirma cito moritur, sic etiam mundus infirmus et inveteratus in malis, cito finietur» (96, lín. 917-919). Aquesta és la situació del món, «in omnibus putridus, immundus et corruptus, et ideo certe in breui finiendus» (97, lín. 926-927).

La d'autoritat es basa en les mateixes afirmacions de Jesús a Mt, xxiv, 3, que estableixen una seqüència lògica entre la maldat o iniquitat imperant (l'acabem de recodar), el refredament de l'amor cristià i l'arribada de la fi del món («...quoniam habundabit iniquitas, refrigescet caritas... et tunc veniet consummatio»: 97, líns. 938-939): la realitat contemporània permetia de veure que l'antic recurs constant a la protecció de Déu en qualsevol necessitat, s'havia capgirat en allunyament de Déu i recurs al diable amb tota mena de fetilleries i blasfèmies.

I finalment, el miracle, que no és altre que aquell pas de la vida dels sants Domènec i Francesc amb la visió 'profètica' de 'les tres llances', que resultaria haver estat el fet fundacional tant de dominicans com de framenors. Ací mestre Vicent repetia al peu de la lletra el text de Giacomo da Varazze i de la seva *Legenda àurea*, de la mateixa manera que aquest segurament copia-va la de Gerard de Frachet. Entre els dominicans, almenys hom devia estar bastant convençut que en aquella 'visió' o 'miracle' hi havia la raó d'ésser de l'orde.

I ara arriba la part més important: perquè, segons l'*Epistola ad Benedictum papam XIII*, la narració de 'les tres llances' es personifica en mestre Vicent amb aquests elements: els dos ordes han fracassat perquè al cap de dos segles de llur existència la muntanya de supèrbia, d'avarícia i de luxúria creix i augmenta en el món constantment; per tant, era arribada l'hora de 'les tres llances'; aquesta hora s'ha ajornat per segona vegada: ara és el mateix fra Vicent Ferrer qui ha rebut l'encàrrec de proclamar que ha començat de decórrer la darrera oportunitat, la que el món es converteixi per la seva predicació o pel seu missatge del 'tost, tost e ben tost'.

I aquest és, si no m'erro, el punt fort: l'escatologisme de mestre Vicent no és una 'contaminació' de l'ambient pessimista contemporani, ans la convicció personal més profunda possible, la d'haver estat encarregat per Jesús mateix de fer finalment realitat la missió constitutiva i providencial dels dos ordes mendicants: ell és fra o mestre Vicent, tan humil com vulgüe, però és sobretot una personalitat d'abast públic superior, l'àngel de l'Apocalipsi, el 'Legatus a latere Christi'. Aquesta és l'autoconsciència i definició de mestre Vicent Ferrer. I com que aquesta autoconsciència i definició ni procedeix ni és compartida per Joaquim de Flore, no cal amoïnar-se per un problema inexistent, per molt que en punts concrets amb tota seguretat hi hagi alguna o més d'una coincidència (o, si es vol, 'contaminació'), cosa que es pot dir exactament igual d'Arnau de Vilanova.

Potser sí que el P. Fuster l'encerta en donar a entendre que l'escatologisme de mestre Vicent és una 'contaminació' de l'ambient contemporani, però en tot cas m'atreviria (demanant perdó i declarant que aquesta no seria una mala nota) a dir que la 'contaminació' hauria vingut per les idees compartides per tot l'Ordo Praedicatorum o almenys per algun dels seus grups; per convèncer-se que els tals grups existien, també en la Província Dominicana d'Aragó, cal només llegir les actes dels capítols provincials dels primers deu o dotze anys del Cisma d'Occident, que es van publicant a «Escritos del Vedat».

Dedicar algunes pàgines a recercar en els texts de mestre Vicent la resposta a la pregunta: «Magister Vincenti, quid dicis de teipso» seria sens dubte una gran aportació als estudis ferrerians. Ofereixo el tema a qui s'hi vulgui i pugui endinsar.

Caldria, encara, tenir presents i dir alguna cosa sobre aportacions com els articles de S. Tugwell, publicats dins «Archivum Fratrum Praedicatorum» dels anys 1995-1998 o dins els «Cahiers de Fanjeaux», 36 (2001), 415-418; els seus dos volums, números 26 i 27 dels «Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica», dels anys 1997 i 1998, o a la tesi d'Anne Reltgen-Tallon, *La mémoire d'un ordre: les «hommes illustres» dans la tradition dominicaine (XIIIe-XVe siècles)*, tesi del 1999 a la Universitat de París, X (Nanterre), o el llibre de Luigi Canetti, *L'invenzione della memoria. Il culto e l'immagine di Domenico nella storia dei primi frati Predicatori* (Biblioteca del Medioevo Latino, 19), Spoleto 1996; i el seu article *Rito, narrazione, memoria. Primi racconti sulle origini dei Frati Predicatori*, dins «Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge», 115 (2003), 269-294. La trobada entre els sants Domènec i Francesc i la visió de *Les Tres Llançes* deuen pertànyer a l'elaboració primitiva del sentit de l'orde i per tant cal suposar que alguna cosa significarien dins la globalitat de les que foren les grans conviccions de sant Vicent Ferrer en relació al seu orde, i alguna cosa caldria dir-hi.

El P. Fuster ha demostrat a bastament en aquest seu llibre que mestre Vicent no fou joquimita. Cal felicitar-lo per aquesta aportació seva que clarifica una de les relacions del 'Praedicator finis mundi' amb una de les possibles fonts del seu pensament. Un servidor creuria que en aquest moment segur que ningú com ell està capacitat per a encarar-se objectivament amb l'altre interrogant, el de 'Magister Vincenti, quid dicis de teipso?' El puc animar a fer-ho?

Josep Pernau

Ens trobem davant una obra de recerca, no d'una mera obra de síntesi i de simple divulgació. Per altra banda, cal tenir present que el seu contingut va força més enllà del que diu el títol. Podria semblar que se'ns presenta la biografia del fundador d'un monestir. Però és quelcom més. L'autor ens presenta una part important de la història del monaquisme català de la primera meitat del segle XV, una figura decisiva del qual és Bertran Nicolau, nascut a Sant Pere de Castellet en la segona meitat del segle XIV, mercader y ciutadà de Barcelona, mort el dia 21 de juny de 1421 y sebollit, segons el seu testament, a Santa Maria del Mar de Barcelona. Doncs bé, el llibre és dividit en dues parts i conté, de més a més, un apèndix documental i un altre de bibliografia.

La primera part (21-83) presenta la persona de Bertran Nicolau, quasi desconegut en la historiografia catalana. Fent ús de fonts inèdites, l'autor ha pogut reconstruir la seva biografia (23-53). Bertran Nicolau va arribar a ésser un dels homes més rics de la Catalunya del segle XV. Mort sense descendència, destinà part de la seva fortuna a obres de beneficència (55-63). Sobre tot, però, tingué com a objectiu la promoció de la vida religiosa (65-83). És per això, que ultra la creació de beneficis, la col·laboració en l'erecció del convent observant de Santa Maria de Jesús a Barcelona, les donacions a la cartoixa de Sant Jaume de Vallparadís i al monestir de jerònims de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron, Bertran Nicolau excel·leix per haver estat el fundador de tres monestirs: el dels jerònims de Sant Jeroni de Montolivet, el de la Casa de Déu o Domus Dei de l'orde dels ermitans de Sant Agustí i el convent carmelità de Sant Jaume.

A aquestes fundacions dedica l'autor la segona part del llibre (87-157). Primer se'ns descriu el context, és a dir, el monaquisme baixmedieval masculí del segle XV afectat, per una part, pel decandiment del país, les causes del qual són descrites (econòmiques, demogràfiques, polítiques, religioses), i sacsejat també pel desig de reforma. Tenint present aquest context, l'autor fa una descripció del monacat de Catalunya en la primera meitat del segle XV, durant la qual, malgrat tot, es fundaren onze monestirs, tres dels quals, els ja citats, foren obra de Bertran Nicolau. D'aquí la seva importància en la història del monaquisme català.

El monestir de Sant Jeroni de Montolivet, doncs, fou la primera casa religiosa fruit de la voluntat del mercader barceloní Bertran Nicolau de fomentar la vida monacal (107-123). L'autor situa aquesta fundació en el context de l'origen dels jerònims hispànics, precisa la data, 1403 i no 1413, de la butlla de Benet XIII amb l'autorització apostòlica, la dotació, les infraestructures i l'acte oficial que formalitzava la nova fundació, datat el 27 de setembre de 1413. Però les dificultats materials del lloc (aridesa, manca d'aigua i de boscos, etc.) portaren a la recerca d'un nou lloc per a aquesta fundació. Aquest fou la casa de la Murtra, prèvia l'autorització de l'orde i del seu fundador Bertran Nicolau, batejant el nou lloc del monestir com a Sant Jeroni de la Vall de Betlem, malgrat que sigui conegut per Sant Jeroni de la Murtra (125-130).

La Casa de Déu o Domus Dei, de l'orde dels ermitans de Sant Agustí, cronològicament la primera fundació de Bertran Nicolau, datada el 27 d'abril de 1413, de caràcter observant, va veure truncada la seva trajectòria ascendent l'any 1423 poc després de la mort del seu fundador. La tercera fundació de Bertran Nicolau fou el convent carmelità de la Vall de Sant Jaume, establert en la quadra de Vallparadís, seu de cartoixans, l'acta fundacional del qual tingué lloc el 4 de novembre de 1413 (145-157). L'autor precisa el període fundacional amb documentació inèdita, trobada en els protocols del notari barceloní Arnau Lledó, en els quals el monestir sempre és dit de la Vall de Sant Jaume i no de Nostra Senyora del Carme de Vallparadís, com s'afirma en certa bibliografia. La seva història, però, va ser curta, perquè l'any 1423 aquesta fundació s'extingia definitivament.

Aquesta obra és completada amb un apèndix de seixanta peces, documents inèdits fins ara, divuit dels quals transcrits. La seva procedència és l'Arxiu de la Corona d'Aragó (*Monacals d'Hisenda*, 14 peces; *Pergamins de Montalegre*, 4 peces); Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (els notaris Francesc Pujol, Bernat d'Esplugues, Arnau Lledó, amb un total de 39 peces), Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (*Consell de Cent* i *Consellers*, 4 peces). L'autor ha tingut l'encert de transcriure ultra el testament de Bertran Nicolau, peça entorn a la qual gira de manera principal el treball, diversos documents que completen i ajuden a comprendre millor l'obra,

d'entre els quals destaquem la carta fundacional del monestir de Sant Jeroni de la Vall de Montolivet, els documents referents al monestir carmelità de Sant Jaume, els que es refereixen al trasllat del monestir de Sant Jeroni de la Vall de Montolivet al lloc de la Murtra de la parròquia de Santa Maria de Badalona, els que fan referència als litigis sobre l'herència de Bertran Nicolau decisius per al futur de les fundacions, l'inventari d'escriptures conservades en l'escrivania del Consell de Cent de Barcelona relatives al monestir agustinà de la Casa Déu. No hi ha res sobre aquestes fundacions a l'Arxiu Diocesà de Barcelona?

Clou el treball un recull bibliogràfic que abasta tots el àmbits historiogràfics de l'obra de Carles Díaz. Hi són també inclosos diversos quadres, gràfics i mapes que ajuden a comprendre millor la narració del text, i encara diverses fotografies. Tres aspectes, per tant, a destacar de l'obra de Carles Díaz: coneixença de les fonts històriques, domini de la bibliografia i una excel·lent metodologia.

Josep Hernando i Delgado

JORDI DE SANT JORDI: *Poesies*, ed. Aniello FRATTA, («Els Nostres Clàssics», col·lecció B, núm. 26), Barcelona, Barcino, 2005, 260 pp.

Totes les cultures sòlides llegeixen i tornen a llegir els seus clàssics i reediten constantment els poetes que configuren la seva tradició literària. La funció del filòleg és mantenir la puresa i la intel·ligibilitat d'aquests textos en la tradició. Les dues primeres edicions divulgatives de Jordi de Sant Jordi per Jaume Massó i Torrents (1902) i Martí de Riquer (1935) i els treballs de Lluís Nicolau d'Olwer (1913 i 1917) arribaren als lectors del seu temps, i J. V. Foix, especialment amb *On he deixat les claus...* (1953), és testimoni d'aquest construir-se d'una tradició poètica, que arriba al gran públic amb Joan Manuel Serrat quan canta *És quan dormo que hi veig clar*. A l'inici del llibre on publicà aquest poema, J. V. Foix reproduí «E vauc cercant ço que no-s pot trobar» (v. 27) de la *Cançó d'opòsits* (XV). L'esperit de J. M. de Casacuberta, fundador de la col·lecció «Els Nostres Clàssics» era aquest: rescatar i oferir a la cultura i a la tradició literària catalanes els textos que la constitueixen, en edicions de rigor a l'abast d'un públic culte i lletrat. Allò que he dit de J. V. Foix també ho podem dir de Gabriel Ferrater que a *Les dones i els dies* (1968), homenatjà Casacuberta, Riquer i l'edició d'Ausiàs Marc a cura de Pere Bohigas. Per tant, hem de felicitar-nos que una nova edició hagi incorporat finalment a la col·lecció el poeta català medieval més important després d'Ausiàs Marc, cercant la millora del text i vestint-lo de les noves aportacions de la filologia i de la història de la literatura dels darrers anys. Això fou així en la magnífica edició de Martí de Riquer i de Lola Badia (1984), que ha esdevingut un clàssic en la publicació dels poetes catalans medievals. La d'Aniello Fratta, traduïda amb molta cura de l'italià per Francesc J. Gómez, peca d'un llenguatge amb un deute excessiu a les teories de la crítica literària, a la conjectura i a l'especulació erudita i filològica, que l'allunyen del segon propòsit d'una edició d'un clàssic tan important com el primer: fer-lo entenedor més enllà de les discussions entre filòlegs medievalistes. Això no contradiu ni invalida les aportacions a la depuració del text i a la seva interpretació, però converteix el llibre més en una edició per a consulta i discussió dels estudiosos que en l'edició moderna de Jordi de Sant Jordi per al lector culte interessat en els seus clàssics. Vegem primer el text i després la interpretació i l'anotació.

Tot nou editor es fixa en els llocs crítics i difícils de les edicions anteriors, i el text de Jordi de Sant Jordi presenta una colla de dificultats que Lluís Nicolau d'Olwer, *Jordi de Sant Jordi (poesies, dates i comentaris)*, dins «Estudis Romànics (llengua i literatura)», II (1916-1917), 20-24, ja va assenyalar sobre l'edició de Jaume Massó i Torrents, *Obres poètiques de Jordi de Sant Jordi*, Barcelona-Madrid, L'Avenç, 1902. Bona part de les seves propostes foren acceptades i altres bandejades per Martí de Riquer en les seves successives edicions. Així veiem que Fratta defensa «e no-m pusch ja tenir pus de re dan» (III, 39), contra l'esmena de Nicolau acollida per

Riquer & Badia: «e no-m pusch ja tenir pus d'er enan». Dos versos més amunt llegim «lo pus estrem dan», i malgrat la llarga argumentació de Fratta en defensa de la lliçó (71-72), continua el vici del mot tornat que mogué l'esmena de Nicolau, per més que el nou editor incorpori la rima en la llista de mots equívocs en apèndix (229). La fixació de Fratta ha servit, però, per depurar el text i l'aparat d'un error que procedia de Riquer 1955 (*Jordi de Sant Jordi*, estudio y edición por ..., Granada, Universidad de Granada, 1955). En efecte, tots els testimonis llegeixen ,ne vey' L (,ne veig' JKN) i no pas ,no vey (veig)' (III, 40). L'acurada transcripció i el respecte a la literalitat és la millor virtut de l'editor, i li ha permès corregir un altre error (,e que' / ,en que' V, 35) i recuperar la lliçó d',aygua sus prat' (XV, 39) a partir del ms. P en oposició a ,lo fons gorch'. El vers passaria a significar «i el gorg profund em sembla un bassal en un prat», això és, un aiguamoll, un prat inundat. Convindria reconsiderar també la lliçó de P ,e-l luny me sembla prop' tres versos més amunt, on Riquer & Badia i Fratta llegeixen ,e-l baix m'és alt e l'alt me sembla prop' d'acord amb JLN. Aplicant el principi de la literalitat, tampoc no accepta l'esmena de Nicolau ,los cors han' (VIII, 15) on tots els mss. llegeixen ,los cors ha', i proposa una prolepsis de l'objecte directe i el subjecte postposat al verb en «los cors ha pres tal regiramen». Tampoc no considera les esmenes de Riquer & Badia ,james' (V, 8), ,perqu'el'es tals' (V, 13), ,fruit de deleyt' (V, 16) i ,perdre' (V, 34). És probable que tingui raó en algunes d'aquestes, i la literalitat és un principi conseqüent. Per això mateix, no acabo d'entendre per què, en canvi, esmena ,spatles' en ,spauls' (V, 7), que justifica pel francès. En occità i en català la rima és fonètica, i en totes dues llengües en ,spatla' el grup -tl- es podia i es pot pronunciar -wl-. Tampoc no entenc per què transcriu ,comjat' (IV, 7 i 22; XII, 14) i no ,comiat': la preceptiva medieval i la moderna coneixen la sinèresi, i ,comiat' podia tenir dues o tres síl·labes, i no cal major intervenció. Això mateix val per a ,camjador' (XVI, 41). Si tenim formes de ,camgar' en citacions de trobadors en la *Passio amoris*, en el mateix *Lo canviador* tenim ,cambiar' (XVI, 1) i ,cambi' (XVI, 27).

Una altra esmena de Nicolau que Badia & Riquer accepten i no Fratta és ,prech que miretz' (VII, 10): té el seu origen en una mala lectura de Massó, que llegí ,pach qui miretz'; Riquer la corregí en ,dach que miretz' i continuà amb l'esmena de Nicolau. Fratta proposa una nova esmena ,dech que miretz' a partir del verb occità ,dechar': ,dictar'. Com assenyalava Anna Alberni en la seva tesi doctoral (*El cançoner Vega-Aguiló* (BC, Mss. 7-8): *estructura i contingut*, Universitat de Barcelona, 2002), l'únic testimoni que transmet aquest text diu clarament ,dich que miretz', i, en conseqüència, es desfa un lloc obscur on només hi havia una mala transcripció. Per contra, Fratta adopta amb encert l'esmena de Nicolau ,es[t]ay' (IX, 23), que Riquer havia adoptat primerament (*Jordi de Sant Jordi*, estudi crític i edició de ..., Barcelona, Llibreria Catalònia, 1935; «*Stramps*» y «*Midons*» de *Jordi de Sant Jordi*, dins «*Revista de Filologia Valenciana*», I (1951), 9-62), i que després canvià en ,es [s]ay', si bé recollint l'esmena de Nicolau en nota (Riquer 1955, Riquer & Badia 1983); Fratta edita ,es[t]à-y ferm': no em sembla que calgui. En occità clàssic i en llengüadociana moderna la tercera persona singular del present d'indicatiu del verb ,estar' fa ,esta / estai', per analogia amb el verb ,far' (,fau / estau, fas / estas').

Tampoc no accepta la solució de Riquer & Badia ,e de s'amar', que arrenca ja de Nicolau, a ,e desamar a mant hom avorrir' (X, 32): Fratta proposa ,e d'es amar' (= ,i del mateix estimar'). No és rar que canviï una ,e' per un ,a', o viceversa, en els cançoners catalans del segle XV resolguen un vers; m'atreveixo a proposar ,e desamar e mant hom avorrir'. Un cas invers es dona en Jaume Marc en «aquest és l'alt que dóna l'empenta/ e desamar» (*Dos són los alts*, vs. 32-33), on convé llegir ,a desamar'. En canvi, estic d'acord a adoptar la separació ,femna d'a-saut' (VI, 20) i la d',al fisomia' (VI, 36), com llegeix L, en comptes d'un ,alfisomia' sense documentació. Alguna altra és més dubtosa, com ,mal a dona procura' (VI, 37), o fins la tria de la variant «e plus m'entench en vostra benvolença» (XII, 40, ms. J) en lloc de ,m'encench' en (Riquer & Badia, ms. L), per més que digui que aquest règim no es documenta en occità. És ben propi del català. En canvi, no comprenc els motius de la selecció de «Tant són li mals que-m fay soffrir» (I, 1; ms. L), en comptes de «Tant es li mals que-m fayts soffrir» (Riquer & Badia, ms. H), ni tampoc la selecció i la llarga explicació en nota de «qui socorrech per genti-

lesa granda» (XIV, 38; ms. JL); em sembla molt millor lligó i de més fàcil justificació «qui-n[s] socorrà per gentilesa granda» d'acord amb P. En occità antic el futur de ,córrer' feia ,correrái / corrái, correrás / corrás, correrà / corrá, etc.; en efecte, el futur és el temps que correspon a la frase.

Altres seleccions són més incomprensibles, com ara ,jo' (VIII, 32) (ms. K) en comptes de ,yo' (Riquer & Badia, ms J, ja que manca en ms. base L). Un cas més complicat és ,e-ls fay lestir mentir' (X, 15), on Riquer & Badia reconeixen una corrupció i no ofereixen una solució. Fratta edita ,e-ls fay lestir mentir' (i els fa anar a mentir promptament'). Donatella Siviero (Jordi de Sant Jordi, *L'amoroso cerchio. Poesie dell'ultimo trovatore*, a cura di ..., Milà-Trento, Luni, 1997) edita ,e-ls fay l'estir mentir' (i el turment els fa mentir'): es tracta d'un passatge difícil. La mala resolució d'abreviatures amb la mala separació de paraules o de grafemes són les causes principals de corrupció. La meua proposta es fonamenta en una diversa separació de paraules i en una diversa resolució de l'abreviatura de ,r' amb vocal, causada per la pèrdua de la consonant que completa la síl·laba per homofonia amb el mot que segueix: «Amors fay engan e falcia / als pus leylas e -ls fayl est(re)[m] mentir» («Amor obra amb engany i amb falsedat amb els més lleials i als quals manca (no saben, desconeixen) extremament (del tot) la mentida»), i en canvi, «als truans, falç, inichs, fa jausir».

Pel que fa a l'estudi convé distingir entre la introducció, i els davantals i les notes als poemes. En la introducció Fratta incorpora els resultats de la recerca posterior a Riquer & Badia, com són la data de la mort de Jordi de Sant Jordi el 18 de juny de 1424, l'ascendència sarraïna del poeta i la correcció del nom del ,condottiero' Sforza que atacà per sorpresa les forces del rei Alfons a Nàpols a finals de maig de 1423. L'error de Francesco Sforza per Muzio Attendolo Sforza prové de Nicolau (1917), que fou qui identificà el ,condottiero' del vers i la circumstància del *Presoner*, si bé mai no es confongueren els capitans. Nicolau en el mateix lloc dóna les referències de Zurita i Soldevila que en les seves obres l'anomenen Muzio Attendolo i no Francesco, i reproduceix el document publicat per Giménez Soler (*Itinerario del rey don Alfonso V de Aragón y I de Nápoles*, Saragossa, Tip. de Mariano Escar, 1909) de quan arribà la notícia a València de la mort de Sforza (lletre al tresorer Ramon Berenguer de Llorac manant-li que pagui quinze florins d'or d'Aragó a «Brunito de Florencia, curreuo, quos ei graciosse concedimus et donamus quod novitate sive nova quam nobis denuntiavit seu adduxit quod Esforça capitaneus in regno Neapolis qui erat nobis rebellis publicus ab hoc seculo transmigravit», (València, 12 febrer 1424).

La confusió de nom, que no de personatge, passà de Nicolau a Riquer 1955 i a Riquer & Badia, i és mèrit de Siviero (1997) haver restituit el nom de Muzio Attendolo. Està bé que hi dediqui un espai en la introducció, però potser és descompensat en la brevetat de la biografia. De les dotze pàgines que conté, sis discuteixen l'ascendència mora de Jordi de Sant Jordi i tres l'episodi de Sforza. A diferència de l'autor, no penso que l'ascendència conversa de Jordi de Sant Jordi tingui cap conseqüència literària i menys lírica, com no la té la suposada ascendència jueva de Pedro de Santa Fe, la qual fins ara no s'ha documentat. Si Jordi de Sant Jordi fou adobat cavaller devia ésser pel seu valor en les armes i en la guerra. Pedro de Santa Fe, en canvi, s'incorporà entre els homes formats en el dret i en la ploma, i acompanyà el rei Alfons en la primera expedició italiana i consta el seu nom entre els sonadors d'arpa i d'instruments musicals (ACA, *Mestre racional*, reg. 420, 35v). Em fa l'efecte que la diferència entre els dos fills de conversos no resideix ni en la religió primera dels pares ni en la música, sinó en les armes i en les lletres, i per això l'un fou cambrer i cavaller i l'altre home de ploma i d'escrivania.

La història i la circumstància de la poesia, fins les formes mètriques i musicals, de Jordi de Sant Jordi convé explicar-les en el context de la cort del jove rei Alfons i amb especial referència a la reina vídua Margarida de Prades. Fratta, en canvi, ha renunciat a dibuixar aquest context a partir de la figura de la principal destinatària i protagonista dels poemes vinculats a la cort del jove rei Alfons, com feren Riquer & Badia. Margarida de Prades només regnà vuit mesos, i no pogué mantenir una cort, però sabem que es presentava sovint a la cort dels seus nebots els reis Ferran i el seu fill Alfons, i no es perdé l'avinentesa d'acudir a Perpinyà amb tota la

família reial i la noblesa d'Aragó i de Castella a la trobada amb l'emperador Segimon. Són conegudes les lletres de presentació del ministrer de Ferran I, i després d'Alfons, Rodrigo de la Guitarra, amb què la reina Margarida a Perpinyà l'envia a Arquimbald i a Mateu de Foix, presents allí per causa de les vistes amb Benet XIII i amb l'emperador Segimon. En canvi, no aprofita prou la troballa de Laureà Pagarolas (1988) d'uns versos de la *Cançó d'opòsits* copiats amb tota probabilitat el 1418 en la bossa d'un manual del notari Antoni Estapera. Aquesta notícia ens fa saber que en aquests anys Jordi de Sant Jordi era ja un poeta famós i que convé fer-lo de major edat. Probablement nasqué vers 1390, o no gaire després. Aquesta manca d'historicitat és en bona part la responsable d'algunes visions parcials i desviadament italianitzants de les característiques generals de la poesia de l'època, com ara el fet de presentar l'espiritualització de la dama des d'una lectura 'stilnovista'. Es tracta d'una característica que comparteix amb altres poetes del seu temps com fra Joan Basset, Arnau Marc o Lluís Icart, i que té molt a veure amb l'escola tolosana i amb la poesia mariana, en la qual s'arriba a desdibuixar la frontera entre l'elogi marià i la poesia amorosa. D'altra banda, també tenim la poesia de Melcior de Gualbes, que documenta en aquest motiu els estímuls de la tradició italiana i de Dante.

Fratta llegeix la tradició catalanoprovençal des de la seva formació italiana. Això no és un demèrit, fins és un exercici convenient, però s'ha de posar al seu lloc. No és el mateix la literatura comparada que la història de la literatura, i molt menys que la lectura d'un poeta des de la seva tradició i els nous estímuls que documentem en l'ambient. Això mateix es pot estendre a la psicologia amorosa i a la progressiva introducció del saber mèdic i escolàstic a la poesia, el qual l'apropa a Dante i als 'stilnovisti'. Però aquesta és una característica general de la literatura i la lírica romàniques des del segle XIV, que en la italiana s'inicia abans, però convé no confondre's ni establir relacions a partir de fenòmens que són més generals. Bona part del vocabulari escolàstic que Fratta retroba en Dante i en Jordi de Sant Jordi ('empremta', 'forma', la 'imaginatio' en les facultats del cervell i no al cor com als trobadors, etc.), es deu a l'escolàstica, al saber mèdic i a la psicologia comunes a tota la cultura occidental del moment.

Aquest saber s'havia convertit en una etiqueta de distinció i feia bonic lluir-lo en versos i en converses cortesanes, i cada vegada més a còpia que avançava el segle XV. El debat del poema XI (*Un cors gentil m'à tant enamorat*) s'ha de situar justament en aquestes discussions cortesanes. Fratta té raó a destacar Jordi de Sant Jordi en la tradició respecte de Gilabert de Pròixida, el qual encara fa del cor la seu de l'amor. Pels mateixos anys Lluís d'Icart escriví la *Consolació* o *Avís d'amor*, que testimonia la difusió de les doctrines mèdiques en la tradició lírica catalana. Precisament, la consideració del cor i el cervell és un motiu més per situar el poema de Bernat Serra que cita arran del poema XII (*Enyorament, enuig, dol e desir*) abans de Jordi de Sant Jordi i *Dos són los alts* de Jaume Marc després d'*Alt e amor d'on gran desig s'engendra* d'Ausiàs Marc. No podem llegir Jordi de Sant Jordi deslligat del seu context històric més immediat ni dels seus contemporanis.

Avui dia l'editor disposa de repertoris de la poesia occitana i del *Repertorio Informatizzato dell'Antica Letteratura Catalana* (RIALC), i aquests instruments han permès enriquir molt l'anotació. És bo fer-ne un ús llarg, però no cal farcir l'anotació fins a l'excés. Això cansa el lector i fa desmerèixer les bones troballes, que n'hi ha, siguin de probable deute o de documentació d'expressions i de frases de la lírica. Però un ús més crític i sospesat d'aquests instruments, acompanyat de la lectura dels textos, hauria permès a Fratta una anotació que mostrés la llarga influència de Jordi de Sant Jordi sobre la poesia catalana del segle XV, la qual no es veu reflectida en l'abundant anotació. Per exemple, sorprèn que no aparegui un poeta tan santjordista com Martí Garcia, el qual ja enriqueix l'anotació de Riquer & Badia. Els davantals i l'anotació han de permetre llegir un text en el sistema d'imitacions i d'emulacions que és sempre la lírica i en la qual es defineix i incideix el poeta.

En general, el medievalista cerca amb entusiasme els models d'inspiració italians perquè s'accepta que l'italianisme en la tardor medieval és un senyal de modernitat. És comprensible que aquesta tendència sigui més marcada en un editor de formació italiana, per al qual a més la memòria d'Arnaut Daniel va lligada a Dante. Fins és probable qui tingui raó a llegir 'este-

la' i no ,estella' en «plus penetrans que stella» (IX, 28), però Dante predica de la llum divina l'adjectiu ,penetrant'. No conec prou la ciència medieval, però una llum il·lumina perquè topa amb un objecte i hi reflecteix, mai perquè penetra. Una altra cosa, és clar, és la llum de Déu. En la grafia medieval ,stela' podia acabar escrit ,stella' per llatinisme, i sempre tindrem l'homografia amb ,estella' fins si és escrit ,stela'. Sigui com sigui, llegir ,stela' (,estrella') és una proposta digna de tenir en compte. Si la *Cançó d'opòsits* documenta la incidència de la poesia italiana, el model d'Andreu Febrer i la pròpia poesia de Jordi de Sant Jordi assenyalen que experimentava en l'art d'escriure sobretot amb gèneres i motius trobadorescos i francesos en la construcció d'una tradició pròpia; exempli gratia, *Lo canviador* (XVI) refà en les formes de la balada francesa els motius trobadorescos del maldit, com assenyala Isabel de Riquer (*Lo canviador de Jordi de Sant Jordi: maldit*, dins «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», XLV, 1995-96).

En la meua edició de Romeu Lull, vaig escriure (1996) que en l'obertura d'una composició sol actuar el recurs a la memòria, i que per això els inicis d'una composició són el millor lloc per a conèixer la memòria del poeta. Doncs bé, una balada de Guillaume de Machaut comença «Loing de vous souvent souspir,/ douce dame debonnaire,/ pour ce que trop fort desir/ a veoir vo dous viaire...» , i Jordi de Sant Jordi «Sovint sospir, dona, per vós de luny/ e sospirant...» (IV). Oton de Grandson fou fet presoner a la batalla naval de la Rochelle el 1372 per les forces castellanes, endut a Castella i, finalment, rescatat pels anglesos. Amb la seva presó a Castella s'ha relacionat una composició d'aquest poeta que comença «Lointain de moy, en estrange treee/ laisse mon coeur, m'amour e ma pensee...» (H. Braddy, *Chaucer & Graunson: The Valentine Tradition*, dins «Proceedings of the Modern Language Association of America», LIV [2], 1939).

Fratta ha fet l'exercici de llegir Jordi de Sant Jordi des de la modernitat de la lírica italiana, resta pendent veure-la des de l'actualitat de la lírica i la música franceses, tan de moda des dels temps de Joan I i durant tota la primera meitat del segle XV.

Jaume Torró Torrent

M. Mercè HOMS I BRUGAROLAS, *El sindicat remença de l'any 1448* (Col·lecció «Documents de l'Arxiu Municipal», 11), Girona, Ajuntament de Girona 2004, 691 p.

En l'apèndix I de la seva *Historia de los Remensas*, Jaume Vicens i Vives citava el lligall d'ACA, *Reial Patrimoni* 2609, de finals del s. XV, en els folis del qual més d'un cop es fa esment de «les fermes del cindicat del senyor rey don Alfonso». Vicens no arribà mai a conèixer directament en què podien consistir les dites fermes, però fou conscient del valor històric que podia tenir aquell document, sobre el qual es basà en gran part el sindicat posterior dels anys 1488 i següents, que ell va estudiar i valorar adequadament en *El gran sindicato remensa (1488-1508)*, Madrid, CSIC 1954.

Com confessava ell mateix i és prou sabut, Vicens va estudiar el fenomen remença sobretot en la seva última etapa, durant l'època de Ferran II, quan el problema arriba al seu desenllaç. Per a les etapes anteriors s'havia refiat de la documentació publicada dins *Guerra y levantamiento de Cataluña* en els vols. XIV-XXVI de CODONACA, i en els documents aportats en els estudis d'Antoni de Bofarull i Brocà (*Historia crítica civil y eclesiástica de Cataluña*, Barcelona 1876-1878), Fidel Fita (*Lo Papa Benet XIII y los pagesos de remensa*, dins «La Renaxensa», II [1875], 11-16, 81-85, 122-130; *Los reys d'Aragó y la Seu de Girona*, Barcelona 1876), Josep Coroleu (*El feudalismo y la servidumbre de la gleba en Cataluña*, Girona 1878), Salvador Sanpere i Miquel (*Barcelona: son passat, present y pervenir*, Barcelona 1878; *L'alsament de Mieres*, Barcelona 1879; *Barcelona en 1492*, Barcelona 1893), Josep Pella i Forgas (*Historia del Ampurdán*, Barcelona 1880), Julián de Chía (*Bandos y bandoleros en Girona*, Girona 1890), A. Brutails (*Étude sur la condition des populations rurales du Roussillon au Moyen Âge*, París 1891), Francesc Monsalvatge

(*Introducción a la colección diplomática referente a la guerra social de los remensas*, dins *Colección diplomática del condado de Besalú*, t. XIII de les «Noticias Históricas», Olot 1906), Eduardo de Hinojosa (*La pagesia de remensa en Catalunya*, Barcelona 1902; *Le servage en Catalogne*, París 1902; *El régimen señorial y la cuestión agraria en Catalunya*, Madrid 1905), Elies Serra Ràfols (*Fernando el Católico y los payeses de remensa*, Lleida 1905) i W. Piskorski (*El problema de la significación y del origen de los seis «malos usos» en Cataluña*, Barcelona 1929).

La documentació aplegada en aquells estudis tenia un denominador comú: no era ni sistemàtica ni exhauria la matèria remença de cap fons arxivístic concret, i per aquesta raó, a part d'ésser parcial i limitada, deixava alguns períodes en la foscor total. Per a Vicens era un axioma que la història completa del moviment remença estava per fer. L'any 1993, en un moment que els estudis sobre el problema remença s'havien reemprès amb força i s'havien renovat arran del cinquè centenari de la sentència de Guadalupe, escaigut el 1988, Paul H. Freedman publicà *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya Medieval*, on identificava un exemplar del «sindicat del rei Alfons» en un lligall de l'AHMG. L'any 1999 l'Ajuntament de Girona, en el marc d'una política arxivística digna d'aquest nom, encarregava la transcripció i publicació del document a M. Mercè Homs i Brugarolas, coneixedora de la qüestió remença, gràcies als estudis menats anteriorment amb Josep Canal i Roquet.

El document de l'AHMG podria no ésser l'únic exemplar del seu gènere que s'ha conservat. Mentre no n'apareguin d'altres, tant o més complets que el de Girona o en estat fragmentari, el seu valor és inestimable. Per començar, és significatiu que s'hagi conservat a Girona, territori remensa, on els senyors eclesiàstics i feudals van fer una oposició aferrissada a les reivindicacions dels pagesos; també és significatiu que s'hagi conservat en l'arxiu d'una institució municipal controlada per la corona. El que deia Monsalvatge a propòsit de les assemblees de pagesos celebrades des del 13 d'octubre del 1448 al bisbat de Girona fins al 13 de febrer del 1449 al d'Elna ha quedat plenament confirmat amb la troballa. Això dona esperances que algun dia potser serà possible d'identificar documentació semblant del temps de Joan I o del rei Martí, car se sap que a finals del s. XIV els pagesos havien ofert a la corona 60.000 o 80.000 florins per a compensar els senyors de les pèrdues que suposaria l'abolició dels mals usos exigits als pagesos. El document ara publicat és una anella essencial, que en pressuposa d'anteriors —ara com ara desconeguts— en el descabdellament del problema remença. Perquè al capdavall la *Sentència de Guadalupe* del 1486 es basava en els mateixos principis generals que Joan I ja negociava amb els remences del seu temps per a trobar una sortida a llur condició social injusta: commutació dels mals usos en rendes o censos perpetus, prèvia estimació de l'import de les servituds, i conversió dels remences en arrendataris, obligats a pagar delmes, primícies, censos i altres drets o fruits de la terra.

L'editora del text n'explica la troballa a l'arxiu referit i tot seguit n'esbrina el contingut, els elements estructurals i els formals. En el contingut l'autora engloba la llarga introducció amb què comença el ms., tot el cens dels 10.425 pagesos de remença, homes propis i afocats, distribuïts en 912 parròquies: 419 del bisbat de Girona amb 5.574 individus, 122 del de Barcelona amb 1.890, 162 del de Vic amb 1.725, 115 del d'Urgell amb 647 i 94 del d'Elna amb 589 individus; els síndics elegits, tots del bisbat de Girona; els notaris reials i els seus delegats. L'autora reafirma més d'una vegada que el ms. de Girona és còpia d'un original més complet, del qual s'han descarregat, per exemple, els noms dels síndics, procuradors i actors dels altres bisbats, i la lletra del rei en la qual donava llicència als pagesos per a fer el sindicat i la talla (ACA, AR, r. 3148, f. 129, tal com assenyala Vicens Vives, *Historia de los remensas (en el siglo XV)*, Barcelona 1978, p. 51, nota 45? O ACA, AR, r. 2616, f. 297v-299r, com assenyala Mercè Brugarolas, p. 34, nota 49? O tots dos registres?). La nota que hi ha al final del document, data da el 25 de juny del 1460, planteja el dubte si el ms. fou copiat aquell any o és còpia tardana d'un original clos el 1449 o bé en una data no gaire allunyada d'aquest any, per ara indiscernible; Mercè Brugarolas sembla inclinar-se per la primera possibilitat. Que el document és còpia, ho reblaria el fet que hi ha 15 repeticions i algun error menor, a part de les múltiples autocorrecions de l'escrivà.

En l'apartat dels elements estructurals del ms., l'autora estudia les tapes, el paper, les seves filigranes i l'estat de conservació del document. En l'apartat dels elements formals, l'autora considera la foliació (quàdruple), l'escriptura i les característiques de les lletres emprades, sense definir-les; una part dels registres de remences la veu escrita en lletra de finals del XV o principis del XVI, la qual cosa indicaria que aquesta part del document referent als remences giro-nins hauria estat copiada o afegida al lligall en una data posterior a 1460, sense que l'autora vagi més enllà d'assenyalar el fet, segurament perquè en la seva introducció havia exclòs de tractar-hi problemes històrics específics relacionats amb la qüestió remença. En canvi, hauria estat oportú aprofundir en aquest aspecte, perquè els afegits, si efectivament són de finals del XV o principis del XVI, haurien d'ésser posats d'alguna manera en relació amb el sindicat remença que es forma a partir del 1488, després de la *Sentència de Guadalupe*, perquè consta que el document del 1448 fou reutilitzat el 1488 per a establir el nou cens de pagesos que havien de contribuir. A més, hom es pregunta quin paper tenen les diverses foliacions en la configuració del ms. És clar que per a relacionar fructíferament entre ells aquests diversos elements, l'autora hauria hagut de procedir a examinar un per un els diversos plecs que formen el ms., aspecte que no ha estat tocat i és bàsic per a entendre la història que hagi pogut tenir qualsevol còdex.

Després dels apartats dedicats a descriure el manuscrit i el seu contingut, l'autora ofereix una llarga i prou detallada 'ratio editionis' del text i una explicació fil per randa de la manera com s'han confeccionat els quatre índexs que coronen el llibre: d'antropònims, de topònims, d'institucions i organismes, de càrrecs i oficis. No cal dir que la feïna que ha suposat confeccionar-los confereix un valor inapreciable al volum i s'agraeix vivament.

Una observació voldríem fer a propòsit de la llarga introducció que precedeix el cens dels pagesos del 1448-1449. L'autora en descriu el descabellament i les diverses parts i, per la raó que hem insinuat abans, obvia referir-se a un aspecte essencial que apareix amb gran claredat en el principi de la introducció. Es tracta d'allò que Vicens i Vives anomenava la base ideològica del moviment remensa, influïda per consideracions religioses i idees provinents del món jurídic. Citant Pella i Forgas, Vicens esmentava la teoria dels remences segons la qual Adam va morir intestat i, per això, tot era de tothom. Ignorem si aquest atac a la propietat privada era d'arrel religiosa o jurídica; es fonamentaria en tot cas en un concepte molt radical de la llibertat humana. El fet és que el sindicat del 1448 s'obre amb una declaració de principis que combina elements religiosos amb elements jurídics i 'històrics'. Els elements religiosos van al davant, atès que el document s'obre amb la piadosa invocació del nom de Jesucrist. I ràpidament hom esmenta que Déu es va fer home per tal de destruir el vincle de la servitut antiga i restituir la primitiva llibertat als homes, «quos natura liberos protulit et ius gentium iugo substituit servitutis». Aquesta declaració teològicourídica ha estat posada al principi del document com a pòrtic de la 'història' que immediatament exposa el redactor de la introducció:

«En temps remots, els antics prínceps, per exaltar el nom de Jesucrist i augmentar la fe ortodoxa, van conquerir Catalunya lluitant contra els pagans amb els seus exèrcits; vençuts aquells amb l'ajut de Déu, sense el qual no es pot dur a terme res de bo, van regenerar alguns dels dits pagans amb la gràcia del baptisme. Els pagans que no es van voler batejar a causa de la seva rústica duresa els van subjugar, amb el propòsit i la intenció neta que, mitjançant la pena de l'exacció de les servituds i amb el desig d'alliberar-se'n, s'afanyessin a demanar el baptisme. Si es feien batejar, immediatament eren alliberats de les servituds i eren tractats com els altres cristians. La servitut general imposada als pagans es concretà en cinc usos: intestia, cugúcia, exorquia, àrsia i remença, amb tot el que hi està relacionat; i aquestes servituds s'anomenen popularment mals usos. Més tard els antics prínceps van fer posar per escrit aquests mals usos, que no s'havien codificat mai, i els van aplicar no solament a les persones dels pagans, sinó àdhuc a les dels cristians, contra tot manament de la llei de Déu. De manera que avui, expulsats ja tots els pagans de Catalunya, de grat o per força qualsevol cristià que neix en aquells masos o llocs on les servituds personals, és a dir, els mals usos solen ésser exigits, és, de nom i de fets, home propi, soliu, afocat i de remença,

amb la seva dona i fills nats o neixedors; i a aquests cristians les servituds els són exigides de manera horrible i absoluta, en forma activa i pasiva, contra tota disposició primer de la llei natural, segon de la llei de l'Escriptura i en tercer lloc de la llei de la gràcia. En primer lloc, al principi regia la llibertat natural. En segon lloc, diu el profeta Jeremies: «Això diu el Senyor: que cadascú alliberi el seu esclau o la seva esclava, si és hebreu o hebrea, i que ningú no tingui domini sobre un home lliure, perquè és el seu germà; i avui això s'ha d'aplicar als cristians. En tercer lloc, Jesús va voler assumir la naturalesa humana per tal de destruir el vincle de la nostra antiga servitut i restituir-nos a la llibertat primitiva».

Aquest text condensa la teoria que tenien (o havien elaborat) els remences sobre l'origen històric dels mals usos: constituïen una mesura dràstica adoptada al principi de la història de Catalunya per tal de forçar els moros a fer-se cristians. I la impugnaven amb armes teològiques. Suposant l'origen dels mals usos en temps reculats i donant-ne una explicació purament històrica, és a dir, contingent i, a més, de caràcter pejoratiu i vexant, es comprèn que els remences poguessin escriure l'any 1388:

«E com haïam entès quel temps de la servitut, en la qual foren estrets tots los habitants e habitants de Catalunya la Veyla, de pagar exorquia, intestia, cogucia e altres drets, segons les cròniques, és ja passat...» (MONSALVATGE, p. 167).

La intervenció dels juristes en aquests textos és evident, perquè ells sabien llegir els *Usatges*, els *Costums* de Pere Albert i tots els altres textos legals i consuetudinaris que reglamentaven o atenuaven els mals usos. Sabien, a més, que la constitució *Sapien tuyt*, atorgada per Jaume I a la Cort de Lleida de l'any 1242 (*Constitucions de Catalunya*, lib. I, tít. I, c. 3) contemplava els casos de sarraïns i jueus convertits al cristianisme, els quals, pel baptisme, adquirien la mateixa condició jurídica que els cristians. I es tractava de juristes amb sensibilitat sociològica, que sabien veure clarament la distància que separava unes normes i uns costums obsolets de la mentalitat i la sensibilitat normal de la gent que les havia de suportar. Que atribueixin l'origen dels mals usos a les disposicions preses contra la minoria sarraïna que quedà a Catalunya després de la conquesta franca, obre dos interrogants: Alguna minoria d'aquestes treu el cap escadusserament a la Catalunya de la Baixa Edat Mitjana; quin era el seu 'status' i règim jurídic? Era possible d'assimilar-hi els remences?

Segona pregunta: Els juristes catalans medievals podien conèixer tan o més bé que nosaltres, en tot o en part, la documentació d'època carolíngia fundacional, on hom cercaria els mals usos endebades; per tant, eren conscients que llur introducció als *Usatges* i altres reculls legals o consuetudinaris havia estat un acte de força, un abús, que ells qualificaven com a contrari a les lleis divines i humanes. El fet d'argumentar amb la *Bíblia* i la teologia a la mà és del tot intencionat, atesa la posició de les institucions eclesiàstiques en el conflicte. Però hi ha quelcom més que una polèmica social, on els actors fan servir totes les armes disponibles. Les reivindicacions dels remences tenen un 'status' conceptual precís i definitivament decantat: la supervivència dels mals usos és vista com una situació arcaica, anòmala, plenament superada i que s'ha d'acabar. Valdria la pena de rastrejar en els documents del conflicte remença de la primera època si aquest constructe historicojurídic i teològic és un 'hàpax' o si n'hi ha d'altres, i si els elements teòrics en què se sustentava l'acció dels remences i dels seus partidaris en les classes altes il·lustrades són reduïbles a aquell.

En aquest sentit, una exploració d'obres sobre moral i dels sermonaris catalans conservats podria ésser oportú, tant com l'estudi de les glosses als textos jurídics catalans on apareixen els mals usos. No és irrellevant, a parer nostre, que en la introducció a un cens remença de naturalesa contributiva hi apareguin consideracions jurídiques teòriques derivades d'una certa idea d'història del dret autòcton. Aquests elements han hagut de tenir una elaboració o altra, i per ara no en sabem l'iter'. En canvi, és prou coneguda la reacció d'Eiximenis contra el món pagès del seu temps, paral·lela al seu entusiasme per la mercaderia. Els mercaders —encara que no només ells— dominaven els municipis i la Diputació, és a dir, les institucions que van formar

el pol anti-remença. N'hi ha per pensar que el conflicte agrari català de la Baixa Edat Mitjana dividí la societat de dalt a baix i que en la guerra civil del XV hi confluïren, a més d'uns interessos de classe i d'una lluita pel poder, una contraposició aspra de concepcions teòriques molt diferents sobre la vida social. La panoràmica d'aquestes concepcions és un assumpte que reclamaria treballs de camp específics. Realment, la història dels remences inclou encara moltes qüestions pendents.

Afegirem sense fer-ne retret a ningú que el text de la introducció conté referències a lleis romanes i a constitucions catalanes, la font de les quals hauria estat oportú d'assenyalar en nota. Després del que acabem de dir, no es pot trobar estrany que el regitzell de citacions legals del document hagi excitat la nostra curiositat. Redactada per un equip de juristes entre els quals n'hi havia d'haver alguns que treballaven a la cancelleria reial, la introducció s'ofereix com una primera mina a explorar fins al més mínim detall. D'una primera lectura hom treu la conclusió que davant la magnitud del canvi social que proposaven els remences, la cort es va armar amb tots els recursos de la legalitat haguts i per haver, perquè tothom era prou conscient de la gravetat i de les conseqüències del pas que es donava i de les resistències que havia de suscitar en el pol dels senyors directament afectats.

Algunes lectures del text llatí de la introducció ofereixen dificultat. No és impossible que el *restituit* de la línia 4 de la p. 45 sigui correcte, però hom esperaria un *restituerit*, puix que forma part d'una oració final. El *non tamen in personis* de la línia 11 de la p. 46, el llegiríem *non tantum in personis*. Més avall, línies 13-14, *sive ut sive gratis*, hauria d'ésser *sive vi sive gratis*. Més avall, línia 19, *contra omnimodam prime legum nature* seria millor *contra omnimodam prime legis nature*. A la línia 12 de la p. 47, *benigniter animentes* seria *benigniter annuentes*, o potser encara millor *benigniter annuens*, concordant amb un anterior *rex*. A la p. 48, línia 16, *tam coniunctum* hauria d'ésser *tam coniunctim*, relacionat amb el posterior *quam... divisim*, expressió freqüent en textos jurídics, que la major part de les vegades ha estat correctament llegida, llevat de la p. 51, línies 10-11 (*coniunctum et divisum*). A la p. 49, línia 9, *excepcion nec moverii* són formes incorrectes, la primera per probable defecte de terminació, la segona per excés de la segona, i'. El *redegum et furtuitam salva* de la línia 10 de la p. 52 no es deixa entendre bé. El *rovocari* de la línia 21 de la p. 53 deu ésser *revocari*. A la p. 54, línia 17, l'expressió *volunt iudici in illam penam conventam*, deu ésser *volunt iudici...*. Més avall, línies 22-30, *Que pena... maneat* hauria d'ésser *que pena... maneat*. A la p. 55, línia 1, *quantum* és *lapsus calami* per *quantum*. Més avall, línia 4, *reali solutionis* no concorda. Més avall, línia 19, *censualum* seria millor *censualium*. A la p. 56, darrera línia, *obstate lege* és *obstante lege*. A la p. 57 línia 9, *et auctentice incipiente si qua mulier posite e'*, creuríem que és *et auctentice incipienti Si qua mulier, posite c'*. Més avall, línia 17, *integrum* és *lapsus calami* per *integrum*; i línia 20, *specialiter et signatur* és *specialiter et signanter*. I en la penúltima línia, *per quoscumque officialis* és *per quoscumque officiales*. A la p. 58, línies 26-27, *talis allegatio in iudicio vel extra et aliquem minime admittatur*, és *talis allegatio in iudicio et extra et alias minime admittatur*. La p. 59 línia 25, *sencundas* és *lapsus calami* per *secundas*. Altre lapsus a la p. 60 línia 9, *obitinendum* per *obtinendum*. Un altre a la p. 61, línia 29, *relavare* per *relevare*. A la p. 62 línia 22, *dicti constitutentis* és *dicti constituentes*, repetit més avall, i aquest cop ben transcrit, a la línia 33.

Tot això no obstant, perquè es pot solucionar amb una clàssica fe d'errades, l'edició d'aquest cens de remences dels anys 1448-1449 ve a recordar que la qüestió no és ni de bon tros tancada des de cap punt de vista: falten encara aportacions documentals, falta esbrinar en les diverses sèries de documents coneguts i coneixedors quins són els líders del moviment en les seves diverses fases, establir els períodes de cada liderat, les diferències —si són perceptibles— en la conducció dels lideratges, els juristes que van escriure des dels dos punts de vista enfrontats, l'anàlisi acurada d'aquests textos, tant si són textos molt directes, com el de la introducció del volum de Mercè Brugarolas, com si són textos que es refereixen a la problemàtica remença de forma més indirecta o incidental. Augurem que la publicació oportuníssima del

document de l'AHMG sigui un senyal per a la represa dels punts esmentats i de tots els altres que la imperícia del qui signa aquestes ratlles no li deixa ni tan sols imaginar.

Jaume de Puig i Oliver

Joan Ramon FERRER, *De antiquitate legum*. Estudi introductori, edició, traducció i notes d'Antoni COBOS. Pròleg de Mariàngela VILALLONGA. Apèndixs de Maria TOLDRA (Studia Humanitatis, 1), Bellcaire d'Empordà, Edicions Vitel·la 2006, 186 pp.

No és pas cap novetat dir que hi hagué una relació estreta entre l'estudi de les lleis i l'eclosió de l'humanisme a Itàlia i la seva difusió a d'altres països, també al nostre. Molts dels primers humanistes foren juristes i fou el seu contacte amb el món del dret el que els portà a l'oratoriat i a l'epistolografia, a un coneixement més aprofundit de la gramàtica i la retòrica del llatí clàssic. Les feines curials que assumiren i les missions diplomàtiques que els foren encarregades els permeteren d'escorcollar arxius i d'identificar còpies d'autors fins aleshores no considerades que contribuïren a conèixer més bé la llengua i els continguts de les obres antigues i a depurar el llatí usual del seu temps. Tot plegat és prou ben conegut, en termes generals.

Allò que sí és una novetat és que ho puguem conèixer més bé en relació amb la nostra cultura. Que també en el cas català molts juristes podien usar de bon llatí i figuren en la nòmina dels nostres primers humanistes també era clar, només calia revisar el repertori biobibliogràfic que Mariàngela Vilallonga elaborà i publicà ja el 1993 (*La literatura llatina a Catalunya el segle XV*). Però fa ben poc que disposem d'una edició adequada d'un dels nostres juristes quatrecentistes, educat a Itàlia, autor d'obra profusa i variada en llatí i repetidament esmentat amb valoracions diverses.

El Dr. Antoni Cobos Fajardo acaba d'editar a Edicions Vitel·la —empresa editora d'aparició recent i amb ambició— el *De antiquitate legum*, de Joan Ramon Ferrer. Cobos és especialista en Ferrer i havia dedicat la seva tesi doctoral al voluminós tractat sobre els pronoms, *De pronominibus suique natura*, del barceloní, així com articles a les epístoles i a la poesia de Ferrer i a la seva relació amb humanistes italians. Nat el primer quart de segle XV i traspassat a Barcelona el 1490, Ferrer fou contemporani de Valla o del Poliziano, deixeble de Guarino de Verona i de Francesco Accolti, i forma part del catàleg d'homes il·lustres que dreçà Pere Miquel Carbonell. Havia rebut, sí, l'atenció d'estudiosos com ara Josep M. Casas Homs, Francisco Rico i Mariàngela Vilallonga. Però la manca d'un estudi aprofundit de la seva obra feia que se'l valorés amb una ambivalència decantada cap al pol pretesament negatiu; de més presència de pes mort medieval que de volada humanística. El mateix Antoni Cobos ja havia posat de relleu en un article anterior que la presència d'autors medievals en l'obra gramatical de Ferrer no s'havia de considerar cap demèrit, sinó una pruija d'exactitud en les fonts, atès que també n'hi esmenta d'altres i es mostra prou conscient de quins són 'autores elegantes' i a quins cal donar més valor.

M. Vilallonga ha defensat entre nosaltres la posició que els nostres humanistes —per als quals ha calgut reivindicar fins el nom—, no els hem pas d'exigir més del que exigim a d'altres, fins als italians mateixos. En tots es poden percebre en graus diversos romanalles medievals, maneres escolàstiques i aspiracions més modernes, més empeltades amb els temps nous, amb els aires d'Itàlia. Si els contrastem amb un patró ideal, inexistent enlloc, aleshores tots semblaran pobres. Tenim, però, val a dir-ho, un conjunt prou rellevant d'humanistes catalans —catalans, mallorquins i valencians, si som precisos— que esperen estudis i edicions que els valorin i els facin surar com mereixen en el context cultural dels nostres Quatrecentes i Cincentes.

Ara Cobos, en l'estela del que ja podem anomenar 'tradició' d'estudis filològics humanístics que encapçala a Girona l'esmentada professora M. Vilallonga, de qui és deixeble i col·lega, rebla el clau amb aquesta edició d'una obra jurídic-polèmica de Ferrer, en la qual no única-

ment aplega arguments i dades per valorar-hi l'humanista, sinó que també ofereix la possibilitat de llegir directament el llatí i les idees de Ferrer, que finalment és editat, al cap dels segles, i d'analitzar-ne, si cal, amb criteri propi les aportacions. Precisament l'edició que comentem, acompanyada d'estudi introductori, inicia la col·lecció «*Studia humanitatis*» de textos i estudis humanístics, que dirigeixen la Dra. Vilallonga i el mateix Dr. Cobos, i que té previst d'avançar en l'edició d'altres autors, l'obra dels quals es troba en tràmit de recerca i anàlisi.

Joan Ramon Ferrer viatjà a Itàlia, primer a Ferrara i després a Bolonya, on estigué entre 1447 i 1451. Hi estudià dret amb professors eminents i retornà, al contrari del que digué Nebrija de molts que hi anaven, no sols carregat de fórmules jurídiques sinó enriquit pel coneixement dels autors llatins i capacitat a fer fructificar aquesta riquesa. És a Bolonya mateix que protagonitzà el 1448 la controvèrsia amb Antonio de Sicília que constitueix el contingut del *De antiquitate legum*, una disputa pública sobre l'antiguitat de les lleis del *Digest*, de les quals Ferrer demostra, oposant-se la seu adversari, que no són anteriors a Crist. Un cop celebrat el debat es fa certificar el seu triomf per diversos avaluadors de prestigi, i n'inclou els parers rebuts a la fi del seu text. Aquests, professors seus i jutges en la disputa que manté, lloen la capacitat de Ferrer, tot just estudiant. Es tracta d'Antonio Mincucci da Pratovecchio, Scipio de Gozadinis, Giambattista di Sampiero i Gaspare della Ringhiera, tots ells juristes, i Giovanni Lamola, professor d'oratòria, que pondera també la vàlua de Ferrer en filosofia, oratòria i belles lletres.

En els dos discursos seguits que formen el *De antiquitate legum* Ferrer utilitza amb destresa les lleis del mateix *Digest* i les referències a les obres d'autors medievals i clàssics. La demostració sobre la datació de l'aplec justinià i l'elaboració d'un esquema cronològic dels principals juristes que hi intervingueren, les assoleix a partir d'una lectura adequada de la crònica de Martin de Troppau, de Sant Isidor i de Vincent de Beauvais, dels historiadors llatins, de Ciceró... El seu treball exhibeix un mètode de contrast de les fonts que remet inevitablement a les millors experiències d'alguns contemporanis italians i també, d'una manera més global, a la consciència de profunditat històrica, de distància cronològica entre el seu temps i l'època romana, que és un tret clar d'allò que se n'ha dit la 'revolució cultural' humanística i permet superar la superposició difuminada d'autoritats de la mentalitat medieval.

En el decurs de les argumentacions, fins i tot amb un cert escrúpol per part de Ferrer mateix, queden situats en una posició incòmoda els grans comentaristes i glossadors jurídics, els mestres de més pes en aquell moment, invocats pel seu contrincant: Bartolo de Sassoferrato i Francesco Accursio. Filologia i història, en què també era destre el nostre humanista, avantatgen clarament la visió acrítica que confia únicament en la doctrina rebuda. Primer de tot els textos, només després els comentadors, és el lema de Ferrer. Un altre tret que Cobos assenyalava com a humanístic.

De l'obra se'n conserva un sol manuscrit, en pergamí, el que ara s'edita, el núm. 614 de la Biblioteca de Catalunya, probablement copiat a Itàlia i destinat per la seva factura elegant (caplletres decorades que es reproduïen a les pàgines 95 i 183) al mecenes de Ferrer, l'arquebisbe de Tarragona Pedro de Urrea, a qui adreça l'epístola dedicatòria que obre el text. L'edició és precedida d'un pròleg de M. Vilallonga, que situa l'edició en el context de la recerca sobre aquestes temàtiques en els darrers anys (7-10), d'una introducció (11-82) i d'una bibliografia molt completa (83-92).

La biografia de Ferrer, amb aportació de les darreres dades que actualitzen altres esbossos biogràfics proporcionats anteriorment pel mateix Cobos, ocupa la primera part de la introducció (11-30). Tot seguit trobem una relació comentada detalladament de l'obra conservada i perduda del barceloní (en prosa i en vers, jurídica, epistolar i diversa, 30-58). Segueix la presentació de l'obra objecte d'edició, amb una descripció rigorosa del ms. i de l'estructura del text (59-72), identificació dels jutges i comentari dels arguments esgrimits per Ferrer en els dos discursos que integren aquesta obra (72-77). Finalment unes conclusions breus i didàctiques posen de relleu els trets principals de l'humanisme de Ferrer (77-79), i s'indiquen els criteris d'edició i abreviatures emprades per l'autor (79-82).

L'edició pròpiament dita del text llatí, amb la versió catalana acarada (96-149), és pulcra i llegidora. El text llatí s'ha dividit en paràgrafs a fi que es pugui seguir més bé l'equivalència catalana i hi trobem els corresponents aparats crític i de fonts. En la versió catalana un apartat propi de notes explicatives ens identifica personatges i passatges esmentats.

Al final, uns apèndixs a càrrec de Maria Toldrà donen a conèixer el procés informatiu obert a la mort de Joan Ramon Ferrer i altres documents que s'hi relacionen, a partir dels quals ha estat possible refer una biografia més completa del personatge. El fet que Toldrà i Cobos formin part d'un mateix equip d'investigadors i que hagin trobat la manera de col·laborar diu molt a favor d'ells en un context acadèmic en què el treball en equip troba encara resistències, val a dir-ho. Completen aquesta edició, i són ben útils, diverses taules: *Index fontium, auctorum et operum* (165-169), *Index locorum* (71-72) i *Index nominum* (173-182).

El conjunt de l'edició s'ha de valorar, doncs, ben positivament, tant pel fet de ser una aportació al coneixement de primera mà dels nostres humanistes, en aquest cas un jurista, com també pel fet que ha estat feta amb rigor i capacitat. Naturalment sempre és possible que s'esmunyin dins un treball com aquest algunes petites imperfeccions que no desmereixen el conjunt de l'obra i que el lector pot esmenar fàcilment damunt l'exemplar. Per això esmentem les que ens ha estat possible d'identificar en la nostra lectura (entre parèntesi el paràgraf). Pel que fa a la distribució en paràgrafs a la p. 98 ens sembla observar que l'inici del paràgraf 10 del text llatí no coincideix amb el del text català. A la pàgina 99 (15) es tradueix inadvertidament *scientiarum auctoritate predictis* per *dotats de la màxima autoritat científica de les ciències*. A la p. 100 (18) s'ha esmunyit *recolzament* en el sentit de *suport* (també p. 132 (75): *els arguments... es recolzen*). A la p. 101 (25) trobem *en bon punt* per *tan bon punt*, i a la 103 (2) *pensar en depositar les armes* per *pensar a depositar les armes*. A la p. 130 (66), *en dos ocasions* per *en dues ocasions* i a la mateixa pàgina (nota 64) *Specus maius* per *Speculum maius*, de Vincent de Beauvais. A la p. 133 (76) llegim *Sèneca, més respectable dels moralistes* per *..., el més respectable...* (*grauissimus*).

Altres minúcies són més opinables. A la p. 102 (28) el verb llatí *videor* traduït per *semblar* comparteix frase amb *ser* i pot induir a creure que *semblar agrair* és *aparentar ser-ho*, és a dir, el contrari de *ser-ne* realment, quan el que es vol dir, a parer nostre, és que un hom vol ésser agrair i, a més, *aparèixer* o *mostrar-se* com a tal. Igualment resulta una mica exòtic dir que Crist s'encarnà, no *de la Verge Maria* (*ex Maria Virgine*) com diu el llenguatge usual, sinó *gràcies* [!] a la Verge Maria (p. 195 (9)) o que vingué al món *dins la Verge* (p. 111 (1)).

Com ja dèiem, el *De antiquitate legum*, de Joan Ramon Ferrer, a cura d'Antoni Cobos, fa una aportació pel que representa el volum mateix, però també pel fet que obre col·lecció. Si les previsions es compleixen, doncs, disposarem en poc temps d'un conjunt d'edicions de textos humanístics posades a l'abast del lector interessat, i sobretot de l'investigador que sovint, des d'àmbits pròxims i contigus al de la filologia llatina, les reclama amb insistència per poder completar el panorama cultural i afinar en l'anàlisi. No és pas un cas singular si tenim present que en els països del nostre entorn els estudis humanístics han viscut un moment de creixement en els darrers anys, però és bo de comprovar que, en això almenys, ens trobem, gràcies a esforços múltiples, en una situació, feliç, de normalitat. Una normalitat en la recerca que es veurà ara, mitjançant la nova col·lecció, reflectida també en els prestatges de llibreries i biblioteques. «Nil utilius, nil honorabilius, nil praestantius, nil denique diuinus esse puto... —són paraules del mateix Ferrer— *quam labores et cogitationes suas in communitatis multorumque utilitatem conuertere*».

Narcís Figueras Capdevila

Miguel NAVARRO SORNÍ, *Alfonso de Borja, papa Calixto III en la perspectiva de sus relaciones con Alfonso el Magnánimo* (Col·lecció Biografia, 35), València, Institució Alfons el Magnànim de la Diputació de València 2005, 664 pp.

El present volum és la tesi doctoral de l'autor en la Facultat d'Història Eclesiàstica de la Universitat Gregoriana de Roma, una part de la qual, la que en el llibre ocupa les pàgines 377-570, havia ja estat publicada i també objecte d'atenció en la mateixa secció de recensions d'«ATCA», XXV (2006), 231-234; hi remetem el possible lector, perquè certes característiques són idèntiques en ambdós títols; aquestes ja són, doncs, conegudes, i mirarem de no repetir ací allò que ja hi és posat a l'abast del públic.

El present volum, basat en una quantitat considerable de documentació arxivística d'arxius valencians, de l'ACA, del Vaticà i d'italians (603-608), i d'una llista bibliogràfica ben pròxima a la completa (608-655), va resseguint pas per pas els moments de la biografia d'Alfons de Borja, Calixt III, sobre cada un dels quals informa amb ple coneixement de causa; i quan, com s'esdevé en els primers anys de la biografia papal, les informacions no permeten d'arribar a més concreció, l'autor opta per solucions crítiques més aviat poc propenses a seguir tradicions enaltidores de glòria local o personal, exageracions d'historiadors de bona fe, de les quals Navarro s'allunya (122-123).

Un cop introduïts en la present reconstrucció dels fets ens trobem amb una situació, que per ventura fou quelcom més que anecdòtica: les pàgines que van de la 62 a la 70 ens permeten d'assistir a una tensió entre el jove rei Alfons Trastámara i el papa de la unitat de l'Església Occidental elegit pel Concili de Constança, Martí V, tensió que amb lleus variants de psicologia personal, es repetiria entre el mateix rei, ja no tan jove, i un successor de Martí V, Alfons de Borja, Calixt III (243-265): en ambdós casos l'esca de la topada són els (o uns determinats) beneficis eclesiàstics, en relació als quals les respostes clarament negatives o potser només no donades per Martí V, són, si un servidor no m'erro, la creu de la moneda del problema, la cara del qual fou creada pel jove rei Trastámara en contraposar-se a reconèixer les concessions que el nou papa del Concili de Constança feia a Felip de Malla per les seves aportacions tant a la sostracció d'obediència a Benet XIII 'in temporalibus' (6 de gener del 1416) com al Concili de Constança, dins el qual arribà a ésser membre del 'conclave conciliar' que elegí el primer papa reconegut per tothom després del Cisma d'Occident, justament Martí V. I si el papa volia manifestar el seu agraïment a qui havia estat elector seu, el rei s'entrevassà a la generositat papal, basat en la pretensió que cap vassall no podia ésser més ben tractat que el rei i que aquest havia de controlar qualsevol concessió papal als seus súbdits. L'autor no indica cap punt de referència a aquell capteniment papal de Martí V i tinc la impressió que una referència al meu *Felip de Malla, Correspondència política* (Els Nostres Clàssics, 114), no hauria estat sobrer, més encara en dóna voltes pel cap la idea, que brindo a l'amic Navarro, si no seria molt il·lustratiu un exercici de *Vides paral·leles* entre Alfons de Borja i Felip de Malla; amb anys de diferència, ambdós es trobaren i toparen amb el mateix problema, el de la voluntat abassagadora d'un rei, que ho volia tot per a ell o per a la seva família i, tal com diu l'autor, «el monarca estaba molesto con ellos porque habían recibido unas prebendas de aquel [el papa] sin su permiso» (100). En constatar la manca d'un títol bibliogràfic que hauria pogut explicar negatives o silencis papals en qüestió de beneficis, he parlat de llista bibliogràfica pròxima a la completa; n'hi ha una altra: en tota aquesta història hi ha més d'un moment solemne i un d'ells és el del 15 d'agost del 1429, en què a Sant Mateu es donava per totalment finida la gran marrada que fou el Cisma d'Occident; fou també un dels moments clau de la biografia d'Alfons de Borja, el de la aleshores anomenada consagració episcopal; d'aquella solemnitat s'ha conservat i n'ha estat publicat el solemne sermó (*Jornades sobre el Cisma d'Occident...*, Primera Part, Barcelona 1986, 198-203); esmentar-lo hauria equivalgut a proporcionar al possible lector la possibilitat de participar també ell en aquella gran jornada de solemnníssima festa.

Tota la primera part del llibre és com una escala, els graons de la qual el protagonista va ascendint de forma pausada, però segura, 'sensim, sine sensu', que haurien dit els contemporanis: els primers càrrecs universitaris i de govern eclesiàstic de Lleida, l'allunyament de Pere de Luna i l'aproximació als Trastámara amb motiu de la sostracció d'obediència del 1416, la demostració de les seves qualitats de negociador en el primer semestre del 1429 entorn els irre-

ductibles de Peníscola, que el portà a bisbe de València, l'elevació a cardenal el 1444, després que les dites qualitats de negociador s'havien manifestat al nivell més alt posant d'acord la política del rei Alfons amb la del papa Eugeni IV (180), i finalment l'abril del 1555 l'elecció papal com a únic candidat possible entre posicions irreductiblement contraposades dins el conclave (222-226); un graó després de l'altre, amb la col·laboració del rei es trobava al cim de l'escala, fins i tot en un grau superior al del rei.

Finalment era ell mateix, ara ja no necessitava l'empenta reial, i es podia manifestar tal com era: «...en el plano moral, su vida fue intachable» (152); res d'estrany: havia començat d'emprendre volada a Lleida sota Benet XIII i això sol ja en dóna garantia; era membre d'aquella fornada de bisbes que guiaren les esglésies de la Corona (el gran Dalmau de Mur a Saragossa, després de Tarragona, Francesc Climent, àlies Sopera, el convers Andreu Bertran i etc.) durant tota la primera meitat del segle XV. Completem l'idèntikit del Borja: «Como obispo y como cardenal Alfonso de Burja nunca quiso acumular beneficios..., sólo con su Iglesia de Valencia... Era admirable por su caridad, preocupándose de que se organizaran colectas para auxiliar a los pobres de la diócesis, y practicando él mismo la limosna de sus propios bienes, pues eran numerosas las ayudas que daba a los menesterosos, a los religiosos mendicantes, a los estudiantes necesitados, y a las doncellas que requerían una dote para casarse» (152).

Aquesta era la seva vida privada; i quina era, ja papa, la seva actuació pública? Ell estava convençut que «Dios lo había encumbrado a la Sede de Pedro para desempeñar una misión providencial: derrotar al turco» (240; i ací he de remetre altra vegada el possible lector al volum XXV d'«ATCA» (2005), 231-234); d'altra banda, ja en els graons de bisbe i de cardenal s'anà manifestant que deixava d'existir l'«homo regis» (153) i es preparava la manifestació del papa, que fou inflexible quan hom li demanava que, en atenció a les vel·leitats reials, conculqués la llei canònica, donant bisbats com els de València, de Barcelona o de Girona a bastards reials i, de més a més, menors d'edat (249): imposant-se aquesta línia d'actuació, la topada amb Alfons Trastámara, que es considerava amb dret preeminent a tenir a les mans els millors càrrecs de les esglésies de la Corona, era inevitable i de fet arribà a extrems d'escàndol, a un badall de griva de la ruptura de relacions diplomàtiques (267-272), que només la mort del rei (1458) evità que es publicqués.

Però... Un però hi és: rei i papa coixejaven del mateix peu: el nepotisme: mentre Alfons de Borja cercava tots els possibles subterfugis, com el d'arribar a acords que apaivaguessin el rei, per després fer-li perdre la paciència perquè les butlles papals de concessió de beneficis eclesiàstics no arribaven, el papa Borja es volcava materialment a procurar canongies ben retribuïdes per a dos almenys dels seus nebots Lluís Joan del Milà i Rodet de Borja, ambdós cardenals i el segon futur Alexandre VI (205-210, 244, etc.). Aquest fou el punt que enverinà les relacions entre rei i papa fins més enllà de la tomba almenys del rei, car, ja mort Alfons Trastámara, el papa Calixt mantingué una oposició frontal contra el seu fill i successor al Regne de Nàpols, Ferrante d'Aragó, tot i que anys abans Alfons de Borja havia estat la persona, de la qual el rei plenament es refiava, per a l'educació principesca del fill bord, destinat a rei; fins i tot en aquelles batusses diplomàtiques finals no manca l'ombra de si allò que de debó volia el papa no era treure profit d'una política favorable al nou rei de Nàpols, amb alguna baronia a favor d'algun dels seus parents (580-598).

I si Calixt III havia proclamat des del seu primer moment que el gran objectiu del seu pontificat era la guerra contra el Turc i la reconquesta de Constantinoble, és natural que la valoració del seu pontificat depengui d'aquest fet i que remeti a allò que ja és publicat dins «ATCA», XXV (2005), 230-233, citat més amunt. Afegiré, però, que eixint del planteig paral·lelista entre Calixt III i Alfons IV Trastámara, seria interessant per a un àmbit més ampli que l'amic Miquel Navarro ens comparés en algun estudi futur la posició del papa Borja davant la pèrdua de Constantinoble amb la manifestada per d'altres eclesiàstics, per exemple, la del contemporani cardenal Nicolau de Cusa, en la qual sembla haver-hi ressò de les posicions del nostre Ramon Llull, i qui sap si fins i tot d'algun lul·lisme o lul·lista valencià: és un suggeriment, gairebé un prec.

Diré per acabar dues coses del llibre: d'una banda, que, pel coneixement de les fonts arxivístiques que demostra el seu autor, en la reconstrucció de la biografia i sobretot del pontificat d'Alfons de Borja – Calixt III, deu ésser difícilment superable; i que l'exposició documentada dels moments i aspectes d'aquell pontificat és plenament objectiva, sense que la natural tendència a embellir la fotografia del protagonista, sobretot si aquest és coterrani, hagi deixat rastre detectable en cap de les pàgines.

De l'objectivitat de l'investigador i de la completeness del quadre, l'amic Miquel Navarro n'ha de rebre ple reconeixement i enhorabona: i mercès per aquest bell llibre.

Josep Perarnau

El cançoner de Joan Berenguer de Masdovelles a cura de Vicenç BELTRAN (Textos i estudis de cultura catalana, 109), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2006, 264 pp.

He estat dubtant abans de decidir com començava aquesta recensió i m'he decidit a encetar-la deixant esclatar els meus sentiments i després procedir amb anàlisi objectiva a una recensió homologable a les del nostre anuari. Si hagués començat per la part objectivament descriptiva, els sentiments haurien maldat constatement a esbotzar les cledeles que l'objectivitat els imposava i segurament n'hauria resultat un híbrid. Així, cada apartat serà coherent amb la seva naturalesa.

Només d'iniciar el fulleig del volum he tingut una satisfacció com poques vegades he experimentat davant un llibre, perquè hi he vist aplicada la mateixa constatació que s'ha anat clarificant dins meu a mesura que amb els anys el treball d'anàlisi i descripció de volums manuscrits ha anat deixant un pòsit que, ja fa temps, s'havia solidificat en aquesta frase, per a mi gairebé un principi: «Els volums manuscrits són sempre generosos i, per llur sola materialitat, donen molt més d'allò que hom de bell antuvi n'espera»; volia dir amb això que els dits volums no donen o diuen només allò que els texts en ells transcrits ens permeten de llegir-hi, car no es tracta únicament del text, ans, tal com deia, de la materialitat: la coberta i l'enquadrernació, el pergamí i el paper, la o les filigranes i la o les classes de lletra i la grafia d'aquestes amb la tinta i no cal dir l'ordre amb què, si s'escau per la pluralitat, uns texts són ordenats dins un conjunt són com llengües supereloqüents que donen amb claredat meridiana llur missatge, només que el possible lector sigui capacitat a copsar-lo i s'hi fixi.

No pretenc pas de fer una exposició de mèrits, ans només d'indicar d'on m'arribà el principi suara formulat: les llargues temporades de descripció dels manuscrits lul·lians medievals de Munic, ja publicats en els dos volums homònims dels anys 1982 i 1986, el missatge material dels quals fou aplegat en les *Consideracions diacròniques entorn dels manuscrits lul·lians medievals de la «Bayerische Staatsbibliothek» de Munic*, publicades en el volum segon (1983) d'aquest anuari; la descripció del volum arnaldià de Roma, Corsiniana – Lincei, dins el volum VI (1987), 299-303; les tres notes d'autors diversos sobre *El manuscrit medieval del «Curial e Güelfa»*, del volum onzè (1992); alguns altres i crec ja poder anunciar per al volum següent («ATCA», XXVII (2008), les *Noves dades de manuscrits amb obres, espirituals d'Arnau de Vilanova*: indicacions bibliogràfiques que no són pas la descripció d'una trajectòria completa, ans només passeres que confirmen l'atenció constant, durant decennis, al llenguatge material dels volums manuscrits.

I aquesta atenció contínua durant decennis als aspectes d'un volum manuscrit altres que el dels texts que hi són copiats és allò que justifica la meua exultança només d'obrir el volum gestat pel prof. Vicenç Beltran, o i més pel fet que, ja de bell antuvi, prometia molt més d'allò que un servidor havia pogut descobrir o endevinar, ja que, a diferència de les meves pobres aportacions, aquest volum és obra de reconeguts especialistes i no pas d'un pinzellaire que s'en-carà amb aquella feina sense preparació específica.

El possible lector que s'extranyi dels alegrois manifestats en els paràgrafs anteriors, segurament els comprendrà si llegeix les següents línies, que manifesten els objectius de l'autor:

«...en la primera part de l'obra he exposat la meua interpretació del cançoner. L'he desenvolupada a partir d'una descripció codicològica detallada; és la materialitat del volum allò que ens permet reconstruir el mètode i les fases de treball del copista, o sigui, del poeta; en cada punt he anat entrellaçant aquesta interpretació amb les dades que em donaven els altres estudiosos... Però sobretot m'ha estat útil la comparació amb el que avui sabem d'altres cançoners, d'autor o no, i de les seves tècniques de composició al llarg de l'Edat Mitjana i del Renaixement; sortosament, la nostra experiència sobre aquests problemes avui resulta considerable i les seves possibilitats d'anàlisi, cada vegada més fèrtils.

«El resultat és un avenç substancial en la comprensió d'aquest manuscrit com a document històric i filològic, i algun suggeriment complementari sobre el poeta i la poesia» (6).

Donem, doncs, per acabada la primera reacció exultant pel planteig de la recerca i reves-tim-mos de l'objectivitat que ha de presidir les nostres recensions.

El prof. Beltran ens informa que el volum objecte d'estudi (el manuscrit 11 de Barcelona, Biblioteca de Catalunya) és el resultat de tres anàlisis, a les quals ha estat sotmès el manuscrit: la codicològica, realitzada per ell mateix; la lingüística del text, encarregada al prof. Lluís Gimeno Betí; i la paleogràfica de l'escriptura, dirigida per la dra. Josefina Mateu (6).

Els tres capítols i els dos apèndixs de la primera part tenen per títol comú *Un cançoner d'autor: Joan Berenguer de Masdovelles i el seu manuscrit* (11-130); hi llegim primer, 'la descripció del manuscrit' (31) que ens raona la inexactitud del títol del teixell «CANÇONER DELS MASDOVELLES» perquè algun dels poetes de la família pràcticament no hi és representat (13-20) i ens presenta el conjunt del volum (20-22) i cada un dels fascicles (22-31), amb la conclusió que hi hagué dues etapes en l'elaboració del manuscrit (27); en el segon capítol, *Un autògraf* (33-44), analitzades en particular les quatre grafies identificades com a A1-A4, l'autor defensa que llurs diferències no són més que 'graus de cursivitat' (40), però que el conjunt és autògraf i treball de copista únic (37 i 44); el capítol terç, qualificat de 'cor d'aquesta recerca' s'encara amb els «procediments, fases i projectes de constitució d'un cançoner d'autor» i hi troba les característiques que permeten de qualificar-lo com a tal: l'abundor de rúbriques circumstanciades exposant l'ocasió que féu néixer la peça corresponent, que desapareixen en els casos en què una peça és copiada en d'altres cançoners, i la quantitat atípicament elevada de peces d'un mateix autor, que disminueixen dràsticament en ésser copiades en cançoners comunitaris (55); altra característica és l'ordenació cronològica de les composicions (56); també seria signe d'autografia personal el paral·lelisme entre l'evolució de les grafies A1-A4 i la cronologia d'un cançoner copiat en quatre etapes (65-66) i el que existeix entre l'evolució de les grafies i el pas de l'ús de llemosinismes al català pur entorn el 1438 (70-74); tot plegat condueix a la convicció que BC 11 s'anà esllavissant de cançoner a cartipàs d'autor, però aleshores, si és un cartipàs, «existí en algun moment un cançoner?» (87-88); certs indicadors detectats en el manuscrit i la comparació amb altres reculls semblen assenyalar en aquesta direcció (87-96).

El present estudi directe del manuscrit és completat amb dos apèndixs: el primer es pregunta si la cançó mariana de Joan Fogassot, copiada en els ff. 159v-160 (no pas, cxx': 97), escrita per mà diversa de la A, identificada com a mà B, no seria la de l'autor Fogassot, i deixa la qüestió oberta (98-98). L'apèndix segon ens ofereix la *Taula del cançoner*, amb les cent-noranta composicions, en la qual, «en columnes desplaçades des del marge dret» (marge que correspon al braç esquerre del lector) «el número d'ordre del poema en aquesta taula, la rúbrica del manuscrit, les observacions marginals i finals, que transcriu íntegrament (quan s'hi troben), l'incipit i explícit del poema, el lloc del manuscrit on figuren tant l'incipit com l'explícit, l'estructura mètrica i estròfica..., el número del poema en l'edició d'Aramon i Serra i la llengua del poema» (99); la taula ocupa les pàgines 100-130.

Ja sabem que la segona aportació és de Lluís Gimeno Betí sota el títol d'*Anàlisi lingüística dels poemes datats al Cançoner dels Masdovelles*; pren com a material d'estudi els dotze poemes datats (1439-1465), que considera mostra ideal del dialecte central del català els anys centrals del segle XV (133), i limita la seva anàlisi als aspectes de «fonètica-grafia i de la morfologia»

(134) i a partir d'ací comença una anàlisi detallada de tots els casos, el resultat dels quals és aplegat en les conclusions (205-213). Les pàgines dedicades a *L'occità i el català al manuscrit del Cançoner dels Masdovelles* (215-221), en el temps precedides per l'estudi del mateix autor *Català i occità: a l'entorn de la llengua del Cançoner dels Masdovelles*, dins «Revue de Linguistique Romane», núms. 253-254 (2000), 119-165, constaten que si els poemes d'altri en el dit cançoner «són tots redactats en occità», també els de Joan Berenguer en context de debat amb d'altres, en els exclusius d'aquest «a mesura que corre el temps hi podem observar una progressiva ascensió del català en detriment de l'occità, fins a arribar als datats que... són tots redactats en català» (215).

Finalment, la prof. Josefina Mateu Ibars i els seus col·laboradors clouen el volum amb *Estudi paleogràfic del ms. 11 de la Biblioteca de Catalunya* (225-258); l'objectiu és el d'esbrinar si aquell volum és un autògraf de Joan Berenguer de Masdovelles; qualifica el seu tipus de lletra de 'bastarda cursiva notular catalana' (225) i, després d'haver dedicat divuit quadres o pàgines a comparar grafies de les lletres, tant majúscules com minúscules, arriba a la conclusió que «les variacions no es poden atribuir a mans diferents sinó a l'escriptura d'una sola persona (mà A amb les seves quatre variants), excepte els ff. 150v-151r, que pertanyen a un segon copista (mà B). Les quatre darreres pàgines en reproduïxen altres tantes del manuscrit (159-162).

Al final de la segona part de la present recensió, em confirmo en l'exultança de la primera; possiblement és per ignorància personal, però un servidor no conec un estudi paral·lel als Països Catalans; és doncs, no sols justificat, ans obligat de manifestar la pròpia satisfacció per l'existència d'aquest llibre, també perquè és el resultat d'una col·laboració pluridisciplinària universitària. Només puc augurar que l'exemple goixi entre les universitats de les nostres terres. El prof. Vicenç Beltran n'ha de rebre una personal enhorabona, perquè l'obra conjunta deu ésser mèrit seu.

Cantades, doncs, les lloances a obra i al seu responsable, deu ésser arribat el moment de mirar-se el llibre amb un cert sentit crític. Veig en la pàgina 22 una referència a la filigrana, molt rara' de l'unicorn, que a l'autor només li consta trobar-se en un document d'ACA; filigranes d'unicorn se'n troben una desena en les respectives taules dels dos volums dedicats als manuscrits lul·lians medievals que ara són a Munic, Bayerische Staatsbibliothek; hi ha més d'una figura, però és possible que alguna coincideixi amb la del ms. 11 de la BC.

L'observació que segueix tampoc no deu arribar a crítica, perquè es basa en una manca: en el primer capítol, el dedicat a la descripció del manuscrit, no he sabut veure cap referència a la metodologia utilitzada en la dita anàlisi de la composició material del volum.

Fins ací arriba la crítica, car allò que segueix és més aviat una reflexió personal; d'una banda, aquella absència em recorda les llargues hores de recerca a les palpentes fins que vaig arribar a la *Metodologia de la descripció*, que es pot llegir en les pàgines 10-16 del primer dels dos volums acabats d'esmentar; la recordo perquè la seva primera part, dedicada a la o les cobertes em féu adonar que la coberta, alhora que pot ésser l'únic element que dóna unitat a un volum (i per això és normal de parlar de volums 'facticis'), és sovint, per no dir sempre, un element heterogeni al cos del mateix volum; per això s'explicaria el desfici amb què vaig veure que el títol del teixell *Cançoner dels Masdovelles* (per cert, quan nasqué aquest títol? i el fet d'emprendre la descripció codicològica pel títol no vol dir que l'estudi de la realitat material del volum i de la seva composició resten a segon terme?) era tractat i presentat com si es trobés en continuïtat plena amb tots els altres elements de l'esmentada descripció, com si el títol fos absolutament primitiu i original, quan potser entre el títol del teixell i el cos del volum hi ha un salt de vora mig mil·lenni. Però hi ha quelcom més: acabo d'esmentar el concepte de 'facticitat': aquell primer quadern, tan poc homogeni amb la resta del volum, ni que sigui del mateix autor, no dóna al conjunt un cert deix de facticitat? I en aquest cas, recordo (i els dos volums dels manuscrits de Munic en són farcits) que la descripció de cada un dels elements constitutius d'un conjunt factici es desplega seguint la pauta d'anàlisi descriptiva d'un volum independent. Parlant de 'facticitat', sigui'm permès d'assenyalar un cas (el del ms. O 87 Sup. de la Biblioteca Ambrosiana de Milà) en el qual l'oblit d'aquella característica tingué conseqüències

que hagueren d'ésser corregides dins «Studia Lulliana, olim Estudios Lulianos», XXXI (1991), 67-72.

Segurament són cabòries, però un servidor m'he quedat amb la pregunta sobre un detall, tant com resto en l'enhorabona pel conjunt.

Josep Perarnau

[ISABEL DE VILLENA], *Vita Christi de la reuerent Abbadessa de la Trinitat*. Edició facsímil del original de Lope de la Roca 1497; València, Biblioteca Valenciana 2006, [306 ff. numerats amb xifres romanes i 10 al final sense numerar]. Albert C. HAUF I VALLS, *La Vita Christi de sor Isabel de Villena (s. XV) como arte de meditar. Introducción a una lectura contextualizada*. València, Generalitat Valenciana 2006, 136 pp.

Durant la segona meitat del segle XVè, en el monestir de la Trinitat de València conflüïren els dos principals autors catalans de tema feminista: Jaume Roig, metge del convent, que devia observar amb atenció entre interessada i burleta les manifestacions de psicologia femenina en unes dones tancades dins clausura, propícia a l'expressió incontrolada de totes les reaccions primàries, i se'n devia servir per a les pàgines misògines del seu *Espill*, d'una banda, i de l'altra l'aristòcrata Lionor de Villena, convertida en monja clarissa primer i abadessa de la mateixa comunitat femenina després amb el nom de sor Isabel de la Trinitat, per a la qual la resposta psicològica femenina als fets de la història evangèlica era digna d'ésser elevada, si no a l'únic camí, sí a la categoria d'un molt vàlid camí per a comprendre els passos principals de la vida de Jesucrist: fou la seva *Vita Christi*.

La visita del papa Benet XVI a València el 2006, fou ocasió a la Biblioteca Valenciana d'assenyalar l'efemèrides amb una reproducció fotostàtica de la primera edició de la dita vida i amb un estudi preliminar encarregat per a aquella circumstància a qui, des de la tesi doctoral del ja llunyà 1978 s'ha anat ocupant de les *Vitae Christi* d'extracció franciscana, també de la d'Isabel de Villena i, per tant, és l'especialista indiscutit en el dit tema. Cal tenir en compte l'ocasió de l'obra, que devia obligar a aprofitar allò que hom ja tenia a l'abast de la mà (els estudis sobre les *Vitae Christi*), sense permetre d'emprendre recerques de temàtica nova, com per exemple la de l'edició valenciana incunable del 1497, sobre la qual les notícies de la pàgina 101 de l'estudi del prof. Hauf són comprensiblement limitades.

Tenim, doncs, una molt digna reproducció de l'edició incunable i un més que digne estudi del prof. Hauf, per als quals tant l'autor com l'editor han d'ésser cordialment remerciats. Dificilment l'efemèrides papal podia ésser assenyalada per al futur amb recordatoris més encertats. Enhorabona, doncs, i grans i cordials gràcies!

Tractant-se d'una senzilla reproducció fotogràfica poc més es deu poder dir de la nova publicació de la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena i per això ens cal concentrar l'atenció en l'estudi que l'acompanya.

Els seus dos primers capítols són dedicats respectivament a l'autora i al seu pare, el cèlebre Enric / Enrique de Villena, qualificat per l'autor d'«especie de doctor Fausto castellano, epicúreo y ambicioso, litigador y pedigüeño, [que] tiene características de farsa grotesca o, mejor de tragicomedia innoble» (10), però ambdós de la raguèlia de l'infant fra Pere d'Aragó, fill de Jaume II i de Blanca d'Anjou; Enric / Enrique era besnét de l'infant fra Pere i la filla tataraneta; l'autor, amb una sola paraula, soluciona la disputa de si era filla legítima o no: per poder entrar a la Trinitat hagué d'ésser habilitada pel papa 'de defectu natalium' (14) i per tant no hi ha dubte.

Tot un capítol és dedicat a les obres de l'abadessa, començant per les materials en l'edifici del convent (21-25) i seguint pels llibres que li han estat atribuïts: el *Speculum animae*, conservat a París, BN, esp. 544, clarament impossible d'atribuir a l'abadessa (25-30); el llarguíssim *Tractat de la Passió*, en canvi, escrit entre el 1450-1460, ara a Madrid, BN, ms. 4327, i abans

propietat del valencià comte de Cervelló, en les seves tres parts (32) ha resultat ésser un recull de fragments de la *Vita Christi* de la mateixa Isabel de Villena, embastats uns amb altres mitjançant petites fórmules de transició; essent la seva còpia (mostres en 31 i 35) anterior a l'edició incunable, resta dempeus el dubte de si el text del *Tractat* és fragment fòssil d'una redacció de la *Vita Christi* anterior a la publicada o si el *Tractat* fou integrat, amb poques variants, a la *Vita* amb vistes a la impressió del 1497 (30-39).

Arribats a aquest punt, ja ens trobem a la porta del nucli bàsic de l'estudi introductori, és a dir en aquell corrent espiritual de la Baixa Edat Mitjana que concentrà l'atenció en la vida humana de Jesús en tant que manifestació de l'amor infinit de Déu recreant l'home; però aquesta idea no es limitava a ésser una entelèquia teòrica, ans era traduïda a la vida del cristià en convidar-lo a contemplar els moments de la vida de Jesús fent-s'hi ell mateix present i reaccionant des d'aquesta presència immediata; era una nova forma d'interpretació del text evangèlic, la de la vivència íntima que aquella narració podia produir des de la immediatesa de la presència. Aquest era el secret de l'espiritualitat franciscana, formulada en llibres capdavaners de sant Bonaventura de Bagnoregio o en altres de la mateixa família, com les *Meditationes Vitae Christi*, llavor de títols fonamentals de la literatura catalana, com la *Vita Christi* de Francesc Eiximenis i l'obra que ens ocupa. Res d'estrany, doncs, que en exposar més que la lectura, la vivència de sor Isabel de la Trinitat davant uns quants moments de la vida de Jesús, els dits títols bàsics del corrent franciscà ens acompanyin en tot el recorregut de les pàgines següents: «...se pretende transformar el pasado en presente, convertir el lector en testigo, y a ser posible en activo colaborador de los actos reales o imaginarios atribuidos a Jesús...» (40).

No és cap principi exegetíc vàlid i per tant no pot ésser utilitzat en l'actual hermenèutica bíblica neotestamentària per a les *Vides de Jesucrist*, ara altra vegada tant de moda; però el cert és que la vivència personal suscitada per una escena evangèlica (en aquest cas, per una dotzena: 47-97), tant pot rememorar la recepció d'un gran ambaixador en un palau reial, com les moixaines d'una jove mare al seu nadó embadalida davant ell, o el cor destrossat d'una mare vídua assistint a l'execució del seu fill únic, o els impulsos d'una enamorada. Res no hi pot haver més allunyat del principi exegetíc que postula fer mentalment un salt de vint segles i intentar de comprendre allò que era personalment i representava socialment una acció de fa dos-mil anys, que l'alegre anacronisme de qui pretenia de fer-se present a l'acció de fa vint segles amb uns pressupòsits i una psicologia femenina, que prescindeixen dels condicionants objectius de tota acció en el marc de la vida del qui la protagonitzava i de la societat dins la qual s'esdevingué.

L'hermenèutica és una exigència científica dels darrers segles i no havia entrat ni en el palau reial d'Alfons IV Trastàmara a València, cort de la seva muller, durant els anys en què Lionor de Villena entraria en contacte amb la cultura escrita, ni en la València de mitjan segle XV, en què més d'un teòleg, i de categoria (fra Jaume Peres, amb els seus no menys anacrònics comentaris bíblics; Joan Roís de Corella, amb el seu esteticisme humanista) tenia accés al monestir de la Trinitat. La *Vita Christi* d'Isabel de Villena serà hermenèuticament impresentable, serà un bell exercici d'anacronisme, però és el més que atendible resultat d'una psicologia femenina davant uns fets que han estat pal de pal·ler per a la cultura europea de tots els temps en totes les seves direccions (arquitectònica, literària, musical, pictòrica); també per a la literatura catalana és una bella estrena, per la qual hem de remerciar de debó l'autora, la Biblioteca Valenciana i el prof. Albert G. Hauf i Valls.

També perquè el bell present en el qual se sumen la reproducció de l'incunable i l'estudi substantiu que l'acompanya espero que esclatin en d'altres aportacions. Assenyalaré dues possibilitats: les primeres pàgines encaren la *Vita Christi* amb la metàfora de la construcció, que és la que empra Ramon Llull en la qüestió 96 de la *Disputatio Heremite et Raimundi aliquibus dubiis questionibus Sententiarum magistri Petri Lombardi*, publicat dins «ATCA», XXV (2006), 223-225; l'abadessa desplega considerablement la metàfora, però entre el text de Llull i el d'ella havien passat gairebé dos-cents anys. Les pàgines 72-73 ens recorden un tema conflictiu pel fet que missenyora l'abadessa afirma que en començar la seva vida pública, a Jesús «li fon necessari acceptar les almoynes per a son menjar» i que missenyor mestre Francesc Eiximenis ho havia

dit més net i curt: «demanant almoïna», extrem refusat per Joan XXII (i segur que pel seu oracle teològic, Guiu Terrena): el tema de Crist-captaire es troba en l'*Alia informatio begunorum* d'Arnau de Vilanova, el qual, fabricant frase bíblica única a base de dos salms (*Ps* xxxix, 18, i *Ps* lxxxvii, 16), inventa una declaració de mendicitat posada en boca de Jesús i inspirada per l'Esperit Sant: «...Sant Sperit diu en persona de nostre Senyor Jesuchrist: "Yo son menich e pobre = mendicus sum et pauper"» (líns. 32-33 i p. 27): que entre Arnau de Vilanova i Eiximenis existí alguna connexió, fou demostrat dins «ATCA», XVII (1998), 507-510; ara en podríem tenir una altra; i potser no és l'única, car aquesta altra podria ésser la pregària bocaterrosa, però aquesta podria tenir arrels dominicanes.

Com sol passar sempre, els llibres fonamentals també ho són per la riquesa de possibilitats que obren: per les seves realitats i per les seves possibilitats benvinguda sigui la *Vita Christi* de sor Isabel de la Trinitat i el guiatge del ptof. Hauf.

Josep Perarnau

Enric QUEROL COLL i Jacobo VIDAL FRANQUET, *Cultura i art a la Tortosa del Renaixement*, (Quaderns de Recerca, 2), Tortosa, Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre, Consell Comarcal del Baix Ebre i Centre d'Estudis Històrics, 2005, 270 pp.

Els autors Querol Coll i Vidal Franquet, dos investigadors tortosins que saben ocupar bé el temps i, encara més, gastar la vista en els documents dels nostres arxius ebrencs, han unit esforços i coneixements —literaris i artístics— per poder oferir aquesta obra de 269 pàgines, ben redactada i il·lustrada, fruit d'un encàrrec del Centre d'Estudis Històrics del Baix Ebre. És alhora fruit del treball ben fet de dos joves que han estrenat doctorat recentment i porten ja vistos i analitzats molts documents fins ara desconeguts al públic que estima la nostra història.

D'ells diu Albert Rossich, autor del pròleg, que en el llibre «han sintetitzat moltes hores de recerca de primera mà, molts afanys i sacrificis... i també molta il·lusió, a propòsit de l'art i la literatura de Tortosa i la seva àrea d'influència». Donen fe de la documentació coneguda de primera mà les abundants notes a peu de pàgina i la bibliografia que aporta cada autor.

El llibre, ben documentat, organitzat amb mètode i ben estructurat, dóna abundant i diversa informació, tractada amb distinció i claredat, a partir de la qual els autors dedueixen i argumenten amb rigor i precisió crítica. Els propis autors, en la presentació, justifiquen la publicació com «la contribució del Consell Comarcal [del Baix Ebre] al desè aniversari de la Festa del Renaixement de la ciutat de Tortosa» i la qualifiquen de valuosa «pel fet que recupera un dels aspectes que van ser fonamentals en la gènesi de la festa, però que des de la celebració del tercer —i darrer— Col·loqui sobre art i cultura a la Corona d'Aragó, l'estiu de l'any 1999, ha quedat completament abandonat...».

L'obra té un interès peculiar perquè posa en estreta relació la cultura literària —pensament i dicció— i l'art, millor direm les arts —execució i plasmació— que constitueixen la riquesa espiritual de Tortosa i el seu 'hinterland' durant el segle XVI i el primer terç del XVII. Més encara, posa en relació la cultura i l'art de la ciutat de l'Ebre, centre geogràfic de l'àmbit lingüístic català, amb València, Aragó i Catalunya i en justifica les influències actives i passives.

A/1. A la primera part del llibre (123 pàgines) trobem l'estudi d'Enric Querol, *La cultura literària a la Tortosa del Renaixement*, que s'obre amb una composició de lloc sobre els horitzons culturals de l'època i el sorgiment de centres dotats de recursos i estratègies propis que, allunyats de les capitals de la Corona d'Aragó, assumiren el rol de referent artístic, literari i, en general, cultural, per a les comarques de l'Ebre, els Ports de Morella, les terres de Castelló i les catalanes de Tarragona i Barcelona endins. Aquests centres culturals, actius des de l'edat mitjana, eren Tortosa, Morella i Sant Mateu. Cal dir que és admirable la intercomunicació d'idees

i d'obres de les gents de lletres, ciències i arts de les Terres de l'Ebre amb les ciutats més importants del país, on solien tenir familiars i, de vegades, també casa. La influència activa s'incrementava quan ocupaven càrrecs polítics.

2. Centrant-se a Tortosa, Querol analitza la gran importància que en el camp cultural van tenir les infraestructures pedagògiques com l'Estudi de Gramàtica, els Reials Col·legis i la impremta. L'Estudi de Gramàtica i Llatinitat, situat al carrer de Sant Domènec, prop dels Reials Col·legis, tenia casa per al mestre, aules i estatges per als interns. Originàriament administrat pel Capítol de la Seu, que pretenia el monopoli de l'ensenyament, en fou posteriorment compartida la responsabilitat administrativa i docent pel Capítol i el Consell municipal, amb mestres compartits, com Pere Safàbrega, fins que, més tard, el monopoli quedà en mans del municipi. A l'Estudi de Gramàtica arribaren a assistir entre 80 i 100 alumnes en el s. XVI i fins a 150 en el XVII.

Als Reials Col·legis de Sant Domènec i Sant Jordi, origen de la universitat tortosina, ensenyaven els frares dominicans i, entre aquests, el gran Baltasar Sorio, aleshores llumener de la Teologia i de la Sagrada Escripura; i el Col·legi de Sant Jaume i Sant Maties fou creat per a la instrucció i formació dels moriscos, subordinat al primer. Una anàlisi de les dades dels estudis, graus de batxillers i doctors, nombre, condició i origen de doctorands del s. XVII, abona la influència de la universitat dominicana en la cultura filosòfica i teològica de molts clergues seculars i frares dominics, predominantment del bisbat i valencians, que hi estudiaven la filosofia d'Aristòtil i la teologia de sant Tomàs d'Aquino i els textos dels seus comentadors més ortodoxos. L'autor cita com a fonts el *Libro de la Universidad del Colegio de Santo Domingo y San Jorge de la ciudad de Tortosa*, manuscrit 3918 de la Biblioteca de Catalunya, i els *Estatutos que tiene el Real Collegio y Seminario de San Mathias y Santiago de collegiales y seminaristas de beca*, del lligall 2943 de Simancas, AG, *Estado*.

Un centre cultural com Tortosa havia de tenir establerta una oficina d'impremta. Els mestres Pere Brun, suís, i Nicolau Spindeler, alemany, n'hi van instal·lar una d'efímera en data primerenca, comptant-se així Tortosa entre les primeres cinc ciutats espanyoles que conegueren l'art de Gutenberg amb la impressió, l'any 1477, dels *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti. L'arrelament d'un obrador tipogràfic no es produí fins al 1622 amb el de Jeroni Gil, col·lapsat com a conseqüència de la Guerra dels Segadors, i al 1780, després de 140 anys de parentesi, amb l'establiment de Josep Cid.

Querol aporta documentació dels diferents impressors, n'estudia les relacions que tenien amb altres mestres i prova de justificar l'atribució d'algunes obres impreses als respectius obradors: Pere Brun i Nicolau Spindeler, que anomena 'els precursors', impressors dels *Rudimenta* (1477); Arnau-Guillem de Montpesat, un occità vingut de València en cridar-lo fra Baltasar Sorio, lector de la Seu, impressor del *Mariale* i dels *Sermones deipare Virginis sanctorumque per circulum anni* (1538), escrits pel dominicà, i dels *Costums de Tortosa*, edició prínceps a cura del jurista Joan Amic (1539); Jeroni Gil, impressor barceloní cridat pel bisbe Lluís de Tena en el trienni que aquest fou diputat eclesiàstic de la Generalitat (1617-1620) per imprimir uns seus *Comentarios sobre los dos prophetas Jonás y Abacuch* i «un tratado de Sagrada Escripura en común con unas qüestiones quodlibéticas», impressor del *Libro de San Antonio de Padua*, de Mateo Alemán (1622), de la *Historia de la antigua Hibera*, de Francesc Martorell (1626), del *Breve y compedioso tratado de arismetica* del mestre tortosí Pau Cerdà (1624) i d'unes altres setze obres fins a l'any 1631, tant com l'obrador seguí operatiu.

Francesc Martorell, el 1631, comprà les màquines tipogràfiques de Gil i el Consell municipal deliberà de cedir-li «lo estatge de la algorfa de la Peixateria», on Martorell, amb els impressors de l'estamper Gil, s'obrí a un mercat d'abast espanyol com a simple estampador i com a editor; de l'obrador tipogràfic sortiren l'edició prínceps de la *Tercera parte de las comedias del maestro Tirso de Molina* (1634), el recull de novel·les *Sucesos y prodigios de amor*, de Pérez de Montalbán (1635), *El Rómulo*, de Malvezzi, en traducció de Quevedo (1636), i el *Galateo español*, de Lucas Gracián de Antisco (1637), entre d'altres. A mans de Martorell, la impremta a Tortosa assolí un període de plenitud, en què varen imprimir-se obres majoritàriament en cas-

tellà, obres de ficció principalment, i minoritàriament en català, obres religioses, jurídiques o forenses i de caire acadèmic.

Després de la mort de Martorell, el 1640, la impremta va subsistir alguns anys i va publicar el llibre *El buen pastor, espejo de curas y sacerdotes*, de Cristóbal Lozano, encara amb el nom de Martorell (1841), però, el 1642, va imprimir l'opuscle *Tarragona ab amor y veritat diu a sos germans los catalans* a nom de Francesc Manyer. Aquest era un llibreter d'ascendència francesa, que havia format societat amb Arnau Badia i l'apotecari Lluís Violes per donar continuïtat a la impremta tortosina. Tanmateix, la guerra dels Segadors, els setges a la ciutat i la pesta de 1649-1650 que se'n seguí, amb les conseqüències demogràfiques, econòmiques i socials, van fer inviable l'activitat tipogràfica; l'obrador, després d'una efímera revifalla, que fou efecte de l'associació de Violes amb Pau Bori, publicà el *Rituale seu Ordinarium Dertusense* a nom de Pau Bori (1657), i es marfongué. Caldrà esperar fins al 1780 per trobar a Tortosa un nou obrador tipogràfic, el de Josep Cid.

3. Després del dedicat a les infraestructures culturals, l'apartat terç presenta els mestres de Gramàtica humanistes, que assentaren càtedra a Tortosa: el batxiller Pere Torrent, de la Fatarella, qui regí interinament l'Estudi a la mort del mestre Pere Joan (1474-1492), del 1492 al 1497 i, més tard, sembla que com a mestre propi des del 1505 al 1514; el mestre Daniel Sisó, de Fraga, autor del mètode docent *Perutile grammaticale* (Saragossa, 1490), qui ensenyà a Tortosa del 1497 al 1500, quan fou substituït pel seu batxiller Gonçal Manyes en haver de traslladar-se a l'Estudi General de València, on fou mestre del gran humanista i filòsof Joan Lluís Vives; Jeroni Amiguet, de Tortosa, beneficiat de la catedral, (1514-1515), autor, entre d'altres, de les *Introductiones ad artem grammaticam* (Barcelona, 1514 [on tindria per alumne el futur sant Ignasi de Loiola]); Pere Seguí, prevere i mestre de Gramàtica, autor de *Notule seu clarificatorium*, imprès per Hans/Joan Rosembach el 1513; els mestres del període inestable de l'Estudi, Joan Franc (1525-1529 i 1544-1573); Francesc Sanoya (1515-1550), rector de l'Estudi els anys 1540-1543; Domingo Andrés, d'Alcanyís (1573-1575) i el portuguès Duarte Dies (1583-1611).

4. Ultra els mestres de Gramàtica de l'Estudi de Tortosa, Querol dedica un apartat prou extens a la vida i obra de Cristòfor Despuig, «el literat local per excel·lència», autor dels *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, text que, tot i estar a punt d'imprimir-se, per diverses raons polítiques no veié la llum fins a l'any 1877.

5. No abandonant el camp literari, l'autor vol fer present a la memòria del lector un grup de poetes del s. XVI que van escriure en llatí (Joan Gerard, Francesc Abella, Francesc Vicent, Pere Ferrer, Jaume Vidal, Pere Cerdà i els germans Pere i Pau Astor), però dedica especial atenció al grup cohesionat de poetes locals de finals de segle, autors de composicions elegíques que apareixen recollides en la luctuosa relació, *Muerte y bonras de la magestad del rey Philipe nuestro señor segundo deste nombre, hechas en la ciudad de Tortosa* (Barcelona, 1599), obra del mercedari i lector de la seu tortosina, Juan Suárez de Godoy; el propi Suárez de Godoy, autor de *Discursos predicables literales y morales de la Sagrada Escritura i Hierarchia celestial y terrena* (Barcelona, 1598); Jeroni de Heredia i Aduart, de Tortosa, autor de *Guirnalda de Venus casta y el Amor enamorado* (Barcelona. 1603); i Joan Dessí i Queixalós, de Tortosa, autor de la traducció de l'obra magna del cavaller occità Guillaume de Salluste, *La sepmaine ou creation du Monde* (París, 1578), *Divina semana o siete dias de la creación del mundo en otava rima* (Barcelona, 1610).

6. Un darrer apartat analitza la historiografia tortosina i el procés històric, polític, social i literari de la municipalitat i dels escriptors tortosins en camí de justificar la història pròpia i la identitat de Tortosa per la via de l'exaltació de les gestes i grandeses de la ciutat i del recull d'un registre de les glòries locals i dels serveis prestats a la Corona i a la pàtria catalana. Les Corts de Montsó de 1585 havien constatat que «per la falta de històries los fets y cosas antigas del Principat de Cathalunya y Comtats de Rosselló y Cerdanya restan olvidadas...» i, per tant, era «no sols convenient, però necessari, axí per despedir moltas causas y per la bona administració de la justícia com per lo que toca al bon govern de un regne tenir una historia certa y cumplida dels fets dels antepassats...».

Tortosa trobà escriptors que, obedients als postulats historiogràfics d'Annio da Viterbo, saberen exaltar-la i registrar els fets de la història de la municipalitat des de l'antigor, mitologia d'origen inclosa. Un d'ells, pioner, fou Cristòfol Despuig, autor dels *Col·loquis*, diàlegs vius fets davant el teló historiogràfic de la ciutat i del Principat; Pau Cervera, autor del llibre *De excellentiis civitatis Dertusae*, esmentat també com «lo Llibre de les alabanses de Tortosa», obra escrita però no impresa, de la qual hom ha perdut la pista; són textos d'aquest caire l'*Articulació de Perpinyà contra Tortosa en la causa dels assentos en cort*, dels juristes Balle, Pomet i Aillà, i l'*Articulació de Tortosa en la causa dels assentos en cort contra Barcelona y Perpinyà*, on l'autor, en una bateria de 86 articles, pretén demostrar per la via de l'excel·lència que Tortosa guanya en antiguitat, excel·lència, noblesa i opulència; és del mateix caire el memorial contra la segregació de Xerta, *Por la ciudad de Tortosa. En justificación de lo que suplica a V. Magestad acerca de la separación que pretende el lugar de Xerta de su término y jurisdicción* (Madrid, 1614), redactat per Josep Torner i editat per Silveri Bernat; constitueix finalment el colofó de la historiografia d'excel·lència la *Historia de la antigua Hibera* (1626), de Francesc Martorell, qui va servir-se dels escrits anteriors i de l'orientació del canonge Miquel Macip tant en la redacció d'aquest llibre com, sobretot, en la preparació de la *Historia de la Santa Cinta* (1626).

B. La segona part del llibre conté l'estudi *Assaig de panorama de les arts a la Tortosa del Renaixement*, de Jacobo Vidal Franquet (145 pàgines), que ell mateix afirma ésser «el primer intent d'elaboració d'un discurs sobre l'art del Renaixement a la ciutat de Tortosa» i, com aquell que es vol curar en salut, el qualifica d'«intent prematur... que només ha estat el compromís adquirint amb el Centre d'Estudis Històrics del Baix Ebre, conjugat amb una certa grafomania imprudent» i «un assaig entès com a provatura, pensament fragmentari i inacabat, imperfecció i incompletud», que l'autor atribueix no tant a la recerca pròpia quant a «la manca d'investigacions serioses publicades —i, el que és pitjor, realitzades— específicament sobre el tema».

Les dades documentals són per a Jacobo Vidal habitualment l'estrep on posa el peu per pujar al cavall de l'argumentació lògica, que li permet deduir, induir, relacionar i demostrar allò que cal segons el seu criteri propi, mètode que li serveix per obrir nous camins de recerca, corregir-ne d'oberts anteriorment i eixamplar el camp del coneixement dels temes que tracta.

L'estudi de Vidal Franquet és certament un assaig incomplet, que obre moltes portes i comença molts de camins, que ell mateix o uns altres hauran de recórrer per arribar en el temps de quatre a deu anys a estar en condicions de «realitzar els primers estudis meditats, profunds i, sobretot, ajustats sobre el que va ser l'art del Renaixement a la ciutat de Tortosa». Per això qualifica l'assaig de 'prematu'. Encertadament proposa per a tal finalitat l'acompliment de tres objectius previs: 1) «assolir un exhaustiu coneixement de les fonts documentals de l'època»; 2) «confeccionar un catàleg el més complet possible d'allò que considerem obres artístiques produïdes —o consumides— pels nostres avantpassats del segle XVI»; i 3) relacionar aquestes dades i aquestes obres entre elles, amb les dades i les obres que ens proporcionen altres disciplines històriques». L'autor s'ajusta en el treball al mètode que proposa. Exhuma documentació inèdita dels arxius Diocesà i Històric Comarcal, de Tortosa, i dels de la Corona d'Aragó, de Barcelona, i Històric Nacional, de Madrid, i publica fotografies dels monuments i objectes que estudia, algunes del jove historiador Joan-Hilari Muñoz, d'altres de pròpies i de diversos fotògrafs.

L'assaig resulta estructurat en tres apartats: arquitectura i escultura; pintura i altres arts del color; i argenteria i altres arts del foc.

Vidal Franquet justifica el tractament conjunt de l'arquitectura i l'escultura en el fet que la documentació no acostuma a diferenciar els artífexs d'una i altra disciplina perquè moltes vegades aquestes persones realitzaren ambdós treballs i perquè una i altra estaven tan relacionades que podríem qualificar-les d'arts implicades.

1. El primer monument contemplat i estudiat per l'autor és la catedral de Tortosa, entre el final, esplendorós, del gòtic, l'inici del Renaixement «a la romana» i la introducció del «neomiquelangelisme» (ca. 1489-1621). Hi destaca l'art de l'estereotomia i la participació en les obres de la seu dels arquitectes que en foren mestres —Antoni Queralt i Pere Compte, el pedrapi-

quer més important de la Corona a la fi del s. XV i inicis del XVI, a qui s'ha atribuït el disseny de la volta amb terceletes de la capella del Roser. La intervenció d'aquests mestres d'obra és atribuïda al mecenatge de 'Joan canonge', Joan Girona, protonotari apostòlic resident en Cort romana (capella del Roser i sepulcre propi), de la família Soldevila (Crist del Palau i troncs de la seu), dels Boteller (capella de Sant Pau, avui del Sant Sepulcre) i del canonge Miquel Terça.

L'autor desfà la confusió del canonge Matamoros, qui desdoblà la identitat de Joan de Xulbi, de Vilafermosa del Riu, en la de Petit Joan Sarnoto o Joan Petit, francès, de qui es coneix un testament dictat a Tortosa el 1517, i segueix el procés constructiu de la catedral donant la referència del mestratge de l'obra i de certes obres escultòriques (Pedro de Layz, de Lleó, potser Pere Daroca, de Tortosa, el fuster local Joan Dalmau, autor de 'grutescos' i 'candelieri', de l'àguila i un faristol, 'a la romana', Pere Bessat, Guillem Bruel, Joan de Sobralde o del Orrio i Martín García de Mendoza (anys 1464-1615), dels seus mecenes i dels bisbes que regien aleshores el bisbat (Lluís Mercader, Adrià d'Utrecht, Guillem Enkevort, Ferran de Loazes, negat a contribuir a les obres de la Seu, Martín de Córdoba i Gaspar Punter, que rubrica la fi de l'obra gòtica el 1597). L'autor, passant per l'acció d'una mirada furtiva al tema del canvi de projecte i d'estil de la catedral, façana inclosa, nega credibilitat al projecte global presentat pel canonge Matamoros en el llibre *La catedral de Tortosa* a partir d'una secció de polígon absidal atribuïda per ell a Benet Basques de Montblanch, si bé reconeix que hi havia d'haver un projecte global antic, que el mestre Martí d'Abària va conèixer i desestimar pel que fa a la façana. Aquí és on va produir-se el canvi de model en el s. XVII, de la mà d'Abària, «mestre incomprens i menysvingut», segons Vidal Franquet, un dels primers exemples de l'arquitectura miquelangelesca (Bérchez) a la Península Ibèrica, que continuaren, disminuïda i finalment inconclusa, els mestres d'obra Roc i Josep Xambó, responsables de l'extraordinari fris decoratiu.

Per a Jacobo Vidal el canvi efectiu de model, deixant les formes gòtiques i assumint les del Renaixement es produeix en els Reials Col·legis i en l'església i convent de Sant Domènec, un conjunt arquitectònic on el canvi va fer-se de forma moderada i parcial (planta, espai interior i voltes gòtiques i portada renaixentista a l'església conventual) i plenament renaixentista a l'edifici dels Reials Col·legis. En l'execució de l'obra renaixentista l'autor ens aporta notícia dels mestres Vilabona, de Cretes, actius a Tortosa, Arnes i Ascó; Juan del Orrio i Martín García de Mendoza, actius a Tortosa i a diferents poblacions del bisbat; Dionís Belli, Joan Mas i Gallart Reial, veí de Batea, autor d'una portalada per a l'església de Nonasp; Miquel i Miquel Joan Anglès, pare i fill, occitans, Antoni Lidon, francès, i Francisco de Montehermoso, burgalès, autor del fris dels reis, tots ells actius als Reials Col·legis, en la fundació i descripció dels quals l'autor s'entreté.

Volent ésser exhaustiu fins on ho permeten les notes dels protocols buidats, Vidal Franquet dedica un apartat a la construcció de les sèquies de l'Ebre, «centre important de treball per a pedrapiquers i altra mena de menestrals» sota el mestratge de Joan de Joanies, a qui havien precedit en els segles XIV i XV Bernat Roca, mestre de la catedral de Barcelona, Ochoa de Bermeo i altres mestres bascos com Pere Arriaga, García de Camposano, Joan d'Ivarra i Ochoa de Basauri, i, en el segle XVI, Joan de Sumàrraga, Sanxo de Pereda, Joan de Redondo, Pedro de Coriudo, Joan Delanya i Joan de Gueures, entre molts altres pedrapiquers.

En un nou apartat analitza en detall l'edifici de la Casa de la Ciutat bastit al carrer dels Canvis, a partir de fotografies antigues i de les poques restes conservades, n'explica les restauracions i, a partir dels fons de protocols i dels llibres de Clavaria de la ciutat dóna notícia dels mestres d'obra que hi intervingueren: mestres Aguiló, Bas, Daroca, Bernat Pasqual, Joan Uguet (s. XV); Pere Fuya, Antoni Vinader, Jeroni Esteve àlies Giraut, Pere Daroca, Jaume Ferrando, Martí Agreuella, Cristóbal Moiano i Domingo Cortxí, pedrapiquer de Flix. Semblantment fa de la Casa de la Diputació del General, aixecada pels mestres de cases Vicent Daroca i Arnau Pujol vora el riu i el palau episcopal entre 1570 i 1584, immediata al pont de barques i a la taula de canvi i pròxima a la Casa de la Ciutat, a la Cort del Veguer i no gaire lluny de la catedral.

L'altre edifici que és objecte d'anàlisi és l'Estudi de la Ciutat, que era construït vora el barranc del Rastre, a l'indret on avui s'aixeca l'edifici de l'Hospital de la Santa Creu, de la segona meitat del s. XVIII. Era una construcció de maçoneria, rajola i tapial, que la municipalitat hagué d'arranjar sovint i fins i tot reconstruir-ne alguns elements. Jacobo Vidal ens dona a conèixer, passant-los dels documents d'arxiu a la pàgina impresa, molts dels mestres d'obra que hi treballaren: Berenguer Martí, rajoler, Pere Garçó, mestre de la seu, Bartomeu Martí, Joan Uguet, Bernat Pasqual, Lluç i Pere Queixalós, en el s. XV; Pere i Joan Daroca, Pere Ferrer d'en Burguès, Joanot Daroca, Martí Agreuella, Domingo Cotxí, Joan Dalmau, Joan Costa, Miquel Ultra, Cristòfor Moiano, Joan Martí, Lluç Pujol, mestres locals, Antoni Bosch, pedrapiquier de Flix, Miquel Bruel, autor d'un pou per a la casa del mestre de l'escola, i l'escultor d'Ateca, Francisco del Condado, autor de l'obra escultòrica de la portalada «... tres figures rellevades ha fet en unes pedres picades per al portal major del studi de gramàtica de dita ciutat, ço és, una de l'Àngel Custodi y dos de dos minyons», que avui encara coronen la portalada del que fou Hospital des del s. XVIII i actualment és seu dels jutjats.

Vidal Franquet fa un repàs al conjunt de torres defensives que la ciutat hagué de bastir i restaurar vora la mar de Tortosa per fer front al perill de la pirateria. N'esmenta fins a tretze, de les quals només tres van quedar en projecte, una d'elles la que s'havia de bastir «davant la sglésia de la sacratíssima Verge Maria del coll de l'Alma...», e en dita torre e en lo temps que menester serà, sia tenguda lum e guayta de fustes de moros, fent e donant en dita torre, ab senyals de foch, avís no sols a les fustes de christians, mas encara a tota la gent cristiana que çerca la marina treballant starà».

Acaba l'apartat dedicat a l'arquitectura i escultura amb una breu notícia del cor de la catedral, contractat pel Capítol amb Cristóbal de Salamanca el 15 de desembre de 1587 segons Matamoros, quan ja treballava en el cor del monestir de Montserrat. És de notar que el projecte d'un cor nou és anterior a la data esmentada, puix l'any 1578 el fuster tortosí Gabriel Cid havia viatjat amb un canonge a Navarra per comprar la fusta de roure per a l'obra. Hi van intervenir, amb Cristóbal de Salamanca, «architectoris magistri chori sedis Dertuse», i Gabriel Domènech, cooperador i successor, Bernat Muntaner, imager i entretallador, i Jaume Sala, fuster, de Barcelona, Janot Vineyma, Esteve Curto, entretalladors, de Tortosa, i Domingo d'Arbeca, pedrapiquier de Flix, Pere Joan Malamort, Pere Marçal, Lluç Pujol, autors de «la peanya de gaspi de la reixa del cor de la Seu de Tortosa», els elements de la qual —balustres, boles i piràmides d'inspiració escurialenca— guardem a la catedral.

L'obra de jaspí del cor és l'ocasió que Vidal Franquet aprofita per tractar breument el tema de la indústria del jaspí amb referències documentals i una fotografia de la pedrera de la Cinta, de Joan Hilari Muñoz, seguit d'un apartat dedicat als mestres forans que treballaren a Tortosa i a la diòcesi en el s. XVI: Pere Crespo, de Santander, Diego de Úbeda, castellà, Antonio Gómez, pedrapiquier «asentador» de la catedral de Sevilla, Pere Oliver, de l'Auvèrnia, Jeroni Esteve, àlies Giraut, Joan Surroto, Antoni de Viana i Menaud de Podi, francesos; Jacobo Ratzi, 'marmoler', i Guillem Llombart, italians; i la munió de mestres i artesans locals (els Anglès, Aguiló, Bas, Belsa, Bruel, Daroca, Pasqual, Queixalós, Rambla, Antoni Taix, Pere Cartiano, mestre Sales, Joan Dalmau, Joan Bellver i Gabriel Cid, Vicent Redorat i Baptista Vázquez).

2. En l'apartat dedicat a la pintura i altres arts del color, més breu, Vidal Franquet estudia l'obra de Lluís Montoliu, «el pintor —segurament mediocre— més important d'entre els que sabem amb seguretat que estan actius a la ciutat al darrer terç del segle XV» i del seu pare, Valentí, 'mestre de qualitat', l'obra del qual s'enquadra en la segona generació del gòtic internacional. De Lluís sabem que va fer el retaule de la Verge Maria de l'ermita del coll de l'Alma i el retaule major de l'església de Batea, entre d'altres. Tracta també dels Dessí —Vicent, Joan i Vicent—, de Blai i Baltasar Gui, autors de la primera pintura 'renaixentista' tortosina, i de Pànil Saüch, Garcia Gener, Antonio de Soto i Pere Cristòfol. Presenta algunes de les obres pictòriques contractades per a la catedral de Tortosa (retaules del Nom de Jesús, de la Reserva, de sant Maure, dels Dessí; pergamí del Miracle dels Captius, de Jaume Tarnal), per a la Casa

de la Ciutat (Verge dels Procuradors), per al Ginestar (retaula de l'Assumpció de Maria, de Pànil), Cinctorres (retaula de sant Josep, de Garcia Gener), Orta (Vicent Dessí).

Hi ha lloc encara per a tractar breument els papers pintats o estampes (Anunciació, Pietat) i els gravats del *Missal* de Rosembach i del *Llibre de les Costums de Tortosa*; els tapissos o ,paños de Raz (Arràs)', obrats per Joan Falsison, a qui ha estat atribuït el tapís de la Santa Cena de la catedral, i la llista de mestres del tapís: Jaume Sastre, Berenguer Baldrich, Joan Marroquí, amb referència a les sèries de tapissos comprats pel bisbe Punter a l'oligarquia tortosina i donats a la catedral, entre els quals hi havia els de la vida de Tobies i la sèrie dels dotze mesos de l'any; i el brodat i brodadors coneguts, actius a Tortosa, com Sanxo d'Ordunya, Joan de Mercadillo, Gabriel Vargues, Vicent Armengol, Cristòfor Costa, Jaume Vicent i Pere Pelegrí, que treballaren per a la catedral.

3. El tercer apartat tracta de l'argenteria i de les altres arts del foc. L'autor esmenta la confraria de sant Eloi dels argenters i la dels ferrers, anterior, sota la titularitat del mateix sant, i dóna un llarg llistat de cinquanta-un argenters actius a Tortosa entre el 1460 i el 1602, d'entre els quals destaca la nissaga dels Codina, Francesc Comí, Domingo Bernat, Gabriel Vilamarichs, orfebre de les custòdies d'Orta i Amposta, dissenyades per Antoni Codina menor, Cristòfor Esterol, Joan Medina, Miquel Santalínea, Pere Ferrer, autor del bust-reliquiari de sant Eudald, i Jaume Castellnou. El treball conclou amb la reproducció dels establiments de la confraria dels argenters, del 1586, i un breu estudi dedicat a la forja, especialment a les reixes dels altars de la catedral i, sobretot, a la gran reixa de la capella major, de l'escultor Esteve Bosch i dels ferrers Miquel Henrich i Antoni Maysoalta, de Girona, donada a la catedral pel bisbe Gaspar Punter.

En resum, un bon assaig, ben estructurat, argumentat i il·lustrat, que obre camins a noves recerques per a un millor coneixement de l'art monumental dertosenca, de la ciutat i de la diòcesi.

Josep Alanyà i Roig

Rosa LLUCH BRAMON, *Els remences. La senyoria de l'Almoïna de Girona als segles XIV i XV*, Girona, Documenta Universitaria: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines – Centre de Recerca d'Història Rural (ILCG – Secció Vicens Vives) de la Universitat de Girona amb al col·laboració de la Diputació de Girona – Patronat Francesc Eiximenis 2005, 420 p.

L'objecte d'aquest llibre, tesi doctoral de l'autora, és «l'anàlisi de tots els mals usos i de tots els homenatges aplicats i rebuts per una sola senyoria, l'Almoïna del Pa de la Seu, de Girona» (20). En aquesta sòbria i precisa definició, l'autora ja dóna a entendre per endavant que el seu interès no rau a explicar, justificar o teoritzar sobre el fet històric remença, sinó a descriure, mitjançant la documentació oportuna, la pràctica dels mals usos en un context institucional determinat i representatiu. El fet que la documentació de l'Almoïna de Girona, assenyaladament els manuals de comptes, remunti a principis del segle XIV, és a dir, uns quants anys abans de la pesta negra, permetia a Rosa Lluch efectuar l'anàlisi durant «un interval de temps molt significatiu» (ib.).

Un primer capítol és consagrat a descriure breument la trajectòria històrica de la institució de l'Almoïna del Pa a l'interior de la Seu gironina i la documentació relativa als seus drets senyorials, que n'ha subsistit. L'autora compara la institució benèfica gironina amb les corresponents d'altres bisbats catalans (Barcelona, Lleida, la Seu d'Urgell) o amb les que foren privatives d'algun municipi (Vic, Banyoles), i descriu de forma genèrica el seu patrimoni abundós, amb un mapa dels seus dominis (p. 34). Esmenta la reforma important a què fou sotmesa el 1347 i la seva desaparició el 1776, quan el bisbe Lorenzana va assignar les seves rendes a crear l'Hospici. En un segon capítol l'autora demostra que mai no es pot estar absolutament segur de la quantitat de població servil que tenia una senyoria, a causa de la mobilitat de les perso-

nes per raons de matrimoni, de compra-venda del mas, d'herència o de canvi de residència. Però si la certesa no és rotunda, sí que pot ésser molt aproximativa.

El primer capítol que ja analitza dades documentals és el tercer, dedicat a l'estudi dels homenatges i reconeixements de domini senyorial. Rosa Lluch estableix amb claredat el principi que en l'origen del lligam d'una persona amb un senyor sempre hi ha una terra adscrita o pròpia del senyor, perquè és la terra la que exigeix l'asserviment dels seus tinents⁴, i l'adscripció al sòl garanteix la continuïtat en el poblament i el treball del mas. Des del 1300 al 1457, 575 dones i 683 homes (= 1258 titulars de dominis útils) reconeixen la seva adscripció a l'Almoïna de la Seu de Girona i, per tant, llur condició remença. La gran majoria es fan persones pròpies de l'Almoïna per matrimoni i, quan ja eren homes o dones propis d'un altre senyor, prèviament s'havien de redimir: canviaven de baró. La pesta negra no és causa d'un augment espectacular dels reconeixements i homenatges, ni tampoc no empitjora les clàusules i obligacions que els homes i dones propis reconeixien en els seus homenatges. Des de principis del s. XV el nombre de documents d'homenatges i reconeixements de domini comença a disminuir; el darrer és del 1457, abans de l'esclat de la primera guerra remença. Però el sistema tingué escaletxes i són documentats remences de l'Almoïna instal·lats a ciutats i viles, contra alguns dels quals la institució pledejà per obtenir el reconeixement de senyoriu, l'homenatge i, en el seu cas, la remença.

A partir del capítol quart comença l'estudi del cobrament dels mals usos per part de l'Almoïna. La primera constatació és que són quatre: firma d'espoli forçada, remença, intèstia i eixòrquia. L'àrsia i la cugúcia són desconegudes. Fins ara la firma d'espoli només era coneguda a través dels reculls jurídics i d'algun document aïllat. Els llibres de comptes de l'Almoïna en contenen 424 casos. Aquest mal ús forçava el remença a garantir la meitat o més del dot que rebia de la seva esposa sobre els seus béns immobles, i el senyor rebia un lluïsmen equivalent al 10 % del valor assegurat. Aquest mal ús no el pagava tothom qui es casava: gravava els casaments entre persones de senyories distintes, i era un estímul perquè els homes i dones propis es casessin amb persones pròpies de la mateixa senyoria. La firma d'espoli buscava assegurar i garantir la integritat del domini i, partint del principi de l'adscripció a la terra, la intervenció dels senyors en els casaments dels seus vassalls era un mitjà de garantir la integritat buscada. Les firmes d'espoli de l'Almoïna són estables fins al 1348; llavors augmenten com a conseqüència de la pesta, i tornen a disminuir de seguida, enrarint-se durant el segle XV i desapareixent a partir del 1452. Hi ha quadres de la condició jurídica de les persones que paguen aquest mal ús, de les informacions consignades als assentaments (any, quantitat assegurada, dot, bé assegurat), de totes les firmes d'espoli forçades consignades a cada manual de comptes, dels dots rebuts, de l'evolució de les mitjanes de dots rebuts pels casats a l'Almoïna de Girona de 1331 a 1452, dels diners pagats i finalment de les mitjanes anuals dels pagaments.

El cinquè capítol és consagrat a la remença o redempció, de la qual l'Almoïna documenta més de 557 casos. La majoria, 343 casos, són redempcions de noies verges (fadrines) que necessitaven l'afranquiment per a casar-se. Al mateix temps, la major part de persones afranquides, homes i dones, en casar-se, tornaven a esdevenir pròpies d'una altra senyoria, quedant per tant subjectes de nou a la remença. Les redempcions augmentaren lleugerament després de la primera onada pestífera, incrementant-se aleshores el nombre d'homes redimits, a causa de l'aug-

4. El principi es troba al cap. XXXVI de les *Costumas generals de Cathalunya* o *Commemoracions* de Pere Albert i a les *Constitucions de Catalunya*, lib. IV, tit. XXX, cap. XXXVI (Barcelona 1704, 336-337). El bisbe de Girona Arnau de Mont-rodon ho recordava l'any 1346 a Bernat Guillem de Foixà en una expressiva lletra: «... salua vostra honor, aytal forma de feeltat (*la prestació d'homenatge i fidelitat*) a ssenyor negun no deu esser feta, si donchs aquell qui la fa no tén feu per aquell qui la fa»: cf. JAUME DE PUIG I OLIVER – JOSEP M. MARQUÈS I PLANAGUMÀ, *Lletres del bisbe de Girona. Segle XI.*, vol. I (n. 1-620), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans – Facultat de Teologia de Catalunya – Ajuntament de Girona 2007, n. 406, p. 506.

ment d'oportunitats causada per la despoblació sobtada dels masos. Les redempcions s'estronejaven al manual de comptes dels anys 1457-1458, com els altres mals usos. Hi ha diversos quadres de les redempcions concedides per l'Almoïna (categories, anys, preus pagats i motius) i per altres senyories. Llevat del cas de les noies verges, que pagaven invariablement dos sous, vuit diners, els preus pagats pels enfranquiments variaven molt, d'acord amb les diferències normals de patrimoni a patrimoni. Sorprenentment, les quantitats pagades després de la pesta no pugen, sinó que tendeixen a baixar. Sí que pugen durant la primera meitat del s. XV, però la significació d'aquest augment l'hauria d'aclarir un estudi del moviment de la resta de preus i salaris, és a dir, un estudi acurat del context econòmic més general en què es produeix.

El capítol sisè estudia els pagaments per intèstia i eixòrquia (noms conservats en la seva pronúncia tradicional en terres gironines). L'autora aclareix per endavant que el cobrament d'aquests mals usos volia prevenir la interrupció del treball en un mas a causa de la incertesa del qui l'havia d'heretar (cas de la mort ab intestat del tinent) o de la manca directa d'hereu. El preu d'ambdós mals usos era un terç dels béns dels difunts. L'Almoïna de Girona va cobrar 105 còps per intèstia i/o eixòrquia entre 1331 i 1458. Sembla que el mal ús de la intèstia gravava sobretot la mort sobtada, atès que fer testament no era excessivament complicat, ni tan sols per a un home de remença. De fet, la institució caritativa gironina va cobrar el triple d'eixòrquies (68) que no pas d'intèsties (23). I, en general, els mals usos que gravaven la mort apareixen en els documents en una proporció netament inferior, si es comparen amb les remences i les firmes d'espoli forçades. I és significatiu que el cobrament d'aquests mals usos s'incrementi en el moment de la pesta negra. Finalment l'autora constata que en teoria (*Costums de Girona*) i en la pràctica, el valor cobrat per aquests mals usos era el terç del valor dels béns del difunt. Ara bé, en cas d'eixòrquia i intèstia plegades, només es cobrava per un sol concepte. Al mateix temps, era més car morir eixorc que no pas intestat, i sempre pel mateix principi: és més fàcil suplir la manca d'un testament, si hi ha hereus, que no pas la manca d'hereus directes.

Dos capítols finals, el setè i el vuitè, aporten algunes consideracions que donen la clau per entendre el món o la perspectiva social dels mals usos. Aquests, en efecte, en restringir i/o suprimir la llibertat personal dels qui hi estaven subjectes, manifestaven un estat de coses fonamentat en el principi que el mas, la borda, la terra o el feu posseïts eren els elements que exigien la condició servil i adscrita dels seus tinentes, i no a l'inrevés. Els mals usos combaten el no rendiment de les terres en totes les seves formes: la firma d'espoli forçada i la remença graven l'abandó del mas o la seva alienació; l'eixòrquia i la intèstia graven la interrupció del treball en el mas, ni que sigui mínima; l'arsia gravava la minva sensible del valor del mas o de la collita, la cugúcia gravava la incertesa o el desordre en les pràctiques successòries en la tinença del mas per la incidència que podien tenir en la interrupció del treball. La terra exigia la servitud i per això el pagès que ocasionalment —i intencionadament— no hi residia no en quedava pas desvinculat. Aquesta vinculació absoluta, que només es podia trencar amb el pagament del corresponent mal ús, determinava que el pagès vinculat a una terra mantenia els seus drets sobre ella, àdhuc en el cas que en marxés, i per aquesta raó un senyor no podia establir de nou un mas abandonat mentre hi hagués alguna persona que tingués drets sobre el domini útil del mas en qüestió. Els mals usos venien a reforçar la garantia que el senyor cobraria d'una manera o una altra per raó d'un establiment, i a prevenir els perjudicis que el pagès podia causar al senyor quan abandonava el mas o el treball hi era pertorbat per qualsevol motiu. És en aquest context on s'entén també l'objectiu de l'exigència de reconeixement i homenatge: el senyor havia de saber qui era el titular de trossos establerts i per quin feu. El control de les persones donava el control de les servituds i, per tant, dels establiments, i així tot el sistema quedava ben lligat i travat.

Molts masos remences, després de la sentència arbitral de 1486, van preferir no redimir-se de cop de la servitud i van seguir pagant tres sous anyals per aquest concepte. És clar que pensaven que, digués el que digués la sentència arbitral de Guadalupe, la sortida de la servitud podia posar en perill llurs drets sobre els masos. A més, com que la mateixa sentència facultava el senyor a confiscar els masos abandonats pels seus tinentes (lliures) durant tres mesos, els

remences que no s'afanquien creien que tenien garantit llur dret sobre el mas en el cas que algun dia se'n absentessin durant més de tres mesos, com passava abans de la sentència, en què el temps d'absència del mas per a assolir la sortida de la servitud era d'un any i un dia.

Pel que fa a la normativa legal catalana sobre la servitud i la manera de sortir-ne, l'autora constata l'ambigüitat compensada de les disposicions reials quan concedia franqueses, privilegis i immunitats als habitants de les seves ciutats, i les disposicions de les Corts, dominades pels senyors, on aquests imposaven al monarca certes limitacions, que el rei havia d'acceptar. Els pagesos podien absentar-se de les terres i buscar la llibertat a la ciutat, però mai no perdien la condició d'adscrits i per tant de serfs, si no pagaven la remença. La llibertat continuava essent cara, perquè en els homenatges servils els senyors els obligaven a jurar que no anirien a viure mai a cap castell, vila, ciutat o altre lloc privilegiat. Si hi anaven, estaven en fals i el senyor els podia reclamar sempre l'obligació de residir al mas i treballar-hi.

Un darrer capítol estudia a grans trets el capteniment de la monarquia catalanoaragonesa envers els remences, i assenyaladament les vacil·lacions d'Alfons IV Trastámara i de Ferran II, des de la suspensió dels mals usos i de la servitud, l'any 1455, fins a la constitució *Com per lo senyor*, del 1481, que els reintroduïa, amb la seva conseqüència ineluctable, a l'aixecament de Pere Joan Sala i la segona guerra remença. L'anàlisi de l'autora és decisiva en el punt d'establir que la suspensió dels mals usos adoptada pel rei Alfons el 1455 i confirmada el 1457 fou respectada i complerta: a l'Almoïna de Girona i en d'altres senyories. Aquest punt té una importància cabdal, perquè la guerra del 1462 sempre ha estat posada en relació amb la supressió dels mals usos exigida pels remences; si els mals usos ja no es cobraven, perquè els remences es van precipitar a la guerra?

El llibre arriba, doncs, a la seva conclusió quan, tancades unes determinades qüestions, se n'obren immediatament de noves.

La tesi de Rosa Lluch és molt suggestiva. Estudiar la pràctica dels mals usos per part d'una institució, que els cobra impertorbablement i que durant cent cinquanta anys assenta cadascun dels ingressos per aquests conceptes, ha conduït l'autora a plantejar-se uns problemes pràcticament inèdits (no ens atrevim a dir desconeguts): Primer, el sistema tenia algunes esclatxes, en virtut de les quals hi havia la possibilitat d'escapar-se'n. En segon lloc, el sistema tenia la seva pròpia estabilitat, no pertorbada ni tan sols per un fet tan negatiu i trasbalsador com la pesta negra. En tercer lloc, la perspectiva social pròpia dels mals usos i la servitud era, per sobre de tot, la voluntat ferrenya dels senyors que la terra rendís sense interrupcions ni entrebancs. Voldríem subratllar que els punts de novetat de la tesi de Rosa Lluch emanen d'un estudi atent dels mals usos registrats en uns documents d'una grisor administrativa total. Hom té la impressió de trobar-se davant la realitat pura i simple. Caldrà, ben entès, que les seves conclusions siguin confirmades per l'estudi d'altres institucions comparables, en el mateix arc de temps i amb una abundància de dades similar o proporcional. Perquè la grisor tombal de les dades i l'anonimat burocràtic dels llibres de comptes haurien d'empènyer a buscar la passió amb què els remences van menar la lluita pel seu alliberament en un altre pla, el pròpiament ideològic, tothora mal conegut per falta de l'anàlisi sistemàtica de les fonts que en guarden el secret.

El llibre de Rosa Lluch conté molta informació menuda que ni podem recollir ni podríem valorar adequadament. Les seves anàlisis pacients esbossen uns quadres molt convinctes de la vida dels remences catalans dels segles XIV i XV. Les al·lusions que fa a la pràctica dels mals usos en indrets, que no són del bisbat de Girona i que presenten característiques singulars, haurien d'empènyer a fer l'inventari de les variacions que hi pot haver hagut en la matèria i a buscar-ne les causes o circumstàncies. Potser tampoc no seria sobrer un estudi sistemàtic i comparat dels diversos reculls jurídics, locals o no, que contenen matèria relativa als mals usos i a la condició servil pagesa, i els canvis successius introduïts per les Corts en les *Constitucions de Catalunya*. La renovació dels estudis sobre la qüestió remença no pot prendre la forma d'afegir algun detall erudit al que ja havia estat dit, sinó que ha de partir d'un programa de recerca arxivística ambiciosa, d'estudi i comparació de totes les fonts jurídiques disponibles i de recerca de les

posicions ideològiques que van sostenir el moviment. El programa és immens i la documentació espera els qui la vulguin treballar.

Rosa Lluch s'ha anticipat als nostres vots amb una obra clara, ben executada i profundament renovadora. La prova n'és que tot d'una sorgeixen nous projectes —noves necessitats— de treball. Ara caldrà que una obra tan estimulante tingui continuadors. No voldríem passar per alt una recança, més que una mancança, en aquest llibre meritori, imputable més al soferit editor que a l'autora: la manca d'índexs de noms, d'antropònims i de matèries. Això és molt de doldre, perquè en els estudis del futur el llibre hi perdrà influència i, així, es dona una altra oportunitat a la pèrdua de temps. D'altra banda, en un estudi renovador com aquest no hauria estat inoportuna una actualització de la bibliografia remença, amb la qual cosa el lloc decisiu que des d'ara ocupa el llibre de Rosa Lluch s'hauria posat en relleu de forma gairebé automàtica.

Jaume de Puig i Oliver

Lletres reials a la ciutat de Girona (1517-1713). Estudi i edició a cura de M. Josepa ARNALL I JUAN i Anna GIRONELLA I DELGÀ. Revisió a cura d'Ignasi BAIGES I JARDÍ i M. Elisa VARELA RODRÍGUEZ (Diplomataris 30 i 31; Col·lecció Documents de l'Arxiu Municipal 6 i 7); Barcelona i Girona, Fundació Noguera i Ajuntament de Girona 2005. Volum III, pp. 1031-1524; volum IV, pp. 1551-2092.

Ja escrita però encara no publicada la recensió dels dos primers volums d'aquesta obra (cf. «ATCA», XXI (2002), 767-769), moria a Barcelona la seva autora, l'enyorada M. Josepa Arnall i Juan. Al cap de cinc anys, apareixen els dos volums que completen els dos primers, amb les lletres reials adreçades a la ciutat de Girona durant l'època moderna, fins al 1714, volums continuats i acabats per Anna Gironella i Delgà, alumna i col·laboradora de l'autora principal, amb altres contribucions no pas menys essencials. En aquest país, on hi ha tants campanars inacabats, és una satisfacció constatar l'acabament d'una col·lecció documental de lletres reials. Hauria estat una llàstima que les coses no haguessin anat d'aquesta manera. Hauria estat sobretot una llàstima que l'obra no hagués estat acabada amb l'índex que la farà útil. Un campanar inacabat produeix una immensa tristesa. Una col·lecció documental sense índex és un esforç afoïllat. Per sort, sembla que l'època dels campanars inacabats va passant a la història.

Les col·leccions documentals són els maons amb què s'escriu la història. Quan hom pensa en les quantitats de pàgines d'història de Girona que s'han escrit sense que hom hagués passat per l'adreçador dels documents, hom queda parat. Ara ningú ja no es recorda d'aquest tipus de literatura i és just que sigui així, perquè aquella literatura no era res. Les col·leccions documentals, d'altra banda, no ho són pas tot. Les col·leccions, quan existeixen, s'han de confrontar les unes amb les altres, s'han de confrontar amb els documents independents i contraris, si n'hi ha, s'han de confrontar amb els fets. Molt sovint els papers diuen una cosa i les coses van per una altra banda. En història és bàsic tenir clar qui pren decisions i perquè les pren, és a dir, perquè hom permet que les prengui. Molt sovint els papers no diuen res sobre tot això, segurament perquè els autors dels papers tenien molt clara la raó en virtut de la qual algú prenia decisions i els altres les havien d'acceptar. A vegades, fins i tot, els documents expressen opinions, fets i dades que es contraposen al sentit de les decisions preses pel qui té la facultat de prendre-les. En aquest cas, les decisions preses van fent el seu camí i els papers documenten que hom no ha pogut fer res per canviar-les.

Les lletres reials a la ciutat de Girona tenen el seu origen en el fet que la ciutat era directament reial. A partir del 785 fou propietat dels reis francs, després ho fou dels comtes i dels comtes-reis. Arran de la mort del Conqueridor i el seu desastrat testament, i després de 1659, la ciutat fou la primera plaça forta del nord-est del Principat. Aquestes dues circumstàncies soles explicarien que l'Arxiu de la ciutat pugui presentar avui 1831 lletres dels reis i dels seus

substituïts. A més, l'època moderna es caracteritzà a Girona per una fluïdesa històrica mai no vista: la ciutat fou francesa més d'un cop, patí innombrables setges i depredacions. Els reis de la casa d'Àustria i els seus successors Borbons no feren gran cosa per acabar amb aquest estat de coses. Si tenim present que després de l'edat moderna ve l'època de Napoleó i dels seus generals, amb les conseqüències conegudes per tothom, cal concloure que l'època moderna i la immediatament posterior es caracteritzà a Girona per una pèrdua de temps total. No solament la ciutat quedà lliurada a les seves soles forces, sinó que ningú no es va prendre la molèstia d'explicar bé quan és preferible rendir-se salvant els mobles. Etc.

La lectura peça per peça d'aquests dos volums convenç tot d'una que l'època moderna a Catalunya fou un caos irreparable. A part de les oscil·lacions polítiques generals i de les singularitats del personal subaltern que els reis van fer alternar al Principat, aquí hi hagué el bandolerisme comú, els nyerros i cadells —bandolerisme amb matisos específics—, la tensió religiosa antiluterana, les guerres de l'imperi, els moros a la costa, les intermitències de la pesta, els allotjaments de soldats, les caresties d'aliments, els plets entre els nobles i la ciutat, entre l'Estudi General i el Col·legi de jesuïtes, la pressió creixent de França a la frontera, primer a les Corberes i després a les Alberes, la crisi econòmica i les devaluacions de la moneda. Els virreis i lloctinents, a més, manaven sense gaire contemplacions. Les lletres reials són ordres reials o escrits merament protocol·laris. Encara que la documentació és estrictament local i unilateral, hom percep amb claredat meridiana que l'acció política de la monarquia anava per una banda i que els interessos de la ciutat no hi tenien res a veure, ni el més petit punt de contacte. Si la ciutat, com a tal, tenia interessos, a part de les picabaralles entre la Universitat i els jesuïtes, entre els jurats i el capítol de la catedral, les lletres reials hi presten poca o nul·la atenció. La complicitat ciutat-rei és inexistente. La ciutat no compta; com a màxim és requerida quan el monarca necessita diners, quan els bandolers en fan de seques i de verdes, quan l'estament eclesiàstic té conductes insolidàries, i parem de comptar. Girona —i tot Catalunya— no s'integren gens bé en la megalopolítica heretada dels reis Catòlics. Les causes són múltiples i discutibles, el fet és clamorós. Algunes lletres són respostes de l'autoritat a queixes, peticions o informacions dels jurats; encara que els textos dels jurats gironins no es publiquen, en les respostes hi traspua sovint el to de qui no està per brocs. En aquesta tònica general no hi ha excepcions. Perduda en la mar immensa del lent naufragi dels Àustries, la petita Girona és un punt insignificant, que només surt de veritat als papers quan retronen els canons.

Les lletres, malgrat el seu caràcter oficial, no oculten la realitat nua i pelada. La política dels Àustries petits fou un desastre. Sobretot en temps de Felip III (IV), el desgavell és perfectament palpable. El rei no té diners, no té idees, no té soldats, no té col·laboradors d'altura, tot se li desfà a les mans. És un espectacle penós. El nom d'Olivares no surt ni una vegada en les lletres. És a dir, com a font d'informació aquestes lletres tenen, a més a més, un caràcter difuminat, vagarós, incert, llunyà. En aquest sentit, són un reflex fidel de la situació terminal dels últims Àustries. En aquells moments a Espanya tot va caure. Les lletres podien dir el que volguessin, tot anava rostos avall.

El caos, la desorientació general, l'energumenisme de les formes de govern que va patir la ciutat i tot Catalunya van portar a la defecció del 1640. Un bon dia aquest país es lliurà al rei de França. Cap idea, cap consciència del paper que aleshores Catalunya hagués pogut jugar en l'escena internacional. Fou una reacció de simple despit. Els portuguesos van tenir les idees i els interessos molt més clars. A Catalunya ningú no va proposar seriosament la possibilitat de constituir-se en un estat independent de França i d'Espanya, vivint de la situació d'equilibri entre potències enfrontades. França es va desinteresar d'aquesta solució, perquè no la necessitava, vist que Espanya era un immens decorat que queia a trossos. D'aquesta desfeta ells agafaren una part d'aquí, una part d'allà; el Rosselló i mitja Cerdanya —les fronteres naturals— formaren part d'aquest botí regalat.

No farem cap comentari específic sobre la presència del castellà i del francès en aquests dos volums de les lletres reials a la ciutat de Girona. La llengua és un signe. La llengua depèn de la política —va con el imperio—. Si no hi ha política, no hi ha llengua. Si la política baixa,

la llengua baixa. Durant l'època del Barroc tot és molt clar. Catalunya no va formular mai una política que pogués fer el mínim respecte, i amb això no voldríem fer oblidar que els governs de la monarquia van tenir orelles molt grans i susceptibles, aptes per a tot menys per a escoltar de debò. Inexorablement, la llengua baixa. Cap lletra reial no fou mai retornada, ni perquè fos escrita en llengua forastera ni per cap altra raó.

Ignorem si la publicació imminent del *Llibre Groc* de la ciutat, on es recullen els privilegis i altres actes reials de l'època moderna, compensarà la impressió negativa que produeix la col·lecció de lletres reials. Com a expressió de les iniciatives del monarca, les lletres són d'una pobresa dramàtica. Per sort, ja fa alguns anys que disposem d'una pedra de toc valuosa per a entendre millor la vida gironina de l'època del Barroc: la *Crònica* de Jeroni de Real, molt ben editada i estudiada amb resultats falaguers per Joan Busquets i Dalmau (cf. les recensions d'Antoni Simon i Tarrés dins «ATCA», 13 [1994], 449-450; 14 [1995], 368-370). Si hom té presents les preocupacions que manifestava i les propostes positives que feia Jeroni de Real per millorar el govern de la ciutat i encarar els seus problemes, la distància entre les lletres reials i la realitat gironina encara es fa més gran. El seu judici sobre la guerra endèmica al nord de les terres de Girona i els setges intermitents de la ciutat després del tractat dels Pirineus no podria ésser més àcid: Girona és una taronja tan espremuda que s'ha quedat seca. La situació purament militar que va crear al bisbat de Girona el tractat dels Pirineus mereixeria una monografia detallada. Cap dubte que el text seria deleteri. Els llibres de memòries que es van editant i altra literatura complementària, amb els estudis dels fons arxivístics locals, contribuiran a fer possible un esbós de la Girona i de la Catalunya moderna que, a la vista dels resultats històrics perfectament coneguts, podria donar molt de joc en les batalles polítiques dels temps que vénen.

Entre altres petites notícies de la vida ciutadana, les lletres permeten documentar que la intenció de bisbe i capítol d'unificar el cor i el presbiteri de la Seu remunten al segle XVII. Fins ara es coneixien els projectes setcentistes que d'aquesta idea van traçar Pere Costa i Agustí Soriano⁵, però la iniciativa és anterior. Les lletres se'n fan ressò en motiu de la pretensió dels jurats de poder seure al presbiteri quan anaven a missa corporativament, com els consellers de Barcelona, i la polèmica indefectible amb el capítol, que es va treure de la màniga el pretext de la unificació de cor i presbiteri per no haver d'accedir a les exigències de la devoció dels jurats, els anys 1688-1691 (cf. lletres n. 1529, 1530, 1532, 1542, 1548, 1565, 1568, 1570, 1575, 1576-1578, 1587, 1589-1591, 1604-1605, 1621-1623, 1626-1627).

Una minoria de les lletres és escrita en llatí. Ens ha sorprès en l'escatocol de la lletra 724 la lectura 'Maioreti' per 'Matriti'. En la 731, línia 6 de la pàgina 1079, la lectura 'ministri predictas universitates' no seria 'ministri predicatarum universitatum'? Una mica més avall, línia 13, 're publicam' hauria d'ésser 'rem publicam'. I encara, línia 20, 'dictoque fisco procuratorie curie regie' s'entendria si diguéssim 'dictoque procuratore curie regie'. A la lletra 732, línia 2 de la pàgina 1081, hi ha dues clàusules mal enteses. La primera és la 'verum contumacia exigente', que ha estat correctament transcrita en les altres lletres, i en canvi aquí fa 'ut racione contumacia exigente'. La segona clàusula és 'constiterit eis prius partem aliam fuisse citatam', transcrita en la línia 10 'quorum constituto eis partem aliam prius fuiste citatam'. A la lletra 746, línies 21-22 de la pàgina 1094, l'expressió 'iuris utriusque doctori' hauria d'ésser 'iuris utriusque doctore', concordant en ablatiu amb 'Francisco Çavila', regit per la preposició 'coram'. A la mateixa lletra, pàgina 1095, línia 12-13, l'expressió 'penes quosquavis processus' s'hauria de llegir 'penes quos quivis processus'. Sobta també a la lletra 768, línia 7 de text de la pàgina 1113, l'expressió 'ad relacionem magnifici Stephani Salverdena utriusque doctor quondam', que hauria d'ésser 'utriusque iuris doctoris', tal com és ben transcrit a la línia 27; més avall, línies 13-14, hi ha un 'domicellumum', on sobren les dues darreres lletres. A la línia 20 hi ha un 'vitare' que hauria d'ésser 'citare'. A la línia 28 hi llegim 'dicta executionis causam extite-

5. Cf. Joaquim NADAL I FARRERAS et al., *La catedral de Girona. Una interpretació*, Girona, Ajuntament de Girona – Lunwerg 2002, 49-50, 142.

rat comissa', i hauria de dir ,dicta executionis causa extiterat comissa'. El ,caucte' de la lletra 833, línia 18 de la pàgina 1177, ha d'ésser ,cauete'. A la lletra 847, línia 9, hom llegeix ,que in regia ducitur audienciam' en comptes de ,que in regia ducitur audientia'. El ,responsuris' de la línia 9 de la pàgina 1223, hauria d'ésser ,responsuri', concordant amb el posterior ,prosecuturi'. Ens preguntem si el ,sexentesimo' de la lletra 1094 no hauria de dir ,sexcentesimo'. A la pàgina 1552, línia 28 de la lletra 1253, ,ratione consona' hauria d'ésser ,rationi consona', tal com altres vegades ha estat correctament transcrit; més avall, línies 32-34, no s'entén bé la clàusula ,nihil innovetis seu innovari attentarique facietis' per ,quempiam faciatis seu fieri facietis et mandetis'; més avall encara, línia 36, ,diligenter cavente' hauria d'ésser ,diligenter cavete'. A la lletra 1265, línia 14 de la pàgina 1562, ,aedeli' no seria millor ,aedili'? A la lletra 1381, línia 7 de la pàgina 1648, ,dits molts anys' hauria d'ésser ,dits moltons'; més avall, línia 41, ,Nos vero dicte suplicatione uti iuste et rationi consona benigne adnuentes' hauria d'ésser ,Nos vero dicte suplicationi uti iuste et rationi consone', etc. A la mateixa lletra, línies 8-9, ,lapso quam vobis presise et peremptorie assignamus' no seria ,lapso termino quem', etc.? Allí mateix, línies 10-11, ,prout iuris fuerit et ratione, vestre absentie in aliquo non obstante', hauria d'ésser ,prout iuris fuerit et rationis, vestra absentia in aliquo non obstante'. A la lletra 1408, línia 5 de la pàgina 1671, ,demore' ha d'ésser ,de more'; més avall, línia 25, ,dum facultate cognoscendi' ha d'ésser ,cum facultate cognoscendi'; més avall, línies 28-29, ,dependetibus' és ,dependentibus'. A la lletra 1763, línia 2 de la pàgina 1932, ,cum dierum [sequens] continuatione', no seria ,cum dierum [sequentium] continuatione'? A la lletra 1820, línies de text 15-17, ,ut pensionis dictorum violariorum prout etiam alia per nos traditum extitit in mandatis ut convenit exsolvantur', hauria d'ésser ,ut pensiones dictorum violariorum, prout etiam alias per nos traditum extitit in mandatis, ut convenit, exsolvantur'. Semblantment, una mica més avall, línies 20-23, ,quatenus pensionis pretense debitis... exsolvatis', sonaria millor ,quatenus pensiones pretense debitas... exsolvatis'. A la lletra 1826, pàgina 1979, línia 17, ,ut melius ipsarum aquarum impetus ferie possit', no seria ,ut melius ipsarum aquarum impetus ferre possit'? A la mateixa lletra, línia 6 de la pàgina 1980, ,frequenciam' ha d'ésser ,frequentiam'. Més avall, línia 24, ,recepta prius et expediat informacione' no seria ,recepta prius, ut expedit, informacione'? Més avall encara, línia 28, ,pigneracionem' ha d'ésser ,pignorationem'; entendríem que el ,ut prehentur' de la línia 31 és ,ut predicatur'; i el ,pro culpulis' de la línia 34 és ,procul pulsus'. A la lletra 1829, línia de text 8 de la pàgina 1984, ,officialatum ecclesiastici curie Gerundensis' és ,officialatum ecclesiastice curie o bé ,officialatum ecclesiasticum curie'. L',extiti' de la línia 11 és ,extitit'. Més avall, línia 32-33, ,non dubitastis enim excommunicare' és ,non dubitastis eum excommunicare'. El ,contemnes' de la línia 34 creiem que hauria d'ésser ,contemnens', i el ,cedamque' de la línia 37 és sens dubte ,cedantque'.

Som conscients que la majoria d'aquestes anomalies s'haurien pogut evitar amb una simple revisió de la transcripció, sobretot en els casos de clàusules usuals en la literatura burocràtica, regularment ben enteses i transcrits en els dos volums. Lluny de nosaltres acusar d'imperícia els transcriptors. Però, sabent per experiència pròpia que ,errare humanum est', en aquest tipus de treballs bàsics, destinats a quedar, hom no procedeix mai amb prou cautela, i cal sotmetre'ls a una doble o triple revisió, pacient, implacable i exhaustiva, perquè l'error i la badada humana sotgen contínuament les persones més capaces i ben preparades.

Jaume de Puig i Oliver

Josep Mª MARQUÈS – Francesc FELIU, *Ordinari {Ritual} de Girona 1502*, Girona, Diputació de Girona – Universitat de Girona 2006, 183 pp.

Posterior d'un any a l'*Ordinarium sacramentorum Barchinonense*, editat per Pere Posa a Barcelona el 1501, i anterior d'uns quants anys a l'*Ordinari d'Urgell* del 1536, el *Ritual* o *Ordinari* del bisbat gironí s'ha conservat en exemplar únic a Reus, en la biblioteca dels hereus de Pau Font de

Rubinat. Els anys cinquanta el vigatà Miquel dels S. Gros va fotografiar íntegrament l'exemplar i, més tard, donà reproducció positivada dels clixés a la Biblioteca del Seminari de Girona. És d'aquí que Josep M. Marquès l'ha transcrit i reeditat. Així la publicació s'inscriu en la tendència recentment insinuada de recuperar aquests textos. Dins la «Biblioteca Litúrgica Catalana», l'Institut d'Estudis Catalans ha publicat en edició facsímil l'*Ordinarium* barceloní ja esmentat (cf. «ATCA», XII [1993], 642, núm. 8667), i el *Missale Vicense* del 1496, i va editar els *Tropers prousers* de Vic, dels segles XII i XIII, a cura de Miquel dels S. Gros, també esmentat; el 2002 aparegué l'*Ordinari d'Urgell de 1536*, editat per la Facultat de Teologia de Catalunya i la Societat Cultural Urgel-litana, a cura de F. X. Parés i Saltor (cf. «ATCA», XXI [2002], 802-803); el 2003 la Facultat de Teologia de Catalunya editava el *Missal mallorquí de 1506*, segons exemplar conservat a la Biblioteca Bartomeu March (cf. «ATCA», XXIII-XXIV (2004-2005), 567-568). Hi ha més publicacions d'aquest tipus, que ara seria inoportú de voler esmentar exhaustivament; el lector interessat en la matèria no ha de fer res més que repassar el contingut dels tretze volums publicats fins avui de la «Miscel·lània Litúrgica Catalana», on trobarà els textos i les indicacions pertinents. L'interès específic d'aquestes publicacions és prou clar: són els testimonis de l'evolució de les tradicions litúrgiques locals cap a la uniformització que s'anirà imposant amb la Contrarreforma catòlica posttridentina. Són testimonis també dels canvis i adaptacions que sofreix el conjunt de ritus a través dels quals s'expressa el culte i amb ell la creença cristiana. A aquests interessos històrics i antropològics, s'hi afegeix en els cas dels *Rituals* l'interès lingüístic, per tal com la llengua catalana hi té un lloc rellevant, aspecte decisiu en les edicions del segle XVI i posteriors.

Així, no és gens estrany que el volum contingui, de fet, dues introduccions: una a l'obra en el seu conjunt i en tant que llibre específicament religiós (a cura de J. M. Marquès), i una altra que estudia la llengua catalana del *Ritual* (a cura de Francesc Feliu).

La primera introducció ha estat duta a terme amb un criteri eminentment propedèutic. Després de recordar què és un *Ordinarium*, després de ponderar la raresa de l'exemplar gironí i les edicions d'altres textos litúrgics gironins (missal, breviari), Marquès hi explica què és un ritual i les edicions que ha tingut el de Girona. Detalla els registres de l'edició del 1502, particularitats de la foliació del volum i algunes deficiències que l'editor Hans Rosembach va procurar remeiar en l'índex final. Després s'entreté a descriure els diversos elements que componen un ritus: rúbriques, antífones, versets, responsoris, oracions, exhortacions, instruccions i encara altres menes de textos. Vista la ignorància creixent en matèria i ja no diguem en terminologia religiosa, Marquès ha pres el determini d'exposar les beceroles d'una matèria, que ni és tan fàcil com això d'explicar, ni té assegurada avui una recepció entusiasta. En fi: l'afany propedèutic el du a explicar cadascun dels ritus continguts a l'*Ordinarium* de Girona del 1502: benedicció de la sal i de l'aigua (amb els seus usos i aplicacions), bateig, matrimoni, extremunció, comunió i viàtic, pregàries de la trona o de peu d'altar, benediccions, catecisme, exèquies. Presta atenció particular a la terminologia específica de cada ritus, quan en té, i, en algun cas com és ara el del catecisme, el lloc que els corresponia en el culte ordinari. Extraordinàriament austere i concís, Marquès ofereix un perfil prou net de cada ritus i dels elements que hi fa intervenir el *Ritual*, perquè el lector curiós pugui entendre pel seu compte, si mena recerques en el domini de les tradicions populars, el munt d'altres ritus no litúrgics que intervenien en les celebracions religioses del poble. Qui recordaria avui les paraules rituals, gairebé sagramentals, que deia la llevadora a la mare quan li retornava el fill acabat de batejar? Més encara: Avui algú recorda que era la llevadora qui portava ordinàriament els infants a batejar? Tots els *Rituals* han canviat: els religiosos, els sanitaris, els socials, els polítics. Vet aquí que aquest llibre aparentment intempestiu pot obrir els ulls a més d'un lector curiós, perquè un dia sàpiga interpretar... la fotografia antiga d'una comitiva de celebració de bateig.

En la segona introducció Francesc Feliu estudia la llengua catalana del ritual editat el 1502: grafia i fonètica, morfologia i sintaxi, lèxic i fraseologia. En conjunt, subratlla el caràcter significativament arcaïtzant de la llengua del ritual, degut en part a la tendència a la fossilització que tenen els ritus. Però no es podria carregar tot el pes sobre aquest aspecte. El *Ritual* gironí no deixa d'ésser un llibre local. La llengua que reflecteix el del 1502 és un dialecte local. Caldria

comparar-lo amb altres dialectes, veïns o llunyans. Caldria, encara, tenir models més depurats de l'evolució de la llengua catalana escrita a Girona durant els segles XIV i XV. De fet, encara que el peu d'impremta sigui del segle XVI, el català del *Ritual* no és el del segle XV? Com és la llengua del ritual gironí de 1550? I la dels rituals dels segles XVII i XVIII? Aquí s'obre una portella per a estudiar l'evolució de la llengua en un domini força estable i ben destriat, relativament immune a influències externes i a modes. Per sort, Francesc Feliu ja ha començat d'obrir la portella. Havent-se adonat que el *Ritual* del 1550 conté un català diferent, promet un estudi comparatiu del català dels dos rituals. Des d'aquí el felicitem i al mateix temps ens prenem la llibertat d'agafar-lo pel mot. Perquè l'estudi de la llengua i de les seves modificacions conscients és sempre un estudi de la societat que utilitza i, per això mateix, modifica la llengua. Per tant, estariem en portes de poder considerar qui i com decideix de procedir a uns determinats canvis lingüístics en un lapse d'espai i de temps ben determinat, i àdhuc es podran fer hipòtesis sobre alguns dels criteris que van presidir els canvis, sobretot si es confirma la 'llatinització' gràfica i formal del català en el *Ritual* del 1550. Si aquest estudi s'estengués ulteriorment a d'altres segments de temps i espai, hom aniria bastint amb bons materials l'edifici tothora incomplet de la història de la llengua catalana en el pas de l'edat anomenada Mitjana a l'anomenada Moderna.

Posats en el punt de la presència del català en el *Ritual* gironí del 1502, criden l'atenció les *Preces dominicales*, conjunt de pregàries i monicions sobre les festes principals de l'any, totalment redactades en català, amb algunes fórmules que la nostra generació encara havia pogut sentir a l'església, pràcticament intactes. El *Ritual* del 1502 remet, així, als rituals posteriors i probablement també a les disposicions dels concilis tarraconenses referents a la instrucció dels fidels durant la celebració de la missa. I, com és natural, a la polèmica sobre la utilització del català en el catecisme i en la predicació als fidels, que ja esclata en els segles XVI i XVII i que per a la història social del català té una importància cabdal, malgrat que en la vida social d'avui d'això ningú no sembla recordar-se'n.

L'estudi acurat d'aquests textos i el del 'testimoni' o homilia que el capellà pronunciava en la missa de difunts (element que desapareixerà en els rituals posteriors al Concili de Trento), tant si es fa a partir d'un únic ritual com de llur conjunt, donaria peu segurament a detectar determinades influències de tipus teològic o devocional, que dibuixarien alguns trets, almenys, de l'horitzó mental, on es movia el clergat que va fer servir aquests llibres. Qui sap si hom hi trobarà influències d'escriptors religiosos catalans, a l'estil de les influències eiximenianes que hom documenta recentment sobre pintors catalans de retaules del segle XV.

L'edició és acurada. Hom ha dividit el text en paràgrafs, per tal de fer-lo manejable. És assenyalada la seqüència dels folis. Les rúbriques del *Ritual* van en lletres itàliques. Les parts cantades, en negreta. Els títols, en versaleta. Al final hi ha un índex alfabètic d'oracions, que ha de facilitar el treball de comparació amb altres edicions i altres rituals. El criteri d'edició dels textos en català s'acosta molt als punts de vista defensats en la matèria des d'aquest any. No ens sembla sobrer afegir que ha estat molt encertat el tipus de lletra que hom ha escollit per a l'edició del volum i la il·lustració de la portada.

Jaume de Puig i Oliver

Emilio CALLADO ESTELA, *Iglesia, poder y sociedad en el siglo XVII. El arzobispo de Valencia, fray Isidoro Aliaga* (Biblioteca Valenciana. Colección Historia / Estudios), Valencia, Generalitat Valenciana 2001, 464 pp.

Les aportacions de l'autor al coneixement de la primera meitat del segle XVII valencià són ben conegudes dels nostres lectors i la secció de *Notícies bibliogràfiques* del present volum continua la informació amb títols recents (1071, nn. 20.738-20.739).

Però el llibre que ara ocupa la nostra atenció, en gran part tesi doctoral, no s'encabeix en una sola notícia bibliogràfica, car ens ofereix (o almenys permet) una primera visió de conjunt.

Isidoro Aliaga hauria pogut ésser un bon bisbe, que hauria tingut la seva fesomia pròpia en la raguèlia dels bisbes de València, perquè la impressió que hom treu de la lectura d'aquest llibre és que posseïa qualitats innegables d'administrador: ell insistí constantment en la necessitat d'assegurar uns arxius ben complets tant a la Seu com a les paròquies (111. 15, 133-134, 140, 166-167); intentà de precisar les precedències a fi d'evitar picabaralles en moments delicats (142), legislà sobre vestits i hàbits (146 i nota 335), precisà els dies de precepte (148), procurà d'imposar serietat tridentina al barroquisme valencià (151-154) i sobretot establí en les *Advertencias para los edificios de los templos y para diversas cosas de las que en ellos sirven al culto divino y a otros ministerios*, un cos programàtic, tant teòric com pràctic, sobre la construcció de temples, que presidí durant un segle i mig els plànols de les noves esglésies valencianes fins que l'academicisme del segle XVIII el considerà superat, normes que, per exemple, donaven més importància a les facilitats que un edifici o un objecte sagrat oferia per a la seva neteja que a les floritures 'artístiques'; aquesta sola aportació l'hauria fet passar a la història de la cultura valenciana en el pla de l'arquitectura sagrada (161-170).

Les circumstàncies li passaren una mala jugada, car tan bon punt es féu càrrec de l'església valenciana li esclataren a les mans dues autèntiques bombasses (a València devien ésser carcasses) que li desfiguraren la fesomia i ja no la pogué refer en tota la vida: l'afer de la beatificació i canonització de mossèn Francesc Jeroni Simó i la campanya a favor de la Puríssima Concepció de Maria; en tots dos casos, ell actuà de manera que es posà el poble contra seu de forma definitiva (i ell es queixà sobretot de la manera com en el primer punt havia estat maltractat, insultat i atacat per escamots de baladrers) i segurament una bona part de la càrrega explosiva era connectada amb el fet que ell era de l'Ordre de predicadors o dominicà. En ambdós punts el convent de Sant Domènec de València era considerat la fàbrica de les polèmiques tant contra la figura de mossèn Simó com contra el reconeixement de la Immaculada Concepció de Maria. Les línies mestres de la polèmica en els ambients valencians i sobretot les actuacions i les jugades destinades a fer fracassar l'empenta popular tant en un cas com en l'altre són sintetitzades en sengles capítols (61-97 i 171-203). Ací és resumida la lluita política entorn els dos temes, sense entrar ni en les controvèrsies doctrinals entre els dos bàndols ni molt menys, de forma directa, en la doctrina en ella mateixa. Recordem, però, que un dels elements que entren en la polèmica puríssima fou la *Pragmática del molt alt senyor rey don Joan primer rey de Aragón trahubida del llatí al vulgar valencià*, reeditada a València el 1619, aprofitant una edició també valenciana del 1568 (176, nota 415).

Isidoro Aliaga és presentat com a 'home de caràcter' (278, 384), que, si en un primer moment se sortí amb la seva fent llargues absències sota l'empara del seu germà Luis, Inquisidor, amb el qual i el nebot, Pere Serra, després bisbe de Lleida, havia constituït un ver clan familiar (i a través del germà, sota l'empara de Felip II de València (III de Castella) i del seu govern), també dominicà com ell i Inquisidor General; quan restà sense la seva empara perquè sota Felip III (IV de Castella) el germà fou allunyat de la cort reial, demostrà la seva energia (i de vegades la seva estratègia d'anguila) en la forma d'actuar en defensa, no s'acaba de saber si del poder episcopal o de la seva personalitat, en les seves topades amb el capítol de la Seu valenciana (207-257), amb les autoritats de la Inquisición Española (259-279) i amb els virreis, sobretot amb el marquès de Tàvara (333-358), normalment per petits detalls de protocol, darrere els quals s'amagava la prioritat o la preponderància en el poder dins l'Església, amb episodis dignes d'un sàinet o de reaccions individuals de pretensions gens dissimulades; cal recordar, però, que en els moments de tensió política entre els dos poders, hom hagué de recórrer al *Concordat entre la reina Elionor i el cardenal de Comenge*, signat a Barcelona el 1372 (284, etc.).

El cert és que per aquest camí Isidoro Aliaga s'encaminava a un final de pontificat en ple ostracisme, però en els darrers anys s'agafà fort a la darrera possibilitat: la de jugar amb totes les seves forces a favor de la política de Felip III (IV de Castella), primer posant-se, amb tota la seva autoritat de cap del braç eclesiàstic i contra allò que propugnaven els altres dos braços, i convertint-se en únic valedor de la Cort de València a favor de la 'Unión de Armas', propugnada pel comte-duc d'Olivares, i de la política de Felip III (IV de Castella) en la Guerra con-

tra Catalunya: qui havia començat al marge de la societat valenciana i havia viscut durant anys allunyat de la confiança reial i virregnal, acabà essent, en aparença, l'home de tota la confiança fins al punt que hom pensà en ell per al càrrec de virrei interí, pont entre dos virregnats; però ja tenia més de vuitanta anys i el projecte restà en el món de les pures possibilitats, entre d'altres raons perquè simultàniament hom li preparava a Madrid i a Roma tota una Visita Oficial de control de la clerecia valenciana, Visita que, d'una banda no tingué sort (s'anaren fent enre-re els dos bisbes en qui hom havia pensat per a realitzar-la, primer el d'Elna, Pere de Magarola, i després el de Solsona, Miquel Santos de San Pedro), i de l'altra el mateix Aliaga, tot i octogenari, s'hi contraposà com gat panxa enlaire, perquè considerà que mentre ell s'havia posat totalment a favor de la política reial en moments difícils, les autoritats supremes continuaven segant-li l'herba sota els peus; i en aquestes, morí.

Les darreres pàgines despleguen tota la corrua de fons manuscrits sobre els quals s'assenta la narració d'aquests capítols, on figuren, no cal dir, els arxius i biblioteques valencians (ACV, AMV, ARV, BUV, BMV, ABCC (o del Col·legi del Patriarca) i ACPV o de la Província de l'Orde de sant Domènec) i una colla d'altres (Arxiu Reial / ACA, de Barcelona; AHN, BN, BRAH, de Madrid; arxiu del conde de Orgaz (Ávila), el de la Col·legiata de Xàtiva, la BMenéndez y Pelayo, de Santander, la BFernando de Loaces, d'Oriola, la Universitària de Saragossa i l'ASV de la Ciutat del Vaticà) (449-455); d'aquests fons i de narracions contemporànies com el *Dietari de Pere Joan Porcar*, trobem en aquestes pàgines fragments textuais constants que ens permeten de sentir directament el batec dels esdeveniments en qui els visqué el mateix moment que passaven. L'autor ens diu en moments diversos que en la tesi doctoral ha transcrit sencers documents, als quals en aquestes pàgines només trobem referència; hom comprèn que l'apèndix documental hauria augmentat el gruix del present llibre fins a desfigurar-ne l'embalum, però no pot deixar de doldre's d'haver-se d'acontentar amb les engrunes dels petits fragments.

Tal com deia al començament, aquest llibre permet de fer-se una primera idea de conjunt d'una situació que arribava molt més enllà de València, car la lluita per la supervivència de les institucions tradicionals (Ciutat o Seu de València) davant les imposicions del poder pur i simple i, de més a més, sense escrúpols, no era un episodi local ans una constant general d'aquells segles barrocs.

Tot i la recança de no haver pogut tenir accés directe als importants documents que hi ha darrere aquestes pàgines, remerciem sincerament l'autor pel present llibre, amb l'auguri que segueixi proporcionant-nos bons moments de lectura com els que, almenys el crític, ha tingut en llegir-lo, el qual voldria posar punt final a la present crítica manifestant la seva impressió que el tema de mossèn Francesc Jeroni Simó es mereixeria una investigació substantiva per dues raons; perquè un dels personatges que resultà implicat en l'afer era no gens menys que l'aragonès Miguel de Molinos, enviat a Roma a fi d'impulsar l'afer de la beatificació / canonització de mossèn Simó i, segons que sembla, aprofità l'estada per estendre per l'Urbs les seves idees del quietisme i així caigué en mans de la Inquisició Romana que li féu procés (i he sentit dir que el dit procés acaba d'ésser publicat per les romanes «Edizioni di Storia e Letteratura» per obra del gran especialista en història de l'espiritualitat dels segles XVI-XVII, José Ignacio Tellechea Idígoras); l'afer, doncs, de mossèn Simó, no sols remogué (i de quina manera!) les aigües de la vida valenciana, sinó que tingué alguna relació, potser purament externa, amb un tema doctrinal d'alta volada.

L'altra raó és un record personal; deu fer uns vint-i-cinc anys, en un temps que què ell fou Prefecte en funcions de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, mons. Ruyschaert, belga ell, em vingué a demanar alguna referència bibliogràfica sobre el mossèn valencià perquè se'l trobava entre mans amb motiu d'algun gravat de Rembrandt.

Per la profunditat doctrinal i per la volada geogràfica en les quals es trobà emmarcat, mossèn Francesc Jeroni Simó demana amb insistència un bell i substantiu estudi.

Josep Perarnau

M. L. CASES, C. M. MARUGAN, M. I. RABASA, *Descripció del marquesat de Pallars i del vescomtat de Vilamur per Onofre Timbau (1628)*. Introducció de Josep M. BRINGUÉ i PORTELLA (Col·lecció Pallars), Lleida, Pagès editors 2001, 201 pp.

Bringué comença la introducció explicant que la transcripció dels dos documents s'ha efectuat a partir de dues còpies fetes per un arxiver anomenat Juan Busquets per a l'ús quotidià dels oficials ducals (p.11) Com és sabut, Joan Busquets fou un dels organitzadors de l'arxiu dels Cardona-Sogorb, quan la copiosa documentació d'aquesta gran casa catalana era al castell d'Arbeca. Continua dient Bringué que els originals no s'han pogut consultar i que la documentació del Pallars [després de la caiguda del Comtat en mans dels Cardona, a finals del XV] ha estat molt viatgera: els Cardona se l'emportaren a Arbeca, després a Falset, a Barcelona, a Madrid, a Sevilla, a Toledo, i vés a saber on acabarà (p. 11). Nosaltres advertim ara el lector i l'investigador que una part de la documentació catalana dels fons ha estat microfilmada a despeses de la Generalitat de Catalunya, i que els microfilms relatius a la documentació pallaresa han estat dipositats a l'Arxiu Comarcal de Sort. En una edició com la que comentem, no hauria estat sobrer de resumir les vicissituds arxivístiques del fons al qual pertanyen i de fer constar el lloc on són ara, per més que tot això ja hagi estat dit i publicat en algun altre lloc.

Els manuscrits són dividits en capítols relatius a cada un dels quarts en què es dividien el Marquesat de Pallars (Sort, Peramea, Cardós, mig quarter d'Escaló, Àneu i Salàs) i el Vescomtat de Vilamur (Sobirà i Jussà) —no pertanyien pas als Cardona tot el Pallars Sobirà ni molt menys encara tot el Pallars Jussà: Rialb i la Vall d'Àssua i Tírvia-Vallferrera eren reials; l'abat de Gerri tenia senyories una mica per tot arreu; hi havia diverses senyories laiques (12)— i dintre de cada capítol hi ha un apartat per a cada un dels pobles. Aquests apartats contenen una breu descripció geogràfica, demogràfica, econòmica, social, i, amb força detall, una descripció jurisdiccional i institucional dels pobles pertanyents al duc de Cardona com a successor dels comtes de Pallars: quines rendes i censals paguen, en quin règim posseeixen terres i boscos, quins drets hi té el duc, quines llibertats tenen els pobles, quines institucions, jurisdiccions, oficials... (16, 26). La redacció dels dos documents coincideix amb les urgències dineràries dels ducs per mor del judici fratricida dels Cardona per quedar-se amb el títol de duc i el patrimoni familiar, i el consegüent endeutament del llinatge senyorial i els censals que les comunitats es carreguen per acudir en socors del duc a canvi de la consignació de les rendes senyorials, i la seva redacció serví per preparar una capbreu efectuada uns anys més tard (1668-69) en un marquesat de Pallars no gens acostumat a aquestes mesures (15, 23, 69...). Nosaltres hi veiem una mostra d'allò que a vegades s'ha anomenat procés de 'refeudalització' de l'Edat Moderna, que consisteix, d'una banda —la que ací toca més de prop—, en l'augment del rigor en l'exacció dels drets dominicals i de la pressió per imposar-ne de nous, i, d'una altra —més allunyada de la problemàtica que reflecteixen els documents transcrits—, en alienacions del patrimoni reial, alhora que augmenta la pressió centralista, absolutista i uniformista del rei. El resultat de la Guerra dels Segadors no solament tindrà per efecte la divisió de Catalunya i la definitiva integració del Principat a la monarquia hispànica, sinó que també serà una victòria dels senyors, dels grans senyors si més no, sobre llurs súbdits, que els permetrà d'incrementar la pressió dominical, com refereix Bringué en relació a aquests documents (14, 17). També explica Bringué l'evolució de la vista general, unes juntes generals dels estats pallaresos del duc «amb qui negocien pagaments i normes, estableixen talles, dicten disposicions; vista general que durant el segle XVI [...] cada vegada té més poder i s'estructura millor gràcies a les disputes i plets familiars dels Cardona, que va evolucionant, com a Andorra, cap a un [...] Consell de la Terra», però els resultats de les Guerres dels Segadors i de Successió paralyzaran aquesta dinàmica (22-23) i l'última de les dites guerres causarà la desaparició de diverses institucions, drets i llibertats dels pallaresos.

Bringué anota que en aquests documents apareix un Pallars força poblat. Timbau troba que els pobles paguen per menys cases de les que hi ha —cosa que ens sembla lògica en època d'augment de població o després d'un canvi tan traumàtic de titularitat dominical—, i acon-

sella al duc que els exigeixi els drets que per aquest motiu no li han satisfet durant els darrers trenta anys —període més enllà del qual tals drets prescrivien—, la qual cosa portarà a un procés i a conflictes llargs (15, 17). On el document parla de ,mil ochocientos nueve besinos' es refereix, pensem, a caps de casa (29), cosa que Bringué no adverteix.

Bringué anota també que aquests documents ens manifesten un Pallars amb poques subjeccions al senyor: paguen poques rendes, tenen les terres en franc alou (ho deduïm de la p.20), participen en l'exercici de la jurisdicció, frueixen d'àmplies llibertats (p.15), sovint derivades de costums immemorials o d'usucapions en èpoques de relaxament de l'autoritat del senyor i especialment dels seus oficials (28). És als *quarters* de les Valls d'Àneu i de Cardós —justament les més extremes de la comarca, és a dir, les capçaleres de la Noguera— on les llibertats i l'autogovern són més amplis (18, 22).

En la introducció, Bringué fa referència a un fet transcendental per a la comarca i poc conegut pels no pallaresos: la conquesta del Comtat de Pallars pel rei, que no l'annexiona a la jurisdicció i patrimoni reials, sinó que el cedeix a un comte fidel, Joan Ramon Folch de Cardona (13), amb el títol de marquès. Aquesta conquesta es va consumir l'any 1488 sota el regnat de Ferran II: és a dir, cal emmarcar-la en l'època en què tant Ferran II de Catalunya i Aragó com Isabel I de Castella conquereixen nous territoris (Granada, Magrib, Itàlia, Índies, Alta Navarra), sotmeten la noblesa (Castellbò, Pallars...), imposen arreu una forma d'autoritat reial nova, més enèrgica i absoluta, i, en alguns llocs, impulsen una política de castellanització (Galícia) i també de cristianització (Andalusia oriental, Índies). D'aquest fet volem remarcar, encara que no tingui relació amb els documents del llibre que recensionem, que Hug Roger III i la seva família s'encararen al rei i perderen la guerra i doncs el Comtat no pas perquè volguessin ésser comtes independents o sobirans sinó, ben al contrari, perquè intervingueren de forma destacada en les conteses polítiques i militars del Principat de Catalunya i de la monarquia en un bàndol i amb una actitud que, amb el pas del temps i l'evolució de la contesa, va esdevenir minoritària i perdedora. Però, malgrat el canvi de titularitat del Comtat, el s.XVI va ésser un segle de reforçament de les llibertats i institucions pallareses; l'ofensiva senyorial va tenir lloc al XVII i XVIII (14, 15, 17, 22, 23), en què, d'una banda, els Cardona superaren la seva crisi interna i, de l'altra, Catalunya es va trobar indefensa davant el rei i els senyors. És comprensible, doncs, per tot això, que els redactors dels documents transcrits silenciïn pràcticament la Casa de Pallars, els drets de la qual són els que van passar als Cardona i ara volien restablir, i que, quan l'esmenten, ho fan en fets perjudicials per al patrimoni i l'autoritat comtal i o de forma vaga i quasi despectiva, alhora que magnifiquen el paper de Ferran II (13).

Les tres autores de la transcripció, Cases, Marugan i Rabasa, en les seves notes sobre el manuscrit, que segueixen la introducció de Bringué (25-30), comencen deixant constància del lliurament a l'Arxiu Històric comarcal de Sort de la còpia dels microfilms dels fons Pallars, Vilamur i Catalunya General de l'Arxiu Ducal de Medinaceli [...] que actualment es troba a Toledo (Archivo General de la Nobleza)⁶ (25), microfilmada a expenses de la Generalitat de Cata-

6. Cosa que no ens consta, després d'haver consultat el catàleg electrònic de la Secció Nobleza del Archivo Histórico Nacional, ans sembla que el dit fons, juntament amb l'edifici de la Casa de Pilatos i tots els fons documentals que aixopluga, ha estat inscrit en el Catàleg General del Patrimoni Històric Andalusí per ordre de la Conselleria de Cultura de la Junta d'Andalusia: Ordre del 29-7-1997 dins el *Boletín Oficial de la Junta de Andalucía* del 23-8-1997, que enumera els llinatges nobiliaris dels quals procedeixen els dits fons. Això permet d'afirmar que els fons als quals ens referim mai no han estat a Toledo i difícilment hi aniran a parar. Una relació del pelegrinatge dels fons dels Cardona-Medinaceli a través del temps es pot veure en A. SÁNCHEZ GONZÁLEZ, *Archivística nobiliaria de la Casa de Medinaceli: el Archivo General de los Duques de Segorbe y Cardona*, Madrid 1990. Les vicissituds d'aquests fons durant el s. XX i especialment els motius i circumstàncies de llur trasllat a l'arxiu patrimonial de la casa ducal a Sevilla, després de la guerra civil del 1936-1939, les explica Josep Me PONS I GURI, *Hostalric, capi-*

lunya, cosa que ha facilitat l'edició dels documents que es publiquen. Diuen que els agradaria la publicació sistemàtica de tot aquest conjunt documental en un corpus (25), però a la pàgina següent ens informen que no han inclòs en la transcripció un document annex i dos de conexos (26), amb la qual cosa reconeixen que no s'ha d'editar indiscriminadament tota la documentació. Afirmen que l'edició present és la continuació de la tasca d'edició d'altres documents pallaresos com el de l'*Spill [...] del Vescomtat de Castellbò*, el *Capbreu de les Valls d'Àneu de 1669*, i *Llavorsí. Dels orígens al capbreu de 1669* (25 i n.1); nosaltres creiem que aquesta tasca és també la continuació dels treballs de Ferran Valls i Taberner, dels que durant molts anys ha fet en solitari la revista «Urgellia» dirigida pel recentment traspassat Cebrià Baraut, i d'altres historiadors, revistes (com «Collegats») i editorials (com Garsineu), sense deixar d'esmentar el gran estudiós de textos medievals pallaresos —especialment del monestir de Santa Maria de Gerri i dels seus drets dominicals—, el malaguanyat Ignasi Puig i Ferreter.

En la descripció dels manuscrits les autores ens informen que el relatiu al Marquesat de Pallars fou elaborat el 1628 per Onofre Timbau, doctor en ambdós drets —romà i canònic—, assessor del duc al Marquesat de Pallars i Vescomtat de Vilamur, i copiat per l'arxiver del duc a Arbeka, Joan Busquets, el 1631; mentre que el de Vilamur fou copiat i probablement redactat per una altra mà, desconeguda, el 1632 (29).

Constaten la redacció en castellà dels documents perquè eren adreçats al duc de Cardona —no creiem pas que fos aquest el motiu de l'ús de tal llengua, ja que aquest tipus de documents no solien anar adreçats, de fet, al senyor sinó als seus procuradors jurisdiccionals i patrimonials; sí, en canvi, que ho podien haver estat les vinculacions familiars i polítiques de la nissaga amb Castella i Andalusia, on els Cardona posseïen importants dominis ja molt abans d'emparentar amb els Medinaceli i on residiren permanentment des del s. XVII si més no, així com, en general, la castellanització literària de les classes més altes del Principat, i, en particular, la imposició o adopció del castellà en els nivells més elevats, si més no, de l'administració ducal—; constaten també el prestigi del castellà a l'època, i les seves fluctuacions ortogràfiques i absència de normativa (29), però no assenyalen que autors i copistes, catalans tots, emplen el document de catalanismes lèxics, sintàctics i ortogràfics, i castellanitzen parcialment el nom d'algunes institucions i oficials, també d'alguns topònims; nosaltres ens preguntem si algunes de les suposades fluctuacions ortogràfiques no són degudes, més que al pas del sistema fonològic del castellà medieval al modern i a l'absència de la normativa ortogràfica (29), a catalanismes i al mal coneixement del castellà i del llatí —guia ortogràfica de l'època— del copista.

En resum, ens trobem davant un llibre que conté una introducció essencial i dos documents importants per al coneixement del Pallars a l'època moderna.

Sebastià Solé i Cor

tal i arxiu del Vescomtat de Cabrera, dins «Quaderns de la Selva», 14 (2002), 10-14. Una relació detallada de la gestació i aplicació dels convenis successius entre la Generalitat de Catalunya, la Fundación Casa Ducal de Medinaceli i el Monestir de Poblet per a la microfilmació i dipòsit dels fons documentals catalans, així com la creació d'un Consell Particular per a Catalunya de la dita Fundación, la dóna Francesc OLIVÉ i OLLÉ, *L'Arxiu dels Medinaceli a Catalunya*, dins «Arxius. Butlletí del Servei d'Arxius», 22 (1999), 1-3, descrivint sumàriament els fons catalans de l'arxiu ducal. Pel que fa al Pallars, hi ha 28 lligalls del comtat (marquesat des de finals del s. XV, quan l'obtenen els Cardona) i 3 del vescomtat de Vilamur, que a finals del s. XIV els Cardona havien vinculat a través dels Anglesola. Olivé també diu, nosaltres creiem que erradament, que els fons en qüestió són dipositats actualment [...] a Toledo (p. 1). Nosaltres fariem constar aquí les nostres reserves sobre la idoneïtat de Poblet per al dipòsit dels microfilms i especialment sobre la manca de llibertat de la Generalitat de Catalunya, que va pagar la microfilmació, per elegir el lloc del seu dipòsit.

Cròniques de la Guerra dels Segadors, a cura d'Antoni SIMON i TARRÉS (Autors Catalans Antics, 14), Barcelona, Curial Edicions Catalanes i Fundació Pere Coromines 2003, 348 pp.

L'edició de diaris, cròniques i gèneres semblants entorn la Revolta Catalana del segle XVII, s'ha anat multiplicant els darrers anys. Es tracta d'escrits d'autors privats i de vegades anònims, en tot cas de gent del poble o amb càrrecs subalterns, espectadors sense responsabilitat en el conflicte, que vénen a confirmar o a contradir la interpretació de la nostra historiografia. En general, el gènere narratiu ha anat adquirint importància com a font per a la història. Possibiliten captar els sentiments, la subjectivitat, la manera com el poble menut vivia i sofria la crisi col·lectiva i àdhuc la tragèdia del país. La documentació oficial —la que sorgeix a Catalunya o la que arriba de la Cort— ignora aquestes sensacions personals (tanmateix compartides per molts i àdhuc generalitzades) o les interpreta de forma tendenciosa, interessada. En tot cas, avui, l'aportació de textos narratius ha adquirit importància i no es consideren un simple complement anecdòtic.

Precisament en aquest llibre, Antoni Simon sap fer un discerniment crític i valorar l'aportació d'un dietari o d'una crònica, bo i exposant al costat del text la identitat, pensament i opció política del cronista davant els fets conflictius que estudia, i estableix una constant relació amb la documentació dels arxius oficials. Pel que fa als textos editats en aquesta obra, els seus autors pertanyen a estaments, ideologies i bàndols variats, cosa que dóna una visió de conjunt més plural i completa de la revolta.

En l'actual recensió presento el llibre indicat al començament; el seu títol és genèric i Simon ens hi ofereix l'edició crítica de cinc documents del segle XVII, cada un dels quals és precedit per un estudi preliminar de gran interès i molt complet sobre el caràcter del mateix escrit i sobre el seu autor (si no es tracta d'un anònim). Tot seguit els descriuré un per un.

1. El *Dietari 1629-1640* de Bartomeu Llorenç, originari de les terres de Conflent: l'autor arribà a tenir un càrrec modest (comissari reial) en l'administració virregnal. En la seva primera part, les anotacions de Llorenç prenen la forma d'un breu dietari. Però els vint folis finals del seu text s'acosten més a una crònica. L'autor fou testimoni directe de la 'batalla de Palafrugell' (1638) i de la revolta camperola del maig-juny de 1640. Amb aquests esdeveniments posa punt final a la seva crònica. Segurament moria poc després. El text editat ocupa trenta-dues pàgines del llibre (49-81). El precedeix un estudi preliminar de sis pàgines.

2. *Relació breu dels successos, segones intencions i locuras que han succeït en la ciutat de Vich... 1634-1641* (93-178). L'autor és un advocat de Vic, Joan Baptista Sanz, 'doctor en Lleis' (1600-1648). El manuscrit es conserva al Museu Episcopal de Vic i el 1902 havia estat parcialment publicat per mossèn Josep Gudiol en un quadern de «La Veu de Montserrat». Gudiol va censurar-ne dues parts per raons 'de moralitat i discreció'. Ara Simon en dóna l'edició completa. La *Relació* és un text de gran interès. Els historiadors l'avaluen com «la millor font informativa sobre els esdeveniments de 1640 a Vic, i supera de bon tros el contingut de la documentació municipal o dels atestats judicials de l'arxiu de la Vegueria» (Xavier Torres). La ciutat de Vic i la seva comarca es trobava en un estat permanent de conflictes i violència entre els bàndols de l'oligarquia local, i entre els bisbes i els canonges. No és estrany que la ciutat de Vic, tan alterada, s'afegís ràpidament a la revolta del 1640. No es tractava només de camperols i bandes revoltades, sinó que aquests «van ser ajudats per gent de consideració», explica J. B. Sanz. La *Relació*, doncs, ofereix una magnífica informació sobre els fets revolucionaris. Però finalment a Vic, els partits enfrontats, davant l'amenaça de l'exèrcit reial, que es disposava a envair el Principat, es van unir en una mobilització col·lectiva de fort component patriòtic (A. Simon). El text imprès de la *Relació* ocupa seixanta-cinc pàgines i vuit l'estudi preliminar.

3. *Crònica exemplària de la catedral de Barcelona 1637-1641* (191-234). Dietari del capítol, probablement redactat pel canonge Joaquim de Carbonell (+ 1650). Posa de manifest que el capítol catedralici es va vincular a la revolta i col·laborà amb la Diputació del General i el Consell de Cent. Els motius d'aquest compromís són clarament expressats: d'una banda, els lligams de parentiu entre molts canonges i la petita noblesa terratinent i les altres oligarquies urbanes,

que dominaven en les institucions catalanes, de l'altra, per les noves càrregues fiscals i l'oposició dels capítols de Catalunya a la política reial, que imposava bisbes forasters en ocasió d'aplicar les normes del Concili de Trento. Per tot això, l'alt clergat esdevé un estament actiu en la revolta i majoritàriament partidari de trencar amb la monarquia espanyola. És en el volum III de la *Crònica exemplària*, on es tracta de la Revolta catalana. La descripció de la rebel·lió a la capital (juny 1640), la justificació de l'elecció de Lluís XIII com a comte de Barcelona, juntament amb la batalla de Montjuïc, tenen un interès remarcable. El text imprès té quaranta-tres pàgines i nou l'estudi introductori.

4. *Relación del levantamiento de Cataluña 1630-1642* (301-328). Crònica dels fets escrita per Ramon de Rubí i Marimon. Només se'n conserva una còpia manuscrita a la Bodleian Library d'Oxford. Fou l'historiador hispanista J. H. Elliot qui va veure'n la importància i la utilitzà en la seva *Revolt of the Catalans* (1963). Altres historiadors se n'han servit posteriorment; ara és la primera vegada que s'edita. La *Relación* comença amb el setge i recuperació de Salses (6 de gener de 1640) i es perllonga només fins al 1642. Ramon de Rubí era jutge de la Reial Audiència de Catalunya, també home de confiança de la duquessa de Cardona. Per la seva situació privilegiada és un home ben informat. Captava la gravetat de la rebel·lió de Catalunya per a la monarquia hispànica, també per a la seva seguretat personal. En efecte, el 1641, davant el perill de la seva vida, fugí a Tarragona i després a Madrid, on s'uní al grup dels catalans exiliats a la Cort. Però Ramon de Rubí, a Madrid, per tal que els catalans tornessin a l'obediència de Felip III (IV de Castella), propugnava el camí de la clemència, mentre d'altres catalans exiliats defensaven la duresa. Tanmateix, ell seguí l'exèrcit espanyol, ja a la ratlla d'Aragó. Moria a Saragossa el 1642. Són vint-i-set pàgines de text imprès, onze de les quals són d'estudi previ.

5. *Diari barcelonès de la Guerra de Separació 1641-1644* (331-358). Es tracta d'un petit diari anònim sobre la Revolta catalana, conservat en el ms. 211, però perdut entre els ff. 286-313 (fins i tot els ff. 298-300 parlen d'altres temes), de la biblioteca de la Universitat de Barcelona, enmig de lletres i d'escrits diversos sobre la Guerra de Catalunya. Comença a finals del 1641, quan Barcelona ja s'havia alliberat de l'assetjament del Marqués de los Vélez, i s'esbronca el maig del 1644, quan l'exèrcit espanyol posa setge a la ciutat de Lleida i l'expugna. El text, editat per primera vegada, és d'autor anònim i era desconegut dels historiadors. Simon atribueix el 'petit diari' a un partidari, i 'ben afecte' a la revolta i a la separació de Catalunya. Àdhuc, dins el bàndol català, el considera addicte al partit profrancès, ja que passa per alt els desacords entre les institucions catalanes i les autoritats franceses, i silencia els abusos de les tropes franceses i la sovintejada repressió de certs estaments catalans, com l'eclesialístic, alhora que exagera «l'amor que Barcelona tenia vers Lluís XIII» en ocasió de la mort del monarca. Per tant, sembla evident, tal com apunta Simon, que es tracta d'un català membre o proper al Consell de Cent i a la seva estratègia política. Ocupa vint-i-set pàgines i cinc d'estudi previ.

L'obra que ací ens ofereix A. Simon és una excel·lent aportació a la història de la crisi catalana del segle XVII. Són narracions contemporànies poc o gens conegudes fins avui, documents de procedències i mentalitats diverses; l'editor els ha sabut donar unitat amb abundants notes biogràfiques o historiogràfiques a peu de pàgina, amb estudi preliminar a cada narració, i sobretot amb la *Introducció* general a l'obra, que constitueix una síntesi i interpretació rigorosa del conflicte, i que il·lumina l'articulació políticoconstitucional de Catalunya i la corona, d'acord amb les més recents investigacions, moltes de les quals són del mateix autor. En aquesta *Introducció* (9-39), l'autor ha intercalat un inventari complet de les *Cròniques, relacions i diaris de la Guerra dels Segadors* (29-39), que constitueix un autèntic regal informatiu, on són descrits quaranta manuscrits amb indicació dels escrits ja impresos i dels encara inèdits.

El dr. Antoni Simon i Tarrés, des de fa prop de vint anys ha anat rescatant i oferint l'edició de diverses fonts d'aquella època de crisi, ja conegudes unes, d'altres que ell mateix ha descobert: documents privats o escrits personals (diaris, cròniques, memorials, relacions, etc.), majoritàriament del segle XVII, però també del XVI i del XVIII, que narren els esdeveniments de la vida quotidiana i la repercussió que hi tenien els fets bèl·lics o polítics (allotjaments,

revolta, guerra, pesta), narracions que tenen un gran interès per als historiadors de l'època, perquè amplien el marc de la documentació; però també el tenen per elles mateixes, com a lectura directa. El primer text publicat, ara fa vint anys, fou el *Diari de Joan Guàrdia, 1631-1672*, editat el 1988.

Al meu entendre, gràcies al prof. Antoni Simon i a d'altres historiadors, la revolta dels catalans i la crisi del 1640 torna a ésser un 'point tournant', el pern entorn al qual gira la història moderna de Catalunya o almenys el moment més decisiu per a l'encaix de Catalunya en l'Imperi hispànic dels Habsburgs.

En els *Orígens ideològics de la revolució catalana del 1640* (Barcelona 1999), Antoni Simon exposava per primera vegada, de forma ben completa, el pensament polític que donà suport ideològic a la dita revolta. L'equip revolucionari de Pau Claris, es trobà a optar per la secessió. Tanmateix, el sostenia una ideologia elaborada d'anys enrere per juristes. S'arribà inexorablement a l'ocupació militar del Principat i a la seva reincorporació a la corona hispànica dels Habsburgs. El preu més evident fou la mutilació de Catalunya en la Pau dels Pirineus, que col·locà una frontera d'Estat entre el Principat i els Comtats de Catalunya (i a la Cerdanya, fins i tot al bell mig de la comarca). I el desgany fou gran i profund. Després de la Guerra dels Segadors, la problemàtica relació amb la cort de Madrid, que ja venia de lluny, tornaria a aparèixer sovint tot al llarg de la història moderna.

Joan Busquets i Dalmau

Pep VALSALOBRE, Gabriel SANSANO [ed.]. *Francesc Fontanella: una obra, una vida, un temps* (Philologia: Sèrie Estudis, 1) Bellcaire d'Empordà, Edicions Vitel·la 2006, 356 pp.

Aquest volum constitueix un aplec de diverses aportacions al voltant de la figura de Francesc Fontanella, analitzada, com encertadament se'n indica en el pròleg, en dos blocs: l'històric, que inclouria els aspectes polítics i culturals; i el literari, que englobaria els aspectes lingüístics i textuals i la producció literària.

Dins el primer bloc s'inclouen quatre aportacions que presenten els estudis històrics i culturals de l'època de Fontanella. Obre aquest bloc Antoni Simon i Tarrés, tractant el context històric de Fontanella amb l'anàlisi del conflicte entre Catalunya i la cort de Madrid que desembocà en la guerra dels Segadors. Exposa els fets que van portar a Castella a prendre la decisió d'intervenir militarment a Catalunya i la preferència d'aquesta opció enfront de Portugal, on s'havia desencadenat també una revolta. Simon i Tarrés testimonia l'explicació dels fets amb documentació històrica al llarg de tot el text i al final transcriu dos documents en annex, que són dues cartes del marquès de Villafranca al comte-duc d'Olivares exposant-li les raons per les quals cal intervenir militarment a Catalunya i sotmetre el Principat a Castella. Més enllà de l'explicació dels fets, Simon i Tarrés tanca l'article amb una interessant reflexió sobre les motivacions profundes de Castella que la van portar a la intervenció.

La segona aportació és de Henry Ettinghausen: ens situa els fets històrics al voltant de la Guerra dels Segadors en funció de la relació que hi tingué Francesc Fontanella: la batalla de Montjuïc el 1641 i la caiguda de Barcelona el 1652. A partir d'aquí Ettinghausen tracta la història d'aquests dos fets prenent de base els testimonis escrits de l'època que ens han pervingut i la visió dels fets que donaven, en un conflicte que potencià molt la premsa com a vehicle per a interpretar els fets tal com exigien els propis interessos. Els relats eren propagandístics i, per tant, en funció d'allò que succeïa s'imprimien en un bàndol o en un altre. En el cas de la batalla de Montjuïc, Ettinghausen fa notar que, afegit a l'habitual to propagandístic, el relat té pretensions literàries i retrata l'exaltació i la solemnitat que provocà la victòria. Dóna compte també d'altres textos coetanis —dietaris i cartes— escrits des del sector vençut i que, lògicament, tenen un to contraposat. I del setge de Barcelona la majoria de les relacions foren

publicades fora de Barcelona, és a dir, en el bàndol castellà, que en aquesta ocasió fou el vencedor; i destaca que la informació que s'hi dona és continuada i detallada.

La tercera aportació, d'Oscar Jané, ens situa Fontanella com a membre de l'elit catalana al Rosselló, és a dir, integrant d'una de les famílies que amb els fets de la Guerra dels Segadors s'establiren al Rosselló. A partir d'aquest aspecte de la vida de Fontanella, Jané exposa la trajectòria de les famílies catalanes que es traslladaren a Perpinyà com a conseqüència de la derrota catalana, i retrata l'adaptació i la integració d'aquestes famílies a la societat rossellonesa amb creixent francesització. Francesc Fontanella i Josep Fontanella en són un exemple, amb d'altres com Ramon Trobat, Gaspar Sala i Francesc Martí Viladamor, Josep Margarit i Francesc de Sagarra. La trajectòria de Francesc Fontanella a Perpinyà manifesta la seva ideologia: l'anticastellanisme i l'esperança de deslligar Catalunya d'Espanya reforcen els seus lligams amb França i la seva integració en la societat rossellonesa, com a única via de recuperar tot el que havien perdut a Catalunya. Fontanella representava, amb Ramon Trobat, la subtilitat política enfront d'altres com Francesc de Sagarra. L'elit catalana, doncs, va donar un servei fidel al rei de França que suposà afavorir la llengua francesa i, per tant, renunciar als seus arrels originals.

I tanca aquest bloc una mirada sobre la llengua a la impremta perpinyanesca de 1650 a 1699, és a dir, des de l'arribada dels exiliats com Fontanella fins abans de l'edict de 1700 d'imposició del francès. Eulàlia Miralles ens adverteix que en la societat perpinyanesa es llegien obres impreses en altres llocs i que no tots els autors rossellonesos imprimien les seves obres a Perpinyà, i que Perpinyà és una petita part del conjunt de la impremta catalana, però potser prou significativa i indicativa de la situació cultural i lingüística del Rosselló. Les llengües de la tradició —català, castellà i llatí— comencen a conviure en la lletra impresa amb la llengua de la classe dominant —el francès. Detalla les obres documentades que sortiren dels tallers dels impressors d'aquell període i, a partir d'aquí, analitza la llengua utilitzada en els llibres en funció de la temàtica, del registre i del públic a qui anava dirigit, i assenyalava que la temàtica era bàsicament devota. Majoritàriament, les obres devotes i literàries que sortien de les premses rosselloneses eren en castellà —destaca l'obra *Mística ciudad de Dios* de María Jesús de Ágreda, que tingué molt bona acollida— i alguna també era en català —és el cas de les obres de Lluís Guilla. La incorporació del Rosselló a França afavoreix la presència del francès en les obres que s'imprimeixen, bàsicament devotes i jurídiques, però el català continua tenint una presència notable perquè era la llengua del poble enfront del francès que era la llengua del poder. A mesura que la centralització del poder creix la introducció del francès a la impremta és lenta però progressiva, com en la societat rossellonesa, fins a l'abandó del català i al domini del francès. La impremta en aquests anys tradueix l'evolució dels fets històrics: la incorporació del Rosselló a França suposa el trencament dels lligams amb el Principat de Catalunya i l'inici d'una nova identitat. Els exiliats com Fontanella que arribaren a Perpinyà trobaren una impremta consolidada que feia llibres en català i en castellà i que els va obrir les portes. Miralles destaca el cas del traductor de *Lo Camí del Paradís*, que no revela la seva identitat i que en la dedicatòria estableix un paral·lelisme entre el títol del llibre i el desig dels exiliats de recuperar allò perdut, el camí cap a 'l'amada Barcelona'.

El segon bloc, més ampli i divers, inclou l'anàlisi de l'obra de Francesc Fontanella. Hi són analitzats els aspectes literaris i lingüístics. Francesc Feliu obre aquesta part amb un estudi sobre els castellanismes en la literatura de Fontanella, centrant-se sobretot en els castellanismes lèxics. Partint de la base que la tradició crítica apuntava a la castellanització com a una de les característiques principals dels poetes i escriptors barrocs, i veient que els estudis actuals ho han relativitzat, pren de base el *Vexamen* de Fontanella i analitza el lèxic per demostrar si realment és castellanitzat o no. El propòsit, doncs, és veure quins castellanismes són utilitzats per voluntat literària que ara no ens semblarien correctes però que en el barroc ho eren, tenint en compte els hàbits ortogràfics, el lèxic i que els castellanismes eren considerats com un element culte. A partir de la revisió dels castellanismes del text de Fontanella i de la recerca al diccionari etimològic, Feliu demostra que són paraules documentades en èpoques anteriors al barroc i, que per tant, la castellanització atribuïda al barroc és relativa, encara que el que sí que hi

havia era la intenció de sotmetre la literatura catalana al model castellà, que contribuïa a esvaïr les diferències amb el castellà.

Relativa a la influència del castellà, però en un altre sentit, tenim l'aportació de M. Àngels Herrero. En aquest cas Herrero parla de la influència literària castellana, és a dir, de la influència de Garcilaso de la Vega en Fontanella, acarant els textos de tots dos escriptors en què el ressò del poeta castellà en Fontanella es veu clarament, tant en aspectes textuais —formes mètriques i llenguatge—, com en la temàtica —l'amor, la natura.

Una aportació interessant que tracta un aspecte no gaire analitzat és la que fa Montserrat Bonaventura: la literatura emblemàtica en Fontanella. Es centra en els aspectes gràfics, relacionats amb el context cultural de l'època en la literatura, ressons de la cultura emblemàtica en la literatura de Fontanella, la tradició gràfica: El llenguatge dels emblemes festius i funeraris, que retraten la realitat social de l'època i funcionen com a vehicle de difusió de pensaments morals i espirituals. És un estudi que reflecteix la riquesa temàtica que ofereix la poesia de Fontanella.

La transmissió textual de l'obra de Fontanella centra l'article d'Albert Rossich. La principal via de difusió de l'obra de Fontanella és la manuscrita, a través de cançons col·lectius o unitaris, dels quals Rossich facilita una llista i assenyala que els cançoners col·lectius aporten poca obra de Fontanella i que els cançoners unitaris presenten models comuns i variants importants. Pel que fa a la transmissió impresa, fa notar que el mateix Fontanella va veure la seva obra impresa —un poema en homenatge al seu pare, el panegíric a Pau Claris i un poema dedicat a un militar— però després ja no s'imprimí més fins al segle XIX, quan s'inclouen poemes i fragments d'obres en antologies, històries, etc. I no és fins al segle XX que s'edita l'obra i es publiquen estudis exhaustius, com l'edició crítica de M. Mercè Miró.

Giuseppe Grilli centra el seu estudi en el panegíric que Fontanella dedicà a Pau Claris i que el presenta com a símbol, estendard d'uns ideals, dels quals el poeta fa una exaltació ideològica. És un text que testimonia uns fets coetanis, una determinada ideologia i, per tant, un temps. I per a Grilli això i el fet que aquesta composició respongués a un model literari que tenia com a referent les manifestacions castellanes que pel romanticisme no eren ben vistes, és el que explica que fora del seu temps hagi caigut en l'oblit.

Joan Alegret fa un exercici d'interpretació al voltant del sonet fúnebre de Fontanella *Tronc infeliç...*, amb l'objectiu de demostrar que no és un homenatge a Pau Claris, sinó possiblement a Lluís el Just rei de França. Transcriu el sonet i el puntua amb algunes variacions respecte de l'edició de Miró, i analitza els aspectes formals i mètrics i literaris del sonet que el situen en la influència dels sonets fúnebres de Garcilaso i indica que la solemnitat i la sobirania que dedica a l'homenatjat s'inscriu en la tradició europea d'homenatges poètics als reis.

L'anàlisi de la influència clàssica en Fontanella centra les aportacions de Jaume Pòrtulas i Pep Valsalobre. Pòrtulas analitza les fonts clàssiques en la *Tragicomèdia pastoral d'Amor, Firmesa i Porfia*: l'element bucòlic, l'incest i els mites. Però també s'hi veu reflectit l'entorn de Fontanella i la importància política i jurídica de la seva família i les relacions polítiques, i el fet que Fontanella visqués de prop la Revolta Catalana. Pòrtulas reconeix que inicialment el seu estudi anava encaminat a trobar únicament els ressons de la tradició clàssica en aquesta obra, però la lectura atenta i contextualitzada en el temps i la vida de Fontanella demostra que el rerefons profund de la tragicomèdia rau en els enfrontaments que es produïren en la revolta. Fontanella, doncs, utilitza la tradició clàssica per fer un retrat del seu temps.

Pep Valsalobre, per la seva banda, analitza la reelaboració barroca de la tradició clàssica en *Lo Desengany*. Primerament descriu els aspectes formals que té l'obra per analitzar l'episodi clàssic de Venus, Vulcà i Mart. Pren de punt de partida la presència d'aquest episodi en la literatura catalana i castellana i les fonts literàries per arribar al que realment caracteritza aquest episodi de *Lo Desengany*: la reelaboració o reinvençió que fa Fontanella, que reflecteix la llibertat amb què tractaven els escriptors barrocs els episodis clàssics, superant-ne els tòpics. I, finalment, apunta la hipòtesi que *Lo Desengany* fos escrit després de la *Tragicomèdia...* perquè aquell supera aquesta en alguns aspectes, però queda només en una hipòtesi.

L'aportació de Miró és l'edició d'un text inèdit de Fontanella, una farsa barroca. Abans del text Miró n'explica les característiques —l'estructura, la temàtica, la llengua. L'inscriu en el registre còmic de les composicions jocosos de Fontanella i assenyalava que presenta els recursos literaris propis del poeta barroc. D'aquesta composició se'n conserven dos manuscrits, i Miró estableix les diferències que presenten i per a l'edició en segueix un, a partir del qual fa un apartat de variants i de notes al text.

I finalment Antoni Mestres basteix una hipòtesi de posada en escena de la *Tragicomèdia pastoral d'Amor, Firmesa i Porfía*. La finalitat d'idear una posada en escena d'una obra barroca respon al propòsit de recuperar la tradició teatral per superar els prejudicis i veure que, de la mateixa manera que es representa Shakespeare, es pot representar Fontanella, encara que potser presenti més dificultats lingüístiques, però que ofereix possibilitats d'adaptació a l'escena actual. Així, aquest teatre esdevindria més proper i no cauria en l'oblit, que suposaria la renúncia al patrimoni teatral català. Mestres proposa com s'hauria de plantejar l'argument, els personatges, la posada en escena, l'escenografia i, fins i tot, fa un pressupost. És, doncs, una proposta amb elements reals, factibles i argumentats, i que mereixeria que fos tingut en compte.

Aquest volum, doncs, ens presenta a Francesc Fontanella que «com a fill d'uns temps convulsos, com a poeta barroc, guanya en interès i en solidesa», com diuen Pep Valsalobre i Gabriel Sansano en el pròleg. Tenim al davant un conjunt d'estudis que tracten la figura de Fontanella des d'angles diversos i aporten interpretacions lúcides, i matisos que enriqueixen el coneixement sobre l'obra, la vida i el temps d'aquest poeta i dramaturg barroc. I per últim, cal celebrar que s'hagi publicat en una jove editorial —Edicions Vitel·la— obrint la col·lecció «Philologica: Sèrie Estudis», que de ben segur continuarà enriquint el panorama dels estudis de literatura catalana.

Mercè Comas Lamarca

Catàleg de pergamins del fons de l'Ajuntament de Girona (1141-1862), catalogació a cura de Joan VILLAR I TORRENT, indexació i normalització a cura de Núria SURIÀ I VENTURA, direcció de Joan BOADAS I RASET i Lluís-Esteve CASELLAS I SERRA, Vols. I-III (Col·lecció de Documents de l'Arxiu Municipal de Girona, 8-10). Lleida, Ajuntament de Girona – Fundació Noguera – Caixa de Girona 2005, 2012 pp.

Amb aquests tres volums la «Col·lecció Documents de l'Arxiu municipal» de Girona arriba ara com ara al número deu, número rodó en tots els sentits. La col·lecció no és tancada, ni de bon tros, ni és l'única col·lecció històrica que promou l'Ajuntament de Girona. En aquest mateix volum de l'anuari, els lectors poden llegir un butlletí bibliogràfic dedicat als fascicles d'Història Urbana de Girona. I només hem començat d'esmentar les sèries de publicacions de caràcter històric que es publiquen amb el suport de l'Ajuntament gironí. El dia que es faci un catàleg complet de les publicacions d'aquest caire sorgides al seu redós, potser es veurà clar que, totes les proporcions guardades, l'Ajuntament de Girona ha estat pioner en matèria d'investigació i divulgació històrica.

Si ens preguntàvem d'on ve que els poders públics es preocupin tan vivament de la història de les comunitats humanes que regeixen, s'ofereix tot d'una la resposta òbvia: aquest país ha viscut durant quaranta anys en un règim on només existia una veritat oficial, la qual era una immensa impostura, que també afectava algunes parts sensibles del discurs històric. Escriure la història amb correcció professional i des del respecte democràtic és una manera de passar comptes amb les mentides insostenibles de la propaganda anterior (1939-1975). Però potser aquest nivell obvi no explica suficientment el que tenim davant els ulls. El que ha passat, almenys a Catalunya, del 1979 ençà, revela una necessitat ineludible, pregonament sentida per la societat, de fixar els coneixements històrics bàsics i ben fonamentats que puguin explicar perquè passa el que està passant. El triomf de la revolució democràtica que arrenca després de la

mort de Franco i de l'entronització del rei Joan Carles I, la transformació de l'estat unitari en estat autonòmic, el progrés social i econòmic i la integració d'Espanya dins Europa, l'emergència dins la Península d'una societat plural com mai no s'havia vist i totes aquelles altres coses que el lector hi afegirà pel seu compte necessiten una justificació racional, una interpretació, i d'aquí prové la necessitat de l'estudi dels orígens de la dinàmica actual de la societat, en la qual concorren, és obvi dir-ho, una munió d'aspectes històrics. I justament el que indica la set de coneixements històrics és que hom no es limita avui a reescriure la història, ans es preocupa per primera vegada i de forma global de treballar tota aquella documentació sense la possessió treballada de la qual escriure història és una quimera. D'altra banda, l'interès per les arrels històriques de les comunitats, la consciència viva de pertànyer a tal o tal altre col·lectiu, d'ésser fill de tal o tal altra circumstància històrica, a més de donar raó d'un sistema complex de relacions jurídiques, de costums i d'hàbits que van de la cuina a la toponímia, constitueixen una tendència de l'esperit humà que avui serveix per a equilibrar el pes de la globalització i de la unificació científico-tècnica del planeta.

En aquest sentit ens hauríem de felicitar perquè el catalanisme de tots els temps ha considerat com una prioritat l'estudi de la història de Catalunya. Més val que el nacionalisme es fonamenti en el coneixement històric i en la reflexió crítica que no pas que sigui un moviment impulsu i primari, a punt d'esdevenir fanàtic. Més val discutir incessantment sobre els innombrables punts roents de la història de Catalunya que no pas referir-s'hi des de la ignorància més elemental. De la discussió sempre en surt alguna cosa; si més no, serveix per a decantar el magma subjectiu des del qual es planteja. Però justament quan aquesta ascensi esdevé rigorosa, els resultats objectius indiscutibles de la recerca històrica comencen a imposar-se a les parts que litiguen. És oportú de recordar ara que la Transició democràtica es basà, entre d'altres coses, en una sèrie de tesis històriques suficientment compartides pels diversos sectors socials.

Quan hom contempla la florida sense precedents de treballs històrics de base en curs avui a Catalunya, hom queda parat. Ho ha fet tothom i no ho ha fet ningú. És un fet social, simptomàtic com ell mateix. Hi han intervingut les administracions, les universitats, els col·lectius civils, els individus, però ningú exclusivament. Hi ha hagut una desacostumada solidaritat en el projecte, una rara generositat dels uns a favor dels altres, força lluny de la reticència, de l'enveja freda i dels odis teològics característics de l'orgull intel·lectual. D'alguna manera tothom sabia que la tasca era ineludible, si volíem que la situació actual es consolidés i durés. Aquest és un fet que no surt als diaris, una notícia nul·la. A parer nostre constitueix una de les veritats més fortes de l'època que vivim, i és una garantia pels temps (sempre incerts) que vindran. Mai com avui a Catalunya no hi havia hagut ganes i esforços per apropiat-se de l'única cosa que ens pertany a tots igualment: la nostra història, entesa com herència i com a llegat, i, en el món on vivim, com allò que de veritat ens singularitza i dóna raó de nosaltres mateixos.

Tot això ve a tomb dels tres volums del catàleg que ens ocupa. Després dels set volums de col·lecció que el precedeixen i a la vista de les seves gairebé tres-centes pàgines d'índexs, la sorpresa és de les grans. Si la historiografia gironina no era pas pobra, la publicació dels deu volums de documents municipals l'enriqueix de forma qualitativa. L'ha enriquit sobretot perquè ara ja no serà possible d'escriure els diversos capítols de la història de Girona sense tenir en compte tota la documentació (almenys municipal) que s'hi refereix. D'altra banda, aquesta documentació remetrà de forma directa a la dels altres arxius gironins, i per aquesta via l'exhumació de moltes dades arxivístiques encara intactes es farà imprescindible, si tot ha d'anar bé. Per tant, encara es poden esperar alguns efectes multiplicadors que semblen cridats a produir-se, i esperem que no triguin a fer-ho.

D'alguna manera el catàleg de pergamins és la clau de volta dels catàlegs anteriors, perquè té punts de contacte gairebé amb tots ells i els completa. En la *Introducció* queda prou clar que el suport pergamí conté documents molt diversos: reials, municipals, de la Taula de Canvi, d'institucions religioses i de persones privades. En total sumen 2265 documents, entre els quals predominen les èpoques, els documents relatius a censals (creació, venda, cessió), els capítols matrimonials, les definicions de drets, les donacions, heretaments, privilegis, testaments i

vendes. Encara que la major part dels documents emanen de la pròpia institució municipal o s'hi refereixen, són extremament nombrosos els que documenten aspectes de la vida ciutadana dels particulars. Per aquesta causa podem dir que el catàleg complementa molt bé els volums anteriors, on les persones i les activitats privades no hi prenen tanta presència, per raons òbvies.

La diferència més conspícua entre aquests tres volums i els anteriors és, d'una banda, que ara els documents no són transcrits en la seva materialitat, ans són donats exclusivament en regest, per bé que el regest és molt llarg i detallat, i conté les dades essencials que l'historiador va a buscar en un document. Únicament són transcrits les dates. Document per document s'indica si és original o còpia —i òh, òh si és còpia de còpia— i, en aquests casos, el o els notaris que la o les van protocol·litzar i en quina data o dates. D'altra banda, hom ha fet un esforç molt d'agrair en els índexs, que són set: d'antropònims, de topònims, d'organismes, de càrrecs i oficis, de notaris, de notaries i de tipologies documentals. Els índexs d'organismes, de càrrecs i oficis i de tipologies documentals equivalen a un índex de matèries força complet. A parer nostre, això dona un gran valor al catàleg.

La *Introducció* explica el tipus de catalogació i ordenació a què han estat sotmesos els documents, els nivells de descripció adoptats, la distribució cronològica dels pergamins per segles, llur contingut analitzat per tipologies, i la indexació, amb una exposició detallada dels criteris seguits per a elaborar-la.

Darrere un instrument de recerca tan treballat hi ha un equip de bons professionals. El nostre vot és que duri i segueixi treballant amb l'ambició i competència demostrades fins ara. I no tenim cap empatx a dir que avui per avui el Servei d'Arxius de l'Ajuntament de Girona dona la pauta que per a molts altres ajuntaments de ciutats grans i mitjanes seria l'exemple a seguir.

Jaume de Puig i Oliver

Repertori de manuscrits catalans (1620-1714). Volum I. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, Compilació a cura de Maria TOLDRÀ, amb la col·laboració d'Anna GUDAYOL, Eulàlia DURAN (dir.), (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LXXI), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2006, 681 pp.

L'any 1998 un equip de recerca, tutelat per Eulàlia Duran i format per M. del Mar Batlle, Eulàlia Miralles, Maria Toldrà i Joan Tres, va iniciar la publicació del *Repertori de manuscrits catalans*, una iniciativa ambiciosa i valenta que pretenia assolir uns objectius molt concrets: en primer lloc, l'elaboració d'un catàleg de manuscrits produïts als països de parla catalana de la Corona d'Aragó durant els segles de l'Edat moderna; segonament, aportar el suport bibliogràfic necessari als estudiosos de la nostra cultura literària d'aquests anys; i finalment, oferir als investigadors una panoràmica àmplia, ordenada i completa de la producció escrita als Països Catalans durant el període indicat. Aquesta iniciativa tenia un precedent ben clar: el *Repertori de manuscrits catalans* que Pere Bohigas va iniciar durant la dècada de 1920, però que la Guerra Civil va estroncar quan encara es trobava en un estadi primerenc. Ja a la dècada dels 80, hi hagué un intent de recuperar aquella iniciativa frustrada: el nou projecte, que pretenia repertoriar els manuscrits de tota l'Edat moderna, era integrat pels professors August Bover, Eulàlia Duran i Albert Rossich, i coordinat per Joaquim Molas. Malauradament, no va tenir continuïtat. D'aquest grup, però, van sorgir alguns dels membres que l'any 1998 van decidir, val a dir que aquesta vegada de manera definitiva, de reprendre el projecte.

El volum que ressenyem aquí, dedicat al període 1620-1714, és la continuació de la sèrie inicial del *Repertori*, aquella dedicada a inventariar els manuscrits dels anys 1474-1620, i que a hores d'ara, estant encara en curs (resten els volums dedicats a recollir els manuscrits de fora de la ciutat de Barcelona i de fora del Principat), compta ja amb quatre volums publicats, incloent el que hem esmentat: I (1998), II.1 (2000), II.2 (2001) i III (2003).

Lògicament, el projecte d'inventariar tots els manuscrits catalans de l'època moderna —més de tres-cents cinquanta anys— demana de manera ineludible restriccions cronològiques que, ens atrevim a dir que inexcusablement, acabaran fent l'efecte d'ésser sempre arbitràries. El tall cronològic que es va decidir per a la sèrie inicial podia fer l'efecte d'ésser dràstic, però servia per centrar-la en els anys del segle XVI, els del denominat Renaixement. Si llavors podia semblar que aquesta partició entorpia d'alguna manera el maneig de l'obra, per allò que suposava de trosseig dels manuscrits, amb la inauguració d'aquesta nova sèrie, que amplia el marc cronològic del *Repertori* al segle XVII, els anys del Barroc, la visió de conjunt comença a prendre forma, les suposades arbitrarietats resten molt més justificades i, tot plegat, ja comença a acostar-se al projecte global, imaginat els anys 80. Un cop enllestits tots els volums previstos d'aquestes dues sèries, i s'hi hagi sumat la sèrie que resta, relativa a l'època neoclàssica, al segle XVIII, la panoràmica de la nostra cultura literària durant aquests anys promet ésser molt més completa, rica i lliure de prejudicis mal fundats.

* * *

És cert que la literatura catalana culta d'aquella època —no pas la popular— minvà, tant en qualitat com en quantitat, respecte a la produïda durant els fecunds anys de l'Edat Mitjana a casa nostra, però el terme 'Decadència', amb què sovint la nostra història literària s'ha referit (amb un cert menyspreu) a l'època compresa entre els segles XVI i XVIII, és injustificat. El terme fou un invent manllevat per la Renaixença de la història política, i si bé dins aquell camp pot resultar adequat, la seva utilització en el camp de la història de la literatura no ho és gens, com obres com el *Repertori*... vénen a demostrar. L'interès de la generació vuitcentista per retrobar una història nacional de Catalunya que respongués a un determinat ideal va suposar, a la llarga, que existís una literatura més urgent d'ésser recuperada —la dels anys de plenitud política del Principat, la medieval— i una altra que no n'era tant (aquella «de la nostra època de la Decadència literària i política», en paraules de Massó i Torrents). Les connotacions d'anormalitat que arrossega aquest terme, però, no s'ajusten gens a la realitat literària de l'època, que, si bé no presenta l'esplendor de l'Edat mitjana —o del 'Siglo de Oro' castellà— es manté viva durant tots aquests segles i segueix els corrents literaris europeus de l'època, com qualsevol altra literatura: Renaixement, Barroc, Neoclassicisme i Pre-romanticisme.

La idea que l'invent revolucionari de la impremta (que va arribar als Països Catalans a la segona meitat del XV) va substituir els vells còdexs escrits a mà pels nous llibres d'estampa no és exacta, al referir-nos al cas particular de la nostra literatura. Juntament amb el seu poder difusor, la impremta va suposar la descoberta dels nous criteris de mercat. Amb el seu invent s'abaratiren els costos dels llibres i se'n va universalitzar la difusió, però alhora els factors econòmics i socials adquiriren molta rellevància, no només a l'hora de transmetre les obres literàries, sinó fins i tot en la seva creació. Així doncs, en aquesta època crucial en què la cultura escrita europea i peninsular va efectuar el salt dels 'scriptoria' dels copistes als tallers dels impressors, aquests nous criteris d'índole empresarial ocasionaren que cultures amb llengües minoritàries —o, fins a cert punt, minoritzades— tinguessin un accés limitat al nou format. Fou el cas de la nostra, on el manuscrit continuà tenint molta més importància que l'imprès. És en aquest punt on obres com el *Repertori* resulten totalment necessàries per a corregir les opinions que feien de la nostra època moderna un erm cultural.

Fruit del tòpic vuitcentista, el predomini dels estudis de les obres medievals en detriment dels d'èpoques posteriors ha ocasionat llacunes inexcusables i prejudicis enquistats anys i anys, que en qualsevol altra societat 'normalitzada' ja haurien estat superats. Així doncs, això ha comportat que avui dia posseïm ja un bon grapat d'edicions i estudis remarcables de bona part de les nostres obres medievals, però que en canvi aquelles altres de l'època moderna restin o bé inconegudes per a la gran majoria o les edicions que en tenim duguin una enutjosa etiqueta de provisionalitat. Sortosament, però, sembla haver-hi hagut els últims anys un despertar de l'interès dels investigadors per aquesta nostra literatura de l'Edat moderna —la creació de dues

càtedres de literatura catalana moderna a la Universitat de Barcelona i a la de Girona en serien bona mostra— i això ens fa pensar que ens dirigim vers la normalització. El *Repertori* ve a ésser un pas més en aquesta tasca, esdevenint una eina bàsica per a l'elaboració d'edicions, ara sí, rigoroses.

* * *

Ja he assenyalat al començament les restriccions cronològiques que abraça cadascuna de les dues sèries del *Repertori*.... La primera sèrie s'inicia l'any 1474 i s'allarga fins al 1620. La primera data ens remet a la immediata postguerra civil catalana i a l'edició del primer llibre en català, les *Obres e trobes en llaors de la Verge Maria*. La segona marca la fi del període renaixentista i l'inici del Barroc, alhora que permet d'incloure-hi els autors nascuts en la dècada de 1570 i formats durant el segle anterior. La segona sèrie, la que ens ocupa, s'inicia on s'acabava la primera, amb l'emergència dels cançoners barrocs i la producció de Vicent Garcia, el rector de Vallfogona, i comprèn fins a l'any 1714. La tria d'aquesta segona data, tan simbòlica, respon al seu ressò en l'imaginari col·lectiu i en la producció escrita de l'època. Com a criteri general, s'inclouen els autors nascuts cap al 1675 que l'any 1714 ja havien acomplert el seu cicle de formació. D'aquesta manera, s'evita que el tall cronològic migparteixi algunes biografies, com la del poeta i erudit Pere Serra i Postius, nascut el 1671 i mort l'any 1748. Així doncs, en els casos que això passa, s'ha decidit amb bon criteri descriure tota l'obra conservada, malgrat que aquest fet suposi traspasar els límits cronològics que s'havien marcat.

Una altra qüestió que mereix ésser comentada és la que fa referència al criteri de 'catalanitat' que s'ha seguit per incloure o no un manuscrit en el *Repertori*. Seguint els mateixos criteris que en els volums anteriors, «les obres seleccionades són les escrites o copiades durant els anys 1620-1714 per autors i copistes nadius o instal·lats als països de parla catalana de l'antiga Corona d'Aragó [...] així com les còpies posteriors, fins a mitjan segle XIX, d'obres produïdes per autors catalans d'aquella època que no siguin mers extractes» (8). Així doncs, els criteris de selecció i descripció dels manuscrits s'apliquen amb independència de la llengua en què són escrites les obres —català, castellà, llatí, grec, etc.—, sempre que estiguin vinculades d'una o altra manera a l'àmbit català. Sembla ben lògic aquest criteri, atenent al fet que la cultura catalana a l'Edat moderna tenia diverses llengües d'expressió: recordem les raons de Cristòfor Despuig en el pròleg als seus *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa* (1557) per no escriure la seva obra, com havien fet altres compatriotes seus, en llengua castellana ni en llatina, o el canvi tan sorprenent com natural de llengua de Jeroni Pujades entre l'inici de la seva *Crònica universal* (1609) i la continuació, en castellà. La realitat lingüística d'aleshores arribava a ésser tan complexa que, durant els anys previs a l'esclat de la Guerra dels Segadors, sabem que circulaven multitud de fullets anticastellans escrits, ni més ni menys, que en llengua castellana, bona mostra d'allò que el professor Rafanell denomina la «desconnexió entre la consciència lingüística i la consciència nacional».

Hem vist com el macroprojecte del *Repertori* ha suscitat entre les responsables tot un seguit de decisions gens fàcils, però necessàries en una obra de aquestes dimensions. L'evolució del projecte al llarg dels diversos volums, però, també ha deixat ben manifesta la voluntat dels qui hi treballen per millorar-lo, modificant els criteris inicials quan les circumstàncies així ho requerien. Ho vam veure especialment en els volums II.1 i II.2, respecte al primer de tots, i ho veiem de nou en aquest, quan en la *Presentació* Maria Toldrà ens informa que, a causa de la gran quantitat de materials conservats a partir de 1620, s'han vist obligats a centrar-se només en el fons de la Biblioteca de Catalunya, deixant per al pròxim volum els manuscrits conservats en l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. La decisió suposa acabar amb l'estructura 'de mirall' d'aquesta sèrie respecte a la de 1474-1620, però és del tot comprensible, ja que, a pesar d'aquesta limitació a un sol fons, aquest darrer volum és el més extens de tots. Una altra mostra del pragmatisme de les investigadores del projecte ha estat la d'incloure en aquest volum —sempre que el tall cronològic ho ha permès— les omissions que s'havien produït en els volums passats i que s'han detectat ara.

Pel que fa als criteris de descripció dels manuscrits, segueixen els de la sèrie 1474-1620: a) identificació del manuscrit, amb les dades essencials per reconèixer-lo fàcilment; b) descripció externa, amb indicacions sobre la data del manuscrit, la numeració dels folis, la matèria, les mides, les mans, la tinta, etc.; c) descripció interna, on es descriu el contingut de cada manuscrit; d) bibliografia; e) observacions d'índole diversa sobre l'autor, la datació, el context de la còpia, etc. Quant als criteris de transcripció, es deixa notar novament la voluntat constant de millora que guia les responsables del projecte, modificant els punts de vista quan fa falta: en aquest nostre volum, per exemple, ens adonem que ja no es remet als criteris de transcripció de «Els Nostres Clàssics», sinó que es dona unes breus indicacions sobre la metodologia seguida per a la transcripció de cadascuna de les llengües romàniques o llatí, on queda ben clara la voluntat de les autores d'intervenir mínimament damunt del text. Així mateix, s'ha corregit encertadament l'error que ja apuntava el professor Pep Valsalobre a propòsit dels primers volums, on es procedia a la regularització de la forma ,ñ' en ,ny', castellanisme integrat en els usos d'escriptura dels lletrats catalans del segle XVI ençà, els quals tenien una certa familiaritat amb el castellà, i que, per tant, no era pertinent de regularitzar.

* * *

Els dos grans conflictes bèl·lics que comprèn el període repertoriat, les Guerres dels Segadors (1640-1652) i de Successió (1705-1714), condicionen en gran mesura la tipologia dels més de 250 textos que hi trobem, molts d'ells relacionats, com no podia ésser d'altra manera ateses les circumstàncies del moment, amb la historiografia. El panorama sorgit del matrimoni entre Ferran d'Aragó i Isabel de Castella (1474) suposà, a la pràctica, una acció de govern cada vegada més centralitzada a Castella i més allunyada de la perifèria catalana. A més, els privilegis de què gaudien els antics territoris de la Corona d'Aragó, els seus furs i *Constitucions* esdevenien sovint font de controvèrsia i hostilitats amb el poder monàrquic, hostilitats manifestades des de Carles I fins a Felip IV i el seu ministre el comte-duc d'Olivares. A Catalunya, el problema era el de sempre: la incompatibilitat entre el sistema constitucional català i les necessitats de la corona. De resultes d'aquest clima, la política espanyola, d'arrel castellana, acabà bandejant Catalunya dels afers d'estat i del projecte imperial que s'estava gestant aquells anys. La recuperació del nostre passat, molt especialment del passat 'imperial', el de l'època d'expansió mediterrània, s'entengué des d'aquí com la millor manera per reivindicar el paper que es creia que mereixia Catalunya en aquest nou imperi hispànic dels Àustries.

Pels volts de 1620, doncs, sorgeixen a Barcelona un bon grapat de personatges, lligats principalment al món de la política o del dret, interessats per l'estudi i la recuperació de la nostra tradició medieval i renaixentista, la major part de l'obra dels quals ja fou ressenyada en el volum anterior del *Repertori*. Es tracta d'Esteve de Corbera, Francesc de Montcada —autor d'una reelaboració de l'expedició dels catalans a orient en la *Crònica* de Muntaner—, Rafael Cervera que traduí el 1616 al castellà la *Crònica* de Desclot, Esteve Gilabert Bruniquer, Felip Vinyes o, des de Castelló d'Empúries estant, malgrat que ben relacionat amb la capital comtal, el jurista i historiador Jeroni Pujades. I és que, tal com apunta Maria Toldrà en la *Presentació*, «la història i l'erudició proporcionen arguments polítics als juristes, sobretot a l'hora d'analitzar la relació de les institucions del Principat amb les monarquies castellana i francesa, abans i després de la Guerra dels Segadors, i de defensar els privilegis d'aquelles» (16). Temes com el pactisme, els orígens gots del Principat, el mite d'Ortger Cataló i els nou barons de la fama, l'autoalliberament dels catalans, etc., són usats per part d'aquests autors —que Jesús Villanueva anomena el «cercle erudit barcelonès»— per justificar els privilegis dels catalans en el present. D'igual manera, la confecció de falsos crònicons medievals, com l'arxifamós *Llibre dels fets d'armes de Catalunya*, de Joan Gaspar Roig i Jalpí, i interessadament atribuït a un clergue del segle XV de nom Bernat Boades, dona fe de la revalorització de tota aquesta historiografia.

En aquest volum del *Repertori* també podem trobar descrits, entre molts d'altres testimonis, la còpia de la part inèdita de la crònica de Jeroni Pujades que Peire de Marca s'endugué a França, i que els anys 1715-1720 tornà a circular a Catalunya i entre els exiliats austriacistes. També es constata la consolidació dels catàlegs de consellers de la ciutat, el gènere més important en què es vehiculava la historiografia manuscrita de Barcelona, entre els que destaquen el de Rafael Cervera i les *Rúbriques* de Bruniquer. Igualment, hi ha un recull prou significatiu de premsa de l'època, en forma de còpies de gasetes o relacions manuscrites. En el cas del polític, historiador i erudit Pau Ignasi de Dalmases, el *Repertori...* es fa ressò de l'interès que hi hagué a finals del segle XVII en recopilar materials referents a 1640, «síntoma dels paral·lelismes que els coetanis estableixen entre les dues èpoques» (14).

Però ultra la importància de la historiografia, la poesia és el gènere que ocupa més espai en aquest volum del *Repertori...*, no tant per la quantitat dels manuscrits inventariats, sinó més aviat a causa del gruix de les seves descripcions. Hi destaquen especialment diverses poesies de Francesc Vicent Garcia —que han comptat amb la supervisió del doctor Rossich, qui en prepara una edició crítica— i poetes menors del XVII. Pel que fa a la novel·la, aquesta està estretament lligada a la historiografia, com és el cas de la falsificació del XVI coneguda com *La fi del comte d'Urgell*. Destaquen, igualment, apunts de cursos impartits en les universitats de Barcelona, Solsona i Vic, i en els col·legis dels principals ordes religiosos del país. Aquests apunts constitueixen una excel·lent font d'informació de l'estat de la llengua a les escoles: més enllà de contenir anotacions de les lliçons que s'impartien a les aules d'aleshores, escrits en un llatí força precari, presenten l'interès addicional de contenir, en els marges i als fulls de guarda, poesies, oracions, sentències o bromes dels alumnes escrits en la llengua pròpia, és a dir, el català. Per acabar, el teatre és representat bàsicament per Francesc Fontanella, de qui es descriuen la *Tragicomèdia pastoral d'Amor, firmesa i porfía*, *Lo desengany* i unes dècimes per a una nova obra.

Al final de tot, s'hi inclou l'índex onomàstic i d'obres anònimes, amb els títols i els primers versos de tots els poemes.

* * *

Es pot dir que els objectius que persegueix el *Repertori...* estan, a cada nou volum que surt de la impremta, més prop d'acomplir-se. I això no és qualsevol cosa. Si amb els quatre primers volums s'aconseguia ja de reconstruir bona part del panorama literari del segle XVI, aquest primer volum de la nova sèrie promet fer el mateix amb el segle XVII. Només així, amb obres sòlides, útils i ben realitzades com el *Repertori...*, la filologia i els filòlegs de casa nostra podran desterrar els reduccionismes que han emmascarat durant massa temps els segles de la nostra Edat moderna d'una vegada per totes. Només així, descobrint els ponts que dugueren de l'admirada Edat mitjana a la florida de la Renaixença, farem justícia al nostre passat literari i podrem afrontar amb garanties estudis en el futur.

Hi ha obres, la complexitat de les quals queda, o pot quedar, dissimulada si no s'hi para esment. No és el nostre cas. Confeccionar el *Repertori...* salta a la vista que no ha estat una feina fàcil. No obstant això, els entrebancs han estat superats amb nota.

Però malgrat que la feina ha estat gran, és encara inacabada: resta completar les dues sèries encetades i arrodonar el panorama amb la sèrie dedicada al segle XVIII. Així doncs, la feina s'entreveu encara àrdua en el futur. El grup que se n'ha ocupat fins ara, però, promet de continuar bastint aquest monument a les nostres lletres amb la mateixa competència i rigor. I això ja és, per si mateix, tota una garantia.

Daniel Genís Mas

Yolanda GIL SAURA, *Arquitectura Barroca en Castellón*, Castelló de la Plana, Diputació de Castelló, 2004, 548 pp.

La doctora Yolanda Gil ens regala, amb la publicació de la tesi doctoral, una obra històrica de gran valor per al coneixement i valoració dels nombrosos monuments arquitectònics d'estil barroc, sobretot de caràcter religiós, que van construir-se a la zona valenciana del bisbat de Tortosa durant la segona meitat del segle XVII i tot el segle XVIII. Són monuments, variats en les formes dins el mateix estil, que formen part del paisatge de les nostres viles i ciutats i en són elements de referència.

La tesi, presentada a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València el 2002, fou altament qualificada, presagiant així la bondat del llibre que ara tenim a les mans. L'obra és un treball ben fet, estructurat amb mètode i la millor lògica interna, molt documentat en fons d'arxiu i bibliografia, acabat amb un apèndix documental de vint i una peces transcrites íntegrament; ben armat d'aparat crític i ricament il·lustrat amb mapes, plànols, gravats, i amb fotografies antigues i actuals en blanc i negre i color, que donen a l'obra la riquesa gràfica que ha de posseir tota publicació d'història de l'art.

El llibre, de 545 pàgines de lletra de cos petit, amb 96 fotografies, és dividit en deu capítols, en els quals l'autora estudia, analitza i justifica el marc geogràfic (1. Introducció), els clients —juntas de fàbrica, confraries, senyors temporals, nobles, governadors i reis, rectors de parròquia— (c. 2); els usos i funcions dels edificis religiosos —parròquies, convents, ermites i caselles— (c. 3); els usos i funcions de l'arquitectura civil o arquitectura militar —habitatge senyorial, projectisme i enginyeria, fàbriques, cellers i magatzems— (c. 4); els artífexs —organització professional, pintors i escultors, mestres d'obres itinerants, mestres d'obra de València, freres arquitectes, mestres d'obra de la catedral de Tortosa— (c. 5); les architectures —parròquies de nova planta, ampliacions i remodelacions, convents, santuaris i ermites dedicats a la Mare de Déu i als sants, calvaris, capelles urbanes i arquitectura civil— (c. 6); apèndix documental (c. 7); bibliografia (c. 8); índex toponímic (c. 9); índex onomàstic (c. 10). Com pot comprendre el lector, l'obra té la pretensió d'ésser completa, tant com ho permet la documentació d'arxiu aconseguida per l'autora, que és molta i molt bona.

1. *Marc cronològic i territorial.* El llibre estudia l'arquitectura religiosa i, en menor extensió i detall, la civil, construïda durant la segona meitat del s. XVII i tot el XVIII en el territori valencià de la diòcesi de Tortosa, això és, des del mar Mediterrani fins als Ports de Morella, parròquies limítrofes dels bisbats de Saragossa, Terol i València, i des del riu Sénia fins a Almenara (17-31); també la zona castellana de Riu de Millars en la província de Castelló (Arxipresat de Vilaformosa del Riu, fins fa poc pertanyent al bisbat de València), i algunes de les parròquies de bisbats diversos veïnes del límit valencià del bisbat de Tortosa; cal també recordar que la parròquia de Betxí, ubicada al bell mig de la Plana de Borriana, pertanyia en aquell temps, per ròssec de la Reconquesta, a la diòcesi de Saragossa i després a la de Terol.

2. *Els clients.* Yolanda Gil comença el capítol amb unes paraules del bisbe de Tortosa, Antonio José Salinas del 1791, en què retreia a les feligresies la febre constructiva de noves esglésies puix, deia, «teniendo iglesias decentes y capaces, sólo porque ven a los de otro pueblo que hacen iglesia porque suelen necesitarla, ellos a su antojo levantan planes de iglesias suntuosas y capaces para un pueblo de tres o cuatro mil vecinos, siendo su vecindario solo de ciento, y en otros pueblos hacen iglesias que parecen grandes catedrales». Aquesta opinió del prelat podia aplicar-se aleshores gairebé a totes les noves esglésies barroques més grans de la diòcesi —Vila-real, Benicarló, Vinaròs, Cinto Torres, Alcalá de Xivert, Batea, Calaceit—, que els consells municipals, que en tenien el patronatge, i els rectors decidiren bastir de nou per substituir una antiga església del temps de la conquesta, menuda i ja atrotinada, o un edifici renaixentista de línies gòtiques del s. XVI.

Per construir el nou temple es formava la Junta de Fàbrica i hom nomenava uns electes («elets») per a procurar-se els recursos econòmics i materials necessaris i gestionar el procés de construcció. Hi aportaven diners i materials de construcció els propis feligresos, també mà d'obra o peonatge gratuït, en el qual sovint el rector era el primer a donar exemple, i tots aquells que percebien d'aquella vila rèdits i fruits, com podien ser el propi bisbe, el Capítol catedralici, algunes de les seves dignitats i els senyors laïcals. Hi hagué plets posats davant els tribunals

reials per part dels qui havien de contribuir a l'obra i s'hi negaven tot al·legant que ells no eren els patrons de l'església, sinó el municipi. Tanmateix, amb la nova fiscalitat imposada pel *Decret de Nova Planta*, els ajuntaments van veure minvar els ingressos i aleshores fou precis que la construcció fos pagada directament per la Junta de fàbrica, que tenia una administració independent, amb la qual cosa era possible la inversió econòmica de l'ajuntament en el nou temple sense aparent contradicció. Les armes municipals, mostra del patronatge, presideixen gairebé en tots els casos la portalada principal de les esglésies noves, que per a les autoritats de l'època eren demostració de riquesa material i espiritual de la comunitat municipal.

Les confraries aportaven al temple nou el suport econòmic per a ornar amb retaule i altar les capelles laterals pròpies i tenir cura de les sepultures, en les quals tenien dret d'inhumació els confreres, que també deixaven llegats per a la nova església parroquial i el seu parament litúrgic. Cal dir que sovint hi havia competència entre elles i les més riques feien ostentació del seu poder en les capelles, ermites i santuaris. Fins i tot hi hagué confraries que aixecaren esglésies pròpies. Les més actives aleshores eren les del Carme, del Roser, de les Ànimes, del Nom de Jesús i de sant Antoni abat.

En les viles de jurisdicció senyorial els senyors baronials decidien la construcció de temples, sovint al marge del criteri del bisbe, i podien aportar recursos a l'obra. És el cas dels comtes d'Aranda a l'Alcalatèn, del Duc de Sogorb a la zona de la Vall d'Uixó, dels marquesos de Nules i els comtes d'Almenara en aquestes poblacions i de l'Orde de Montesa al Maestrat. I cas hi hagué de conflicte per raó del patronat sobre una església, com el del convent i església de sant Pasqual Bailón de Vila-real, entre els franciscans i el municipi, que acabà en la renúncia d'uns i altre al patronat i l'oferiment d'aquest al rei Carles II, que l'acceptà, i el cenobi esdevingué de patronat reial.

En la construcció dels nous temples barrocs cal posar al davant figures egrègies del clergat diocesà, rectors de parròquia dinàmics, amb gran sentit litúrgic i aimants del ric estil barroc, persones cultivades i cultes, elegants i dignes, que sabien escollir els millors arquitectes, les millors traces, els escultors més acadèmics i els esbossos de major bellesa per posar-los al servei de l'obra magnífica que volien realitzar per al culte de Déu i dels sants i per a l'estètica de la vila. Eren eclesiàstics polifacètics que tant escrivien històries i consuetes com predicaven amb insuperable oratòria i sabien sonar l'orgue amb tècnica i gust. En tots els casos eren administradors i organitzadors eficaços. Gil Saura recorda el rector Francesc Celma, de Catí, autor de la història de la Mare de Déu de l'Avellà i director de la decoració pictòrica del santuari i de la capella de la comunió de la parroquial; Victoriano Saura, de Lluçena, implicat econòmicament i en el procés d'ideació de la nova església; i altres com Vicent Verge, de La Jana; Vicent Font, de Vila-real; Vicent Castell, de Castelló; Ignasi Penarroja, de Vilafranca; i Carles Vilaplana, de Sarriellà.

La cultura arquitectònica irradiava des de la ciutat de València (que seguia sota l'impuls de les *Advertencias para edificios de los templos...*, elaborades i publicades en la primera meitat del segle XVII per l'arquebisbe Isidoro Aliaga, cf. p. 857), on hi havia una floració de mestres arquitectes, escultors i pintors que es prodigaren per terres valencianes i exerciren mestratge sobre molts deixebles que trobem treballant a les noves construccions religioses i civils del regne durant el s. XVIII. Hi havia també eclesiàstics prestigiosos que volgueren deixar la petjada de llurs devocions a les viles nats i contractaren els millors artífexs. L'autora esmenta Francesc Gavalda, general dels jerònims i bisbe de Sogorb, constructor d'una capella a l'església de Cabanes; Jacint Barreda, capítular de la seu de València, constructor de la capella de la reserva de l'església de Vilafranca; Jeroni Monterde, de Benassal, i Domingo Fabregat, de Torrealba, mercedaris; Josep Saragossà, jesuïta d'Alcalà de Xivert, insigne matemàtic, qualificat per Joan Bta. Ballester de «pasmoso Matemático, otro Euclides en la Geometría y Archimedes en la Estática, en lo Astronómico Ptolomeo, y Diophanto en la Arithmética», cosmògraf i professor de Matemàtiques a la Cort reial, iniciador a València del moviment anomenat dels 'Novatores', hereus del qual foren Baltasar Iñigo, Juan Bta. Corachán i el P. Tomás Vicent Tosca, autor del *Compendio Matemático*, el tom V del qual és dedicat a l'arquitectura civil, l'estereotomia i l'art del pedrapiquer.

La figura del P. Tosca porta a primer pla la influència dels oratorians de S. Felip Neri en les arts del període barroc amb els noms de Joan Bta. Verge, Carles Vallés i Teodor Avinyó, de La Jana; Gaspar Fuster, d'Albocàsser; Miquel Seguer i el seu nebot Felip, d'Alcalà de Xivert. Altres figures de la Matemàtica, de l'Arquitectura i de les Belles Arts van brillar en aquell temps de construcció de nous temples: Agustín Bruno Zaragoza, Rafael Lassala, Francisco Pérez Bayer, el degà d'Alacant, Miquel Martí, fill d'Orpesa, i el grup il·lustrat format pel mercader Ramon Magí, de Vinaròs, Felip Bertran de la Serra d'En Garceran, Josep Climent, de Castelló, i Josep Tormo (33-64).

3. *Usos i funcions dels edificis religiosos.* Les noves esglésies parroquials de l'època barroca venien a reemplaçar antics temples que, per vells i a vegades poc atesos, solien patir greus defectes en l'estructura i, a més, havien quedat petits per a comunitats humanes que des de mitjan segle XVIII començaven a incrementar-se i mostraven indicis d'augmentar encara més. En d'altres casos calia fer una església nova en un lloc més pròxim al veïnat, com succeïa quan l'antiga església era la castral, unida al castell, construïda al més amunt d'un penyal. Així a Castell de Cabres, Borriol i Torreblanca.

En les noves esglésies destaca la gran torre de campanes amb doble funció, religiosa i civil, de convocar el poble als actes de culte i a reunir-se per fer front a un perill públic —foc, inundacions, atacs sarraïns, bandolerisme i guerres—, lloc del rellotge públic i de les campanes per sonar les hores, guaita de les viles i termes, punt d'orgull i competència entre pobles. Torres de diversa tipologia: exemptes (El Fadri de Castelló i les torres de Sant Mateu, Benicarló, Vila-real, Borriana i Alcalà de Xivert) i unides a l'església (en la majoria de casos); quadrades (Nules, Llucena, Albocàsser i moltes d'altres), rodones (molt rares), vuitavades (Benicarló, Castelló, Alcalà de Xivert) i, en els exemples més elaborats, la base quadrada i el fust vuitavat, tipus derivat del model de campanar de Vilanova i la Geltrú de fra Josep de la Concepció (1670). Úniques, com en els temples esmentats, o dobles (Cintorres i esglésies conventuals d'augustins de Sant Mateu i Vinaròs). Les escales d'accés podien ésser de cargol amb ull o ànima o sense, a la castellana o mixtes d'una, per al cos més alt, i altra, per al primer cos. Les torres podien rematar amb cupulí del tipus clàssic o amb un bulb a l'estil d'Aragó (la cèlebre, 'Zwiebelturm' d'Àustria i Baviera), o acabades en una terrassa plana i balustrada adornada a discreció amb boles i piràmides.

Les façanes eren majoritàriament uns grans panells plans amb rematades rectes o mixtilí-nies i una o tres portalades a manera de retaule, enriquides de fornícules, columnes i pilastres ocupades i coronades per grans imatges de pedra bellament esculpides. L'interior era un gran espai de nau única o tres naus de voltes de mig punt sobre pilastres, amb transepte, espai per al presbiteri, cúpula major i capelles laterals obertes entre pilastres de contrafort, que es completava amb les estances destinades a sagristia i altar de la reserva. En algunes esglésies no mancava la capella de la Passió o de l'Eucaristia on es guardava el Santíssim Sagrament. Les naus laterals a la mateixa altura de la nau central i la comunicació entre capelles mitjançant els anomenats 'claustres' permetien la circulació de processons a l'interior de les esglésies en dies de pluja.

Les portes de la façana solien assegurar a l'espai interior un aïllament suficient de l'exterior mitjançant cancells, sovint ornats a manera de retaule. La capella major, dedicada al titular de la parròquia, i les laterals, dedicades a sants de devoció i patrons de les confraries, tenien els retaules propis, obrats generalment amb fusta policromada i daurada, rics en relleus, pintures i imatges. Unes reixes de forja separaven el presbiteri i les capelles de la nau. Hi hagué no pocs contenciosos posats pels consistoris i patrons de les capelles contra l'autoritat eclesial sobre els drets exigits de tenir bancs i asseure's al presbiteri o a les capelles.

Un apartat dedicat als convents permet a l'autora d'informar sobre la fundació, construcció i funcions dels edificis conventuals —monestir i església— i destacar el paper important que tingueren els ordes religiosos en l'arquitectura del Barroc: franciscans (Morella, Castelló, Onda, Almenara, Vila-real, Benicarló, Sant Mateu, Vinaròs, La Jana, l'Alcora, Alcalà de Xivert); dominics (Sant Mateu, Castelló, Almenara, Forcall, Vila-real); caputxins (Castelló,

Sant Mateu); clarisses (Onda, Castelló); carmelites (Onda, Vila-real, Nules, Desert de les Palmes); i agustins (Castelló, Sant Mateu, Vinaròs, Morella).

La presència religiosa omplia tota la geografia del territori, més enllà de les muralles de les viles i ciutats, amb signes i construccions artístics —peirons o creus de terme, ermites, capelles i santuaris dedicats als sants de devoció (a les serres) i, majoritàriament, a la Mare de Déu (als barrancs)—, on les comunitats cristianes feien peregrinacions en dates fixes i quan calia fer pregàries públiques contra epidèmies i plagues o per secades. Són els santuaris de l'Avellà de Catí, de la Mare de Déu de la Font de la Salut de Traiguera, de la Mare de Déu de la Font i de Sant Pere a Castellfort, de Vallivana a Morella; de Sant Marc a Olocau del Rei i a la Barcel·la de Xert, de Sant Pau a Albocàsser, de Sant Bartomeu a Vilafermosa del Riu, de Sant Joan de Penyagolosa a Vistabella; del Lledó a Castelló, dels Àngels a Sant Mateu, de la Misericòrdia, Sant Sebastià i Sant Antoni a Vinaròs, del Socors a Càlig, de la Balma a Sorita, del Sargar a Herbés, de Gràcia i de Sant Pasqual a Vila-real, del Llosar a Vilafranca, del Bon Succés a Cabanes i Almenara; de Sant Cristòfol a la Todolella, Xodos, l'Alcora, Benassal i Culla, Sant Gregori a Benicarló, Atzeneta, Castelló i Vinaròs, Sant Vicenç Ferrer a Borriol, Lluçena, Catí, Coves de Vinromà, l'Alcora i Traiguera; de Santa Bàrbara a la Salzedella, Tírig, Onda, Sant Mateu, Castelló, Peníscola; Sant Roc a Castelló, Benassal, l'Alcora, Culla, Onda, Catí, Vilafranca i la Serra d'En Garceran.

Completen el capítol de les ermites i santuaris els calvaris, construïts per la pietat popular i promoguts pels franciscans, que eren custodis de Terra Santa, per facilitar als fidels devots de la Passió de Jesucrist el recorregut físic i espiritual per la Via Sacra, fitada amb les catorze estacions del 'Via Crucis' indicades amb creus o amb pedrons i ceràmiques. La tradició de construir calvaris en turons pròxims a les poblacions tingué el seu període daurat en la segona meitat del s. XVIII, quan van construir-se els de Catí, Castelló, Vilafranca, l'Alcora, Eslida, Vilanova d'Alcolea, Sant Mateu, Onda, Fanzara, Canet lo Roig, Borriol, i Torreblanca (pp. 65-134).

4. *Usos i funcions de l'arquitectura civil*. Tot i ésser aquesta arquitectura més modesta i menys vistosa que la religiosa i haver-se conservat pitjor, Yolanda Gil no renuncia a tractar-la en un capítol propi, ben forjat i extens. L'arquitectura militar de l'època és deutora a les guerres dels Segadors (1640-1652) i de Successió (1701-1715), puix fou arran dels conflictes esmentats que calgué construir de nou i ampliar els recintes castrals i les muralles, torres i murs i valls que els protegien i defensaven. Les obres de fortificació foren menys importants en els castells i viles de Morella, Peníscola i Vinaròs i varen centrar-se en la vila de Traiguera, on sobre plànols de Pedro Alexandre s'havien d'invertir fins a 60.000 escuts, però el projecte, pels avatars de la pròpia guerra i per problemes econòmics, restà inconclús. Lligats a l'arquitectura militar apareixen el jesuïta Francisco Isasi (frontera valenciana, Traiguera, Sant Mateu), A. Montañú de la Perilla (Morella), G. P. de Verboom (casernes per a tropa), Nicolau Agustí Bodin (caserna de cavalleria) i Antonio Daroca (caserna de Castelló).

Calgué reformar, consolidar i refer les nombroses torres de guaita i defensa plantades al llarg de la costa «para descubrir a los moros, que se acercan por allí en cualquier momento», com ha escrit el viatger francès Bartomeu Joly en el s. XVII. La tasca anà a càrrec dels arquitectes José Mínguez, Maur Amiguet, Vicent Nos, Pere Joan Pellicer i Patrici Bernat, Valentín de Guimareste, Francesc Pérez, Baptista Eiximeno.

L'arquitectura civil barroca brilla també amb llum pròpia en les cases senyoriales, on els propietaris volien manifestar quins eren el seu poder econòmic i dignitat. L'autora estudia la Casa dels Santjoans de Cincorres i la Casa del Marquès o dels Miquels de Benicarló, la ceràmica arquitectònica, les cases de Castelló i Benassal i els projectes d'obres d'enginyeria per als aqüeductes, ponts, camins, canals, assuts, sèquies, molls i ports dels mestres Vicent Nos, Josep Bueso, Nicolau Dols, fra Joaquim de l'Infant Jesús, Bartomeu Ribelles; i les fàbriques, cellers i magatzems, realitzats per fra Pere Tonel i Joaquim Nàquer (pp. 135-163).

5. *Els artífexs*. El llibre presenta amb cops de ploma segurs l'organització professional dels mestres d'obra i dels escultors i pintors, constituïts en gremi per a col·laborar, ajudar-se i protegir-se dels esdeveniments i actituds adversos que podien sorgir en l'exercici de la professió i

en el tracte amb les autoritats civils i eclesiàstiques i el poble; la idea de l'arquitectura que els guiava i els coneixements amplis de què disposaven tant pel que fa a autors com a edificis. L'autora recull tota la informació documentada que ha pogut aconseguir i en forma una biografia que completa amb les obres realitzades per cada mestre. Ha dividit els mestres en: a) itinerants; b) mestres d'obra de València; c) frares arquitectes; i d) mestres d'obra de la catedral de Tortosa.

a) *Mestres d'obra itinerants*: Juan Ibáñez (actiu entre 1644 i 1670), autor del convent de dominics de Vila-real, del claustre dels dominics i de l'església dels agustins, de Castelló, de l'església del convent de la Puríssima de Tortosa, de l'hospital i del creuer i cúpula del Lledó de Castelló, i, total o parcialment, de les esglésies de Nules, Cantavella, Vilafranca, amb qui treballaven els germans Joan Felip i Andreu Destre i Pere Milallave.

Pedro Juan Laviesca (actiu entre 1702 i 1749 a València, Castelló i Sevilla), mestre d'obra de l'església i convent de les caputxines, del Lledó, de la Sang, de Castelló; a Sevilla, mestre major de la fàbrica de Tabacs, de la catedral i del Reials Alcàssers.

Juan de Rojas (1712-1766?), matemàtic, agrimensor i arquitecte, projectà el presbiteri, creuer i cúpula del Lledó després que l'obra de Laviesca s'esbaldregà, i va executar diverses obres d'agrimensura i reconeixements de fonts.

Antoni i Joan Josep Nadal, originaris de Belchite, autors de temples de planta de saló ('Hallenkirchen') amb tres naus a la mateixa altura. Antoni és autor de les esglésies de Cantavella i Samper de Calanda, semblants a les aragoneses de Luna, de José Alberto Pina, d'El Mas de las Matas, de Josep i Francesc Dols, de La Cerollera, de Simón Moreno, de Puertomingalvo, Penya-roja de Tastavins, La Freixneda, Calaceit i la col·legiata d'Alcanyís. Joan Josep Nadal treballà a les esglésies de Vila-real, del Lledó de Castelló i Torreblanca.

Martí, Josep i Francesc Dols, mestres d'obra actius a l'Aragó, a Catalunya i a València, treballen en les esglésies d'Ares, Mas de las Matas, El Boixar, Calaceit, Alcalà de Xivert, Portell, Cintoortes i Sant Marc d'Olocau del Rei.

Els Pere Gonel o Gonell, probablement pare i fill, associats als Esteller, treballen com a mestres d'obra a les esglésies de Fortanete, Sant Joan de Penyagolosa de Vistabella, Albocàsser, Lluçena. Pere Gonell menor, frare profès del convent d'agustins de Sant Telm de Vinaròs, és autor de les capelles de la comunió i de Santa Victòria del convent esmentat i de l'ermita de Sant Gregori. Joaquim i Pau Gonell, germans seus, i un altre parent, de nom Joaquim, autor de l'ermita de Santa Anna de Zucaïna, treballen com a visuradors i mestres en diverses obres religioses i civils, entre les quals la catedral de València.

Martín, José i Juan Pujante, aragonesos, treballen a les esglésies de Nules i Cantavella i als convents de frares i monges carmelites de Nules.

José I, José II, Juan Antonio i Cristóbal Ayora, mestres d'obra actius a Morella, on Josep Ayora I, en col·laboració amb l'escultor Vicent Dols, treballà a l'obra de l'orgue de Francesc Turull i a la capella del Carme de l'església arxiprestal, treballen a l'ermita de Sant Domingo de Vallibona, als campanars de Sant Miquel de Morella i de Forcall, a les esglésies de Castell de Cabres, Cintoortes, Vila-real i a la capella de la comunió d'Aiguaviva de Bergantes.

Els Palau, Josep i Joan, originaris de Las Parras de Castellote, són actius a Morella i els trobem treballant al presbiteri de Sant Pau d'Albocàsser, al creuer de l'Avellà de Catí, a l'ermita de Sant Pere Màrtir de Morella, en la reconstrucció de l'església de Sant Miquel de Morella després de la guerra de Successió, en els temples parroquials de Vilanova d'Alcolea, La Salzedella i en l'ermita de l'Adjutori de Benlloch.

Els Garafulla, Esteve, Francesc, Pere, Miquel, Francesc i Josep, mestres pedrapiquers, treballen a les esglésies de Torreblanca i La Jana (Francesc i Pere Garafulla), església de l'Ermitana de Peníscola (Pere Garafulla), santuari de la Verge de l'Estrella de Mosquerola (Miquel Garafulla) i església d'Alcalà de Xivert (Francesc Garafulla II).

Antoni Granger, pedrapiquer molt qualificat, treballa amb Josep Palau a l'església de La Salzedella, a la capella de la comunió de Catí i a la façana de l'església d'Alcalà de Xivert amb Joan Barceló.

Jaume Sebastià, constructor de la torre de campanes de Vila-real i mestre de les obres finals de l'església de Moncofa, és també actiu a l'església de Borriana, on devia aixecar la torre.

Els Esteller, Jaume, pare, i els seus fills Maur, Jaume i Tomàs, treballen en la reedificació de l'església de Sant Joan de Castelló, en la construcció de les parroquials d'Atzeneta, Albocàsser, associat a Pere Gonell, portalada de la capella de la comunió de Borriana i ampliació de l'església de Torreblanca (Maur Esteller).

Vicent Nos, actiu a Castelló, Onda i Borriana, és autor de la planta i perfil de l'església conventual dels mercedaris de Borriana i de la remodelació de la parroquial de Vilafamés.

Jaime Asensio, oriünd de Las Parras de Castellote i emparentat amb els Dols, treballa a la capella de N. Sra. del Agua d'aquesta vila, i és autor de l'església de Castellfort, de l'ermita de Santa Bàrbara de La Mata de Morella i d'uns arcs de l'aqüeducte de la capital d'Els Ports.

Els Doñate, Francesc, pare, autor del projecte d'una sèquia d'aigua del molí d'En Saloni fins a la vila de Castelló, i els seus fills Joan i Francesc, que subcontracten les obres del convent carmelità de Nules, semblen ésser autors, amb altres membres de la família, del temple parroquial de Betxí.

Francesc Pallarés, oriünd d'Alcanyís, és autor de la remodelació de l'església d'Olocau del Rei, que comportava l'ornamentació interior amb esgrafiats i pintura al tremp.

Vicent i Ignasi Carbó, mestre d'obra de l'església de Benicarló el primer, i de la parroquial d'Alcalà de Xivert, el segon, juntament amb Garafulla i Gascó l'Aragonès.

Miquel i Joan Antoni Climent, actius a Benassal, Vilafranca i Morella, són autors de la trona de l'ermita del Llosar, de l'ermita de Sant Roc de Vilafranca, de l'ermita de Sant Cristòfol de Benassal, de les portes de muralla del Forcall i Sant Miquel de Morella, reconstruïdes després de la guerra de Successió, del santuari de Vallivana, de la capella de la comunió, del rellotge de sol de la façana de la parroquial i de l'esglesiola del Llosar (Joan A. Climent), de Vilafranca.

Pau Ferrer és autor de l'església de Cabanes, sembla que també de la d'Ortells, dels contraforts del mur lateral de la Casa del Consell de Morella, de l'ermita de Sant Joan Nepomucè de la Serratella, i treballa a les esglésies de la Serratella i de la Serra d'En Garceran.

Els Agustí, Jacint, pare, que treballa a l'església de l'Assumpció de la Vall d'Uixó, i els seus fills Jacint i Vicent, autors de la capella de la comunió i campanar de l'esmentada parroquial i de l'església d'Eslida.

Andreu Moreno, mestre d'obres emparentat amb Francesc Melet, és autor, amb Antoni i Simó Moreno, de les esglésies de La Cebollera, Belmonte, i continuador de la col·legiata d'Alcanyís, i treballa a les esglésies de Calaceit (traça de la capella de la Santa Espina), Batea i Amposta, al Principat, és autor de la parroquial de les Coves de Vinromà, del transepte de Vilaframés, de la façana de l'església de Cabanes, i és consultat pel seu just criteri tècnic en diversos problemes sorgits durant la construcció d'edificis religiosos.

Els Monfort: Francesc, autor del cambril del Llosar; Joaquim i Mariano, autors de l'església de Vilar de Canes i continuadors de les obres de l'església de Sorita, iniciades per Joan A. Ayora.

Els Barceló, Joan i família, no acceptats inicialment en la subhasta de l'obra de l'església d'Alcalà de Xivert, construeixen l'església i el campanar de Sant Jordi i treballen a les d'Alcalà, on aixeca el campanar, i Torreblanca, i a l'ermita de Sant Pere de la Barcella de Xert.

Blas Teruel, actiu a l'església de Torreblanca, a l'ermita del Socors de Càlig i al campanar d'Alcalà de Xivert, on conclou el darrer cos de la torre des del cos de les campanes fins al rematat.

Fernando Molinos, altre mestre d'obres de Las Parras de Castellote, ha estat documentat com a constructor de l'església de Castell de Cabres i és autor de la capella dels Àngels de La Jana i de l'ermita de Sant Marc d'Olocau del Rei (165-249).

b) *Els mestres d'obra de València*: Joan Claramunt contracta la construcció de l'església de Nules en substitució de Joan Ibáñez després de bastir la capella de la Comunitat de Pescadors de València i la cúpula i campanar de la Cartoixa de Vall de Crist (Altura).

Gil Torralba, constructor de la Casa de la Vila de Castelló i projectista i visurador de diverses obres hidràuliques, dona traces per a les esglésies dels Sant Joans de València, torre de Santa Caterina, remodelació de Santa Maria de Sagunt i de Santa Maria d'Oliva.

Els Serrano, també constructors de la Casa de la Vila de Castelló i de l'ampliació de l'ermita dels Àngels de Sant Mateu.

Agustín Mayquez, autor d'unes traces per al campanar de Vila-real.

Joan Bta. Viñes i Bartomeu Mir, autors de la portalada de l'església de Vinaròs.

Josep Herrero (1697-1772), autor de les traces de l'església d'Alcalà de Xivert (258).

c) *Els frares arquitectes*: La majoria d'ordes religiosos tenia frares professors que coneixien les Matemàtiques i l'Arquitectura, tracistes majors per a les obres dels convents de l'orde que cada província solia tenir. L'autora creu amb encert que mereixen un apartat especial i dona el nom dels més importants que treballaren al bisbat de Tortosa: el dominicà Antoni Falcón; el caputxí Climent de Sant Martí; els carmelites Josep de la Concepció, Damià dels Apòstols, José Alberto Pina, Bernat de Sant Josep, Bernat de la Purificació, Manuel de la Verge i Joaquim del Nen Jesús; l'agustí Pere Gonell; i el franciscà Atanasio Aznar (258-260).

d) *Els mestres de la catedral de Tortosa*: Pau Simó, continuador de les obres del santuari de la Balma, a Sorita, iniciades per un 'mestre de Traiguera' i acabades per Pedro Gorrita, d'Alcanyís (1667-1670), que treballa en la remodelació de l'església de Xert i a la catedral de Tortosa en la direcció d'obra de la capella de la Cinta; Pau Simó, fill, mestre d'obres de la catedral durant els anys en què estava desterrat Roc Xambó; J. Antoni Simó, fill del primer, responsable de les obres d'ampliació de l'església de Peníscola.

Josep i Roc Xambó, pare i fill, actius a l'església d'Arnes i a la de Calaceit, mestres d'obra de la catedral de Tortosa autors del darrer tram de les naus fins a la línia de façana i de la porta de l'Olivera.

Francesc Melet, oriünd de Lleida, tracista de la seu nova d'aquesta ciutat, exerceix de mestre d'obres de la catedral tortosina des del 1775 i construeix la sagristia major amb la col·laboració del seu gendre Andreu Moreno. És autor de les esglésies de Batea, Amposta i Corbera, del santuari de la Misericòrdia de la Fatarella i director de la conducció d'aigües a la vila de Batea el 1789 (261-271).

6. *Les architectures*. Yolanda Gil estudia les nombroses esglésies barroques construïdes durant els 150 anys que van del 1650 al 1800, aporta la documentació necessària per explicar-ne el procés constructiu i dona una descripció suficient dels edificis i de les seves singularitats tant si es tracta de noves construccions com d'ampliacions i remodelacions:

a) *Ampliacions i remodelacions*: Arxiprestal de Santa Maria de Morella; Arxiprestal de Santa Maria de Castelló, avui concatedral; església del Salvador de Borriana; del Pòpulo, d'Olcou del Rei; de l'Assumpció de Vallibona; de l'Assumpció de Catí; de l'Assumpció de Vinaròs; de Sant Bartomeu de Borriol; de Sant Llorenç de Càlig; de l'Assumpció de Vilafamés; del Socors de Peníscola; de l'Assumpció de Xert; de Sant Bartomeu de La Jana; de l'Assumpció de Cervera; de l'Assumpció de l'Alcora; de l'Assumpció del Forcall; de Santa Magdalena de Vilafranca (273-301).

b) *Esglésies de nova planta*: Sant Bartomeu de Nules; l'Assumpció de Benassal; Sant Bartomeu de Torreblanca; Sant Bartomeu d'Atzeneta; el Salvador de Culla; l'Assumpció de Fanzara; l'Assumpció d'Albocàsser; Mare de Déu dels Àngels de Betxí; Santa Magdalena de Moncofa; Sant Miquel de Morella; l'Assumpció d'Ares del Maestre; l'Assumpció de Castellfort; l'Assumpció de Lluçena; Sant Bartomeu de Benicarló; els Sants Joans d'Almenara; els Sants Joans de Rossell; l'Assumpció d'Onda; Sant Bernabé del Boixar; Sant Bartomeu de Vilanova d'Alcolea; la Puríssima de la Salzedella; Sant Jaume de Sant Jordi; Sant Joan Baptista d'Alcalà de Xivert; Sant Àngel i l'Assumpció, de la Vall d'Uixó; Sant Bartomeu de la Vilavella; l'Assumpció de Portell; Sant Jaume de Vila-real; el Salvador d'Eslida; Sant Joan Baptista de Cabanes; Sant Miquel de la Serratella; Sant Bartomeu de la Serra d'En Garceran; Sant Llorenç de Castell de Cabres; Sant Pere de Cinctorres; Sant Tomàs de Vilanova de Benicàssim; l'Assumpció de les Coves de Vinromà; la Purificació de Vilar de Canes; Sant Cristòfol de Ribesalbes; la Nativitat de Maria de Suera; l'Assumpció de Sorita (301-371).

c) *Convents*: Dominics de Castelló i del Forcall; Dominiques de Vila-real; Franciscans de Castelló, Vila-real, Benicarló i Vinaròs; Carmelites de Nules (convent masculí i femení) i del Desert de les Palmes; Agustins de Castelló, Morella i Vinaròs; Agustines de Sant Mateu i Morella; Mercedaris de Borriana (372-394).

d) *Capelles, santuaris i ermites*: *De la Mare de Déu*: la Balma de Sorita; el Llosar de Vilafranca; el Lledó de Castelló; la Font de la Salut de Traiguera; l'Ermitana de Peníscola; la Font de l'Avellà de Catí; Vallivana de Morella; l'Adjutori de Benlloch; la Misericòrdia i Sant Sebastià de Vinaròs; Mare de Déu dels Àngels de Sant Mateu i de La Jana; el Socors de Càlig (394-419).

Dels sants: Sant Vicenç de l'Alcora; Sant Francesc de la Font de Castelló; Sant Antoni de Peníscola; Sant Benet d'Alcalà de Xivert; Sant Pau d'Albocàsser; Sant Joan de Penyagolosa de Vistabella; Sant Roc, Santa Bàrbara, de Vilafranca; Sant Cristòfol, Sant Roc, de Benassal; el Salvador d'Onda; Sagrada Família de la Vall d'Uixó; Santa Bàrbara de La Mata; Santa Elena d'Ares del Maestre; Sant Domingo de Vallibona; Sant Joan Nepomucè de la Serratella; Sant Cristòfol de la Todolella; Sant Miquel de la Saranyana; Sant Marc d'Olocau del Rei; Sant Antoni de Padua de Capicorb d'Alcalà de Xivert; Sant Pere i Sant Marc de la Barcella de Xert; Sant Gregori de Vinaròs; Sant Cristòfol de Culla (419-442).

e) *Calvaris*: Nules, les Coves de Vinromà, Torreblanca, Castelló, Alcalà de Xivert, Canet Roig, Betxí (442-447).

f) *Capelles urbanes*: Sant Roc del Pla i Sant Joan Baptista, de Castelló; la Sang, de Vilafamés; la Mare de Déu dels Desemparats d'Alcalà de Xivert; Sant Miquel de Castelló; el Sant Crist de l'Hospital de Vila-real; Sant Nicolau de Castelló; Sant Josep d'Onda; els Dolors de l'Alcora; església de la Sang i capella del Sant Sepulcre de Castelló; Sant Vicenç Ferrer d'Onda; Sant Miquel de Nules; església de la Sang i capella de la Verge de la Soledat de Nules; Sant Antoni de la Pedrenyera de Llucena (447-462).

g) *Arquitectura civil*: Casa dels Santjoans de Cincorres; del Marquès de Benicarló; Palau Episcopal de Castelló; Ajuntament de Morella; Ajuntament de Castelló; castell i muralles de Peníscola; conducció de les aigües del Molí d'En Salon i la colònia de Benadressa; conducció de l'aigua de la Font de Vinachos de Morella (463-474).

7. *Apèndix documental* (475-517).

8. *Bibliografia* (519-526).

9. *Índex toponímic* (527-535).

10. *Índex onomàstic* (537-545).

Nota. Només hem trobat a faltar en el llibre un apartat de Fonts per a la documentació dels arxius consultats i la bibliografia publicada i la interpretació de les sigles dels noms dels arxius i de les revistes o butlletins citats reservant-los un apartat propi més enllà de la referència que en dóna l'autora en la *Presentació*. I, atesa la importància que tingué València com a centre emissor de conceptes i models arquitectònics, no podem deixar de preguntar-nos sobre la possible influència de les *Advertencias para los edificios y fábricas de los templos...*, promulgades per l'arquebisbe Isidoro Aliaga en el sínodo valencià del 1631: si a València presidiren l'arquitectura religiosa durant aquell segle i mig, que coincideix amb l'estudi a Tortosa en el present llibre, no haurien també influït en el bisbat veí?

Josep Alanyà i Roig

Joan RAMIS i RAMIS, *Arminda*, a cura de Vicent de MELCHOR i Pep VALSALOBRE (Philologica. Sèrie Textos, 2), Belcaire d'Empordà, Edicions Vitel·la, 2006, 128 pp.

La trilogia dramàtica ramisiana és una de les més citades en les històries de la nostra literatura. Ara bé, si de *Lucrècia* i *Rosaura* ja fa anys que en tenim les edicions de Carbonell (1968, 1982), i de la primera també la més recent de Gomila (2004), pel que fa a *Arminda* la història és tota una altra. Fins ara només comptàvem amb l'edició que l'any 1982 en va fer Vicent de

Melchor, de tiratge molt reduït i avui en dia introbable. És per això que ens hem de felicitar per aquesta edició d'*Armina*, que han dut a terme Vicent de Melchor i Pep Valsalobre, perquè permet al lector d'accedir amb normalitat a una peça important de la nostra tradició dramàtica.

Tal i com se'ns adverteix en una nota preliminar que encapçala el volum, aquest ha estat confeït per diverses mans. Melchor ha elaborat l'estudi introductori i la transcripció d'un dels testimonis, mentre que Valsalobre ha estat el responsable d'establir el text definitiu i ha redactat l'apartat de la 'recensió'; tots dos són els artífexs de la descripció dels testimonis i de les notes a l'obra dramàtica. Finalment, Albert Rossich, és l'autor dels criteris d'edició.

L'estudi introductori és dividit en diversos apartats: l'estudi de Joan Ramis i la seva obra; Vida i obra de Joan Ramis i Ramis (Maó, 1746-1819); Períodes literaris de Joan Ramis; La tragèdia occidental fins al segle XVIII. La tragèdia classicista francesa; El text (és a dir, els manuscrits que transmeten l'obra); i finalment, La llengua. L'estudi repassa, ordenades i sistematitzades, dades conegudes sobre Ramis, l'obra i el context cultural i històric.

A banda de la tasca precursora de Francesc Hernández Sanz, els estudis i les edicions de Jordi Carbonell marquen, evidentment, un abans i un després en el coneixement i la valoració de Ramis i la seva obra. Després, Antoni Joan Pons i Josefina Salord, per citar els estudiosos més representatius, i fa més poc Jaume Gomila, s'han ocupat de la producció poètica i dramàtica de l'erudit menorquí. Tot i que aquesta és una edició divulgativa («la primera amb garanties de rigorositat filològica, però alhora amb una voluntat divulgativa i de producte editorial normal», 15) i no és qüestió de saturar el lector amb referències bibliogràfiques, i vist que es parla de la producció teatral del menorquí, hi trobo a faltar, en aquesta llista i en la bibliografia final, per exemple, els estudis de Loreto Busquets o de Maria Paredes, autores de dos papers sobre *Lucrècia* que són, segons el meu parer, de lectura obligada (L. Busquets, *Lucrècia de Joan Ramis i Ramis*, dins A. Manent i J. Veny (ed.), «Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu-Rey», Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988, 335-370; M. Paredes, «Matrona animi virilis». *Notes sobre les fonts clàssiques de la Lucrècia (1769) de Joan Ramis*, dins «Estudis Romànics», XXIII (2001), 229-255).

Pel que fa a la vida i l'obra de l'autor, hi trobem les dades que fins ara coneixíem de la seva biografia i una mirada al context cultural illenc de l'època: nascut el 1746 a Maó, Ramis va viure diversos canvis de sobirania de l'illa (anglesa, francesa i espanyola), va començar a escriure ben jove (poesia, teatre, història, etc.) mentre es guanyava la vida exercint d'advocat, va estudiar a Palma i es va doctorar a Avinyó, i va ser un dels fundadors de la Societat Maonesa de Cultura; home cultivat, com demostra la seva biblioteca, sembla que havia llegit poca literatura en català i que els seus referents no van ésser els de la pròpia literatura sinó, sobretot, els del classicisme francès. De l'herència barroca juvenil, al neoclassicisme que caracteritza *Lucrècia* i *Armina* (1769, 1771), hi ha un salt, com també n'hi ha un altre d'aquí a les obres i actituds vitals de la seva etapa de maduresa. Melchor considera que aquestes dues primeres peces teatrals són les 'més sòlides' de la seva producció, «fermament construïdes sobre els cànons formals del classicisme francès i que ens mostren un autor hàbil i ben dotat que s'emmiralla en autors que llavors eren força ben considerats: Corneille, Racine i en últim terme els clàssics grecs i llatins» (22). Maria Paredes, en l'article citat, va demostrar amb arguments sòlids que, almenys per a la primera peça teatral del menorquí, *Lucrècia*, els referents immediats (com a models i com a fonts) són en primer terme els clàssics, Livi i Ovidi; d'altra banda, aquest no és l'únic estudi que s'ocupa de fer notar les influències clàssiques en Ramis.

Pel que fa als períodes literaris ramisians establerts per Carbonell, Melchor ens adverteix que aquesta «és una periodització que avui dia comença a ser revisada» i, més endavant, «que ja és parcialment superada» (23-24), i per justificar-ho recorda que ara tenim la seguretat que no va estudiar a Avinyó (allà, doncs, no hauria adoptat el neoclassicisme) i que sabem que és de 1809 un manuscrit que transmet les seves poesies amoroses i burlesques amb textos en català. Efectivament, diria que, de Carbonell ençà, els estudis ens indiquen que això és així, i l'estigma que acusava el menorquí d'haver 'trencat', a partir d'un moment de la seva vida, amb

la literatura en català es va diluint. Sabem que la poesia (en català, en castellà i en llatí) va acompanyar Ramis tot al llarg dels anys que va viure i que, per una sèrie de raons (context polític i cultural menorquí, situació personal, relació amb les institucions espanyoles, etc.), deixà d'escriure teatre i va concentrar els seus esforços en altres àmbits, la historiografia i la naturalística (en castellà majoritàriament). Això vol dir que hi ha un canvi d'interessos: abandona el teatre, que és l'únic gènere, que de sempre escriu només en català, i amb una clara vocació didàctica, per a la gent del país (veg., per al didactisme, els estudis de Busquets i Paredes), i a partir d'un determinat moment redacta obres per a un públic més ampli, no únicament insular. Són majoritàriament les obres 'no literàries', les històriques, les que arriben a la impremta i les que el fan conegut a la Península; perquè la història és el camp d'estudi preferit de l'erudició il·lustrada, i Ramis és sobretot un erudit. En aquest sentit, caldria tenir en compte la possibilitat de considerar l'*Alonsiada* sobretot en la seva vessant historiogràfica (dues terceres parts de l'obra són notes històriques) i per a un públic que no és el de casa (d'aquí la necessitat d'una traducció, la que en va fer Albertí, per als compatriotes que no entenen el castellà).

Tornant a l'estudi introductori, segueix un apartat que té la voluntat d'emmarcar *Arminda*, «en diverses seccions consecutives, en el seu context històric i en les seves característiques principals (tragèdia neoclàssica, regles, imitació, estructura i contingut del drama clàssic, gènere, to i llenguatge)» (25). L'autor hi repassa la història de la tragèdia occidental fins al segle XVIII i es concentra en el cas francès i en les seves diferències amb les tragèdies clàssiques, alhora que estableix els paral·lelismes pertinents amb les tres peces teatrals ramisianes. En *Arminda* hi veu un reflex de la comèdia pastoral (pàl·lid), una obra que segueix l'estructura bàsica de la tragèdia francesa i que és allunyada dels temes dels clàssics ('producte de seva pura imaginació', 30), propera en alguns aspectes al romanticisme. En efecte, els personatges de l'obra són invenció de l'autor, però el tema de l'amor i els seus efectes és universal (*Arminda*: «Vostre discurs, senyor, demostra clarament / que l'amor és qui reina en vostre enteniment / [...] No l'escolteu, senyor, no vos deixeu cegar; / oïu, sí, la raó, qui en mi vos parla clar», v. 65-66). L'amor, de la naturalesa que sigui, ofusca la raó, i serà finalment el reconeixement de l'estat d'*Arminda* per part del seu pare el que resoldrà el conflicte.

Tanquen aquest estudi introductori una succinta notícia sobre els testimonis que transmeten l'obra (35-36) i unes notes sobre la llengua dramàtica de Ramis (36-40). Pel que fa a les dades sobre els manuscrits, s'haurien pogut unificar amb les de la *Descripció sumària dels manuscrits d'Arminda*, que trobem més endavant (43-45), perquè algunes notícies apareixen duplicades i potser així s'hauria aconseguit un text més àgil. *Arminda* és transmesa completa en dos manuscrits (Biblioteca Pública de Maó, ms. A; Museu de Menorca, ms. C) i fragmentàriament un altre (Biblioteca Pública de Mallorca, ms. B). El ms. A és la base de les edicions modernes de Ramis durant el segle XX: es tracta d'un manuscrit que datem pocs mesos després de la mort de Ramis i que fou preparat pel seu germà Antoni amb la intenció de publicar-lo; a banda de tot el teatre, guarda també poesia. El ms. C conté còpia de les tres peces dramàtiques i alguna poesia i respon a diverses mans (*Arminda* és un autògraf); tot i que se'n coneixia l'existència des d'Hernández Sanz, era il·localitzat fins que Gomila el va retrobar i va prendre'l com a base per a la seva edició de *Lucrècia*.

D'altra banda, i pel que fa a la llengua, es comenten alguns aspectes lèxics i morfològics, també s'insisteix, potser massa, en la pobresa de la tradició literària catalana i en la manca de referents de l'autor en la literatura catalana clàssica o posterior, però en canvi no es posen en dubte ni els seus referents tradicionals pel que fa a la llengua («d'arrel cancelleresca i finalitat utilitària, però en principi no literària», 37) ni els models barrocs de certs personatges de *Rosaura* (i caldria afegir que de part de la seva poesia). El mèrit de Ramis hauria estat bastir una 'llengua literària sobre la marxa' (39), a base de la llengua antiga i de calcs i manlleus al francès i al castellà. D'altra banda, que la llengua dramàtica de Ramis, tret del cas de Vinblanc, no es correspongui amb el menorquí col·loquial de l'època' (37), és d'esperar, perquè és la caracterització dels personatges la que marca el registre lingüístic. En la seva producció escrita (literària i erudita), Ramis combina català, castellà i llatí: cada una de les peces té un regis-

tre i un destinatari marcat, i és el gènere i el receptor qui determinen la llengua de partida. La dramaturgia ramisiana, amb una clara vocació didàctica, havia d'ésser escrita en una llengua que fos compresa pel públic. Perquè el teatre de Ramis, com tota obra dramàtica, fou escrita per ser representada, independentment que després tingués la fortuna de ser-ho o no.

Els criteris d'edició són comuns a tota la col·lecció «Philologica», de la qual *Arminda* és el segon volum (el lector interessat els pot trobar, més detallats, a *Poesia catalana del barroc. Antologia*, a cura d'A. Rossich i P. Valsalobre, Bellcaire d'Empordà, Edicions Vitel·la, 2006). Rossich els resumeix aquí, i afirma que allò que s'ha volgut és «establir uns criteris de modernització ortogràfica que, alhora que siguin respectuosos amb les peculiaritats prosòdiques, morfològiques, sintàctiques i lèxiques dels textos editats, no representin un entrebanc per a una lectura normal» (41). Perquè, al capdavant, la literatura antiga és per ser llegida, no només per ser estudiada, i és per aquesta raó que es busca donar al lector un text acostat a les formes actuals de la llengua sense trair-lo.

Pel que fa a la 'recensió', Valsalobre ens ennova que el manuscrit C, que és la base de l'edició, és sens dubte autògraf, una còpia en net de Ramis. Està datat el 1771, però Ramis posteriorment canvià la data per la de 1775 perquè en va corregir alguns versos, pocs, en què introdueix millores al text, que guanya sentit, corregeix errors de còpia i mètrics i desfa repeticions en les rimes; l'única esmena que no és autògrafa ha estat rebutjada en l'edició. El ms. A és un 'codex descriptus', que introdueix pràcticament totes les esmenes del ms. C i errors, i malgrat això s'ha volgut incloure un aparat crític que els reculli per tal que es pugui copsar la relació de dependència entre els testimonis (aquest aparat, que també recull les correccions del ms. C, és al final de la peça dramàtica, 107-108). El ms. B, molt fragmentari, que sembla dependre de C i que és independent d'A, no ha estat tingut en compte per a l'edició. Al final se'ns detallen i justifiquen les lectures de l'editor contra la tradició, es miren de resoldre alguns problemes de lectura i s'argumenta per quina raó es fa prevaldre l'any 1771 com a data de composició de l'obra i no 1775 (Ramis canvia la data a la portada del ms. C, però no a la portadella ni tampoc al darrer full de l'obra, i les correccions que fa són mínimes i no equivalen a una nova redacció).

Clouen el volum dos apèndixs, amb dues cançons que fan referència a l'obra i que són transmeses pels ms. A (apèndix 1) i C (apèndix 2). La primera, que ja havia estat editada per Carbonell i Melchor, és emparentada temàticament amb el primer acte i possiblement era pensada per ser cantada o a l'inici de l'obra o entre els dos primers actes. La segona és un esborrany autògraf amb diverses provatures que fan molt difícil establir el text (hi ha un aparat amb les correccions d'autor).

D'entrada, el volum pot semblar massa compartimentat. Ara bé, pensat com està per parcel·les potser guanya a l'hora de llegir-lo: el filòleg pot anar als apartats de la descripció de testimonis i de la 'recensió' sense perdre's, i el lector que no hi estigui avesat pot passar directament al text i gaudir de la seva lectura. Després d'aquesta edició d'*Arminda* vindran, ben segur, un bon gruix d'estudis crítics sobre l'obra. També és d'esperar que la totalitat de l'obra ramisiana acabi veient la llum. *L'Alonsiada* reclama una edició urgent (i la traducció d'Albertí), així com la producció historiogràfica del menorquí. Per què no, doncs, un projecte com l'obra completa de Febrer i Cardona per a Ramis?

Eulàlia Miralles

Ramon VILADÉS LLORENS, *La parròquia de Sant Martí d'Avià (907-2007)* (Col·lecció El Roc Tou), Avià, Centre d'Estudis d'Avià 2007, 205 pp.

El llibre de Ramon Viladés pretén respondre a una pregunta present en tota recerca històrica: D'on venim? L'autor, a través de la història d'una parròquia, la de Sant Martí d'Avià, veritable microhistòria, ens situa en un temps i un espai en què es formen, es desenvolupen

i s'estenen els trets de la civilització europea. És a dir, en un temps i en un espai en què Europa forjarà una identitat i trobarà els seus fonaments. Un d'ells domina àmpliament el paisatge d'aquesta identitat en construcció: és la Cristiandat carolíngia. És veritat que si estudiem la història d'Europa en els segles passats, si mirem amb detall, amb molta cura, l'espai europeu, llavors es fa patent l'especificitat irreductible de cada situació local, es manifesta la diversitat de les aventures humanes i apareixen les grans divisions. Però, contemplades sense prejudicis, aquestes característiques peculiars i aquestes oposicions es presenten com a matisos d'una identitat cultural, els trets essencials de la qual són compartits arreu. No es tracta, però, d'identificar la història europea amb la Cristiandat (fins i tot durant l'època medieval en què el seu influx és major). Del que es tracta és d'entendre que el llarg procés de cristianització social i política europea comença a crear un aire europeu, l'homogeneïtat del qual es troba en una mateixa religió. Si realment es forma una veritable civilització cristiana d'Europa, aquesta serà comuna, tant per les seves característiques pròpies, com per les qüestions y els debats que comporta la confrontació del seu pensament amb altres pensaments, amb la realitat de les societats.

Això pot ésser comprovat llegint l'obra de Ramon Viladés sobre la parròquia de Sant Martí d'Avià, tal com hem dit, bon exemple d'allò que hom anomena la microhistòria, tan útil com l'altra. El llibre consta de cinc capítols i uns annexos. El primer és intitulat *Avià i la repoblació* (19-43). En ell, en haver situat la parròquia de Sant Martí d'Avià en l'espai i descrits els seus antecedents, s'exposa que el nom d'Avià es esmentat per primera vegada l'any 898 en el context de la reconquesta carolíngia i de l'acció repobladora de Jofre el Pelut. Es forma tot seguit la parròquia, essent consagrada la seva església sota l'advocació de Sant Martí de Tours el dia 12 de gener de l'any 907, l'acta de consagració de la qual és analitzada amb cura per Ramon Viladés, perquè en ella consten tots els elements necessaris per a construir la nova parròquia: fundadors, terme parroquial, dotació, consagració i dedicació a un titular, sant Martí, detall suficient per a documentar la intervenció decisiva de les autoritats franques en l'erecció de la parròquia, que naixia dins el marc imposat de l'ortodòxia carolíngia. La descripció de la seva sagrera, molt ben documentada, permet a l'autor situar-se «en els anys en què es va començar a configurar el nucli antic d'Avià a redós de l'església».

En el segon capítol, sota el títol d'*Els senyors d'Avià* (47-61) l'autor exposa, fent ús de les fonts escrites de l'època (capbreus i altres), quins foren els senyors dominicals i jurisdiccionals que exerciren el seu senyoriu a la parròquia de Sant Martí d'Avià i els seus béns: el monestir de Santa Maria de Ripoll, el de Santa Maria de Serrateix (titulars d'imposició carolíngia, contemporanis del d'Avià); també quins foren els senyors alodials: el monestir de Sant Llorenç prop Bagà, el monestir de Santa Maria de Montbenet, la mateixa parròquia de Sant Martí d'Avià, la comunitat de preveres de Berga.

L'església actual data del segle XVIII, en què «la febre constructora és impressionant». A la seva descripció, i també a la de la rectoria, a l'anàlisi del seu mobiliari, gràcies als inventaris conservats, a les desamortitzacions, destruccions i reconstruccions, dedica el seu autor el capítol tercer titulat *Església neoclàssica* (65-87). *Vida parroquial* és el títol del quart capítol (91-141). Ell ens parla de l'any litúrgic, dels sagraments, dels sacramentals, de la religiositat popular (confraries i associacions, romeries, celebracions com els desagravis i les festes constantinianes), de la predicació i la catequesi, de les obres socials, de les visites pastorals. No és una mera descripció perquè l'autor té present el context situat en l'evolució de les ideologies, en la història de l'Església i de la societat civil, en el desenvolupament de la litúrgia i de les devocions populars. Aquest context permet al lector entendre els canvis produïts al llarg dels segles. Com també en els altres capítols, hom ha tingut present les fonts històriques, en aquest cas les consuetes i els qüestionaris de les visites pastorals.

L'últim capítol és titulat *Les capelles del terme parroquial* (145-181). Tenint present les fonts històriques, l'autor descriu l'església de Sant Isidre i Sant Galdric de Graugés, la de Santa Maria, la de Sant Cerni de Clarà, la de Nostra Senyora del Remei, la de Sant Elies i la de la capella de la Torre del Piquer.

El llibre s'acaba amb quatre annexos (185-205). El primer és l'acta de consagració de Sant Martí d'Avià, de la qual hom dóna el text llatí, revisat i puntuat de nou per l'autor del llibre, i una acurada traducció catalana. El segon annex conté el testament de mossèn Josep Rotllan, del 1878, nomenat rector de Sant Martí d'Avià l'any 1849, que tingué un cert protagonisme, amb conseqüències posteriors, amb motiu de la desamortització de 1855. El tercer annex conté el qüestionari que el bisbe de Vic, administrador apostòlic de Solsona, Josep Morgades, envià a totes les parròquies l'any 1894. Les respostes permeten descobrir la vida parroquial de Sant Martí d'Avià en aquell moment.

El llibre objecte de la ressenya, com hom pot veure, versa sobre la parròquia de Sant Martí d'Avià. Hi encaixa l'annex quart que conté el llistat dels preveres fills d'Avià, no tots per raons òbvies, des de l'any 1328; dels rectors de la parròquia amb les dades biogràfiques que l'autor ha pogut aplegar; dels vicaris i dels beneficiats documentats. L'autor acaba amb el llistat de les religioses nascudes a Avià. Mapes, plànols, taules diverses i fotografies de documents, edificis i persones completen un text ben escrit i no mancat de notes erudites.

Cal dir que la qualitat d'aquesta monografia sobre la parròquia de Sant Martí d'Avià ve avalada per una excel·lent metodologia, de la qual són testimonis altres obres històriques de Ramon Viladés sobre temes de la comarca del Berguedà. Les fonts històriques escorcollades amb paciència i constància corroboren la qualitat del llibre. L'autor no ha deixat per verd cap arxiu on pogués trobar alguna notícia sobre el seu tema: Arxiu Parroquial de Berga, Arxiu Parroquial d'Avià, Arxiu de Cal Mas d'Avià, Arxiu Diocesà de Solsona, Arxiu Parroquial de Cardona, Arxiu Comarcal de Berga. Finalment, l'autor té ben present qualsevol informació proporcionada per altres historiadors, locals o no, i útil per a seva obra. El seus noms prestigien, ben cert, la tasca feta per l'autor: J. de Bolós, Manuel Riu i Riu, Josep M. Font i Rius, Cebrià Baraut, Joan Serra i Vilaró, Joan Bada i Elías, Josep Massot i Muntaner, Josep Benet, R. Huch i Guixer, Josep Noguera, Rosa Serra, etc.

Josep Hernando

Lluís MESSEGUER, *Castelló literari. Estudi d'història cultural de la ciutat* (Col·lecció Biblioteca de les Aules. Maior, 2), Castelló, Universitat Jaume I i Diputació de Castelló 2003, 452 pp.

Ja en la primera de les pàgines introductòries (9-12) l'autor té consciència de pertànyer a la cinquena generació d'estudiosos castellonencs contemporanis (9) i qui sap si també la d'ofereir amb el present llibre la primera 'summa' de la nova trajectòria, ja que la raó d'ésser de la nova escola, pròpia del segle XXI, i del seu camp de treball, és la que integra dins el concepte de 'literatura' escrits que no nasqueren com a literaris, i creacions orals, ultra les escrites, i és oberta a integrar-hi «tota forma de comunicació oral o escrita» (11) vehiculada amb els darrers mitjans electrònics.

Travessada la llinda del primer capítol ens trobem amb unes pàgines destinades a recordar com Castelló ha estat vist amb 'mirada exterior' (15), de vegades com a topònim de referència merament perquè així s'ha escaigut, de vegades com a lloc on s'ha esdevingut algun fet (en les *Cròniques* de Jaume I i de Pere III) i ja en el segle XVIII com a objecte de descripció de viatgers més o menys forans (15-26). Moltes de les mostres aplegades en el capítol II sobre *La cultura popular i la representació literària* (45-90) o pertanyen o almenys tenen arrels en els segles anteriors al XIX, ni que només fos la *Dilucida descriptio festi sanctae Magdalenae* (61).

Però, per ventura, el capítol més connatural amb la temàtica del present anuari i alhora el més extens, és el terç (91-147), que repassa (tota?) la producció literària de castellonencs des del que escriví les quatre ratlles de la inscripció ibèrica, ací transcrita (95), fins al sonet d'Alonso Arrufat escrit el 1791 celebrant en català la 'paternitat leonina' de Jaume I en fer néixer Castelló (147); ací passa successivament tot allò que a partir justament del rei Jaume ha estat escrit a Castelló, representa d'alguna manera l'acta de la seva constitució col·lectiva i es con-

serva en el seu Arxiu Municipal, es podia aprendre en el seu Estudi de Gramàtica i Arts o ha estat escrit pels castellanencs en el curs dels segles fins al començament del XIX; aquestes pàgines podrien semblar una primera bibliografia d'escriptors castellanencs, on entren les obres gramaticals de Jaume Miquel Falcó, les elucubracions i els sermons dels teòlegs del barroc, els escrits del gran castellanenc Josep Climent i Avinent i *La Famosa Representación de la Assunción de Nuestra Señora a los cielos*. I ací ens hem d'aturar per imposició cronològica.

Vist en el seu conjunt, aquest llibre és un encert, en el qual es poden discutir detalls (per exemple, un servidor no gosaria afirmar que mestre Vicent Ferrer passà corporalment per Castelló el maig o primers de juny del 1413 (101-102), perquè l'anotació atenedible precisa que no es tracta del mestre, ans de la Companyia; perquè l'anotació de Llorens de Clavell és tan surrealista (un mestre Vicent delegant la facultat de fer miracles! ,risum teneatis?', que sembla invenció talment eixida del mateix Annio da Viterbo en persona); i perquè, si no recordo malament, hi ha una lletra del rei Ferran al Governador de la Plana indicant que mestre Vicent evités Castelló; el conjunt, però repeteixo, crec que és un encert.

L'autor podria haver-se protegit les espatlles amb grans precedents, ja que històries ,literàries' són gènere cultural conegut des del segle XVIII, també entre nosaltres per obra de Jaume Villanueva amb el *Viage literario...*; després, durant el segle XIX vindria l'*Histoire littéraire de la France*, encara no acabada, i ja a cavall entre el segle XIX i el XX, la col·lecció de Denifle i Ehrle, *Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters*, tot plegat continuat amb una publicació periòdica, els «Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge». Només hi ha dues diferències amb el llibre de Messeguer: per una banda, aquest es limita a una sola ciutat, però per l'altra, aquells només assumeixen ,literatura' homologada com a tal, i en aquest també entren altres manifestacions culturals com les expressions populars i darrerament les formes de comunicació com el cinema i les que la inventiva tècnica posa cada dia més a les mans de tothom.

Amb l'enhorabona per aquesta nova manera d'informació ,literària', auguro que tingui molts imitadors; i si la poc precisa notícia que la Diputació de Girona ha emprès quelcom de semblant per a les comarques de la seva circumscripció es confirma, espero que arribi prest a bon port.

Josep Perarnau